

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӯДАКӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 809.155.0 (82.2)

РУЗИЕВ МЕҲРУБОН МИРАЛИЕВИЧ

ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОӢ ВА СОҲТОРИИ ВОЖАҒОНИ
МАРБУТ БА ҲАЙВОНОТИ ХОНАГӢ

(дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ»))

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,

узви вобастаи АМИГ

Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло

ДУШАНБЕ – 2023

МУҲДАРИҶА

НОМГЀИ ИҲТИСОРАҶО	4
МУҚАДДИМА	5-10
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	11-15
БОБИ 1. ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИИ КАЛИМАҶОИ ПРЕДМЕТИИ МАРБУТ БА ҶАЙВОНОТИ ХОНАГЀ	16-82
1.1. Матолиби муқаддамотӣ	16-33
1.2. Вожағони марбут ба ҳайвоноти хурд	34-39
1.3. Вожағони марбут ба ҳайвоноти калон	40-44
1.4. Вожағони марбут ба ҳайвоноти боркаш ва саворӣ	45-49
1.5. Вожағони марбут ба узвҳои бадани ҳайвонот	50-53
1.6. Вожағони ифодакунандаи бемориҳои ҳайвонот	54-57
1.7. Вожағони марбут ба нишонагузори ҳайвонот	58
1.8. Вожағони марбут ба асбобу афзори ҳайвонот	59-61
1.9. Вожағони марбут ба истифодаи ҳайвоноти хонагӣ	62-65
1.10. Вожаҳое, ки ба коркарди маҳсулоти соҳа вобастаанд	66-74
1.11. Вожаҳои ифодакунандаи касбу кори марбут ба ҳайвонот	75-77
1.12. Вожағони ифодакунандаи ҷойи нигоҳдории ҳайвонот	78-82
БОБИ 2. ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИИ ВОЖАҶОНИ ҒАЙРИПРЕДМЕТИИ МАРБУТ БА ҶАЙВОНОТИ ХОНАГЀ	83-110
2. 1. Матолиби муқаддамотӣ	83
2. 2. Вожағони ифодагари хусусиятҳои зоҳирӣ ва хислату рафтор	84-91
2. 3. Вожағони ифодакунандаи зоти ҳайвонот	92-96
2. 4. Вожағони ифодагари русум ва одоти марбут ба ҳайвонот	97-100
2. 5. Вожағони ифодакунандаи нидохҳои марбут ба ҳайвонот	101-105
2. 6. Вожағони ифодакунандаи амал	106-110
БОБИ 3. ТАҲҚИҚИ ЗАБОНӢ, МАЪНОӢ ВА СОҲТОРИИ ВОЖАҶОНИ МАРБУТ БА ҶАЙВОНОТИ ХОНАГЀ	111-149
3. 1. Матолиби муқаддамотӣ	111-112
3. 2. Мавқеи калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ	113-125

3. 2. 1. Мавқеи калимаҳои тоҷикӣ	113-114
3. 2. 2. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ	115-125
3. 2. 2. 1. Калимаҳои арабӣ	117-120
3. 2. 2. 2. Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ	121-123
3. 2. 2. 3. Калимаҳои русӣ-байналмилалӣ	123-125
3. 3. Таҳқиқи қабатҳои маъноӣ	126-135
3. 3. 1. Муродифҳо	126-130
3. 3. 2. Калимаҳои ҳамовоз	130-133
3. 3. 3. Мутақод	133-135
3. 4. Таҳқиқи сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ	136-149
3. 4. 1. Калимаҳои сода	137-138
3. 4. 2. Калимаҳои сохта	138-145
3. 4. 3. Калимаҳои мураккаб	145-149
ХУЛОСА	150-152
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҶИҚ	153
РЎЙХАТИ АДАБИЁТ	154-170
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	171-172

Номгӯйи ихтисораҳо:

<i>анат.</i> – анатомия	Рт. – Работ
Ар. – Арақчин	с. – саҳифа
Бр. – Беғар	Так. – Такоб
Вб. – Варзоб	<i>тиб.</i> – тиббӣ
ВҚ. – Варзоб-Қалъа	Фан. – Фанфарок
ғ. – ғайра	ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони
Ғж. – Ғажне	тоҷикӣ
Ғф. – Ғусғарф	Хг. – Харангон
Даҳ. – Даҳана	Хоҷ. – Хоҷа Оби Гарм
Дм. – Дехмалик	Ҳуш. – Ҳушёрӣ
До. – Дуоба	Чб. – Чорбоғ
Др. – Даштиринчон	ҷ. – чилд
ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик	Чк. – Чангалак
Зим. – Зимчурӯд	ШТ. – Шаҳраки Такоб
<i>кит.</i> – китобӣ	Шм. – Шафтимиҷгон
Кон. – Кондара	ШҚЗТ – Шеваи ҷанубии забони
<i>кҳн.</i> – куҳнашуда	тоҷикӣ
Қул. – Қулписта	Якч. – Якчағӯз
<i>лахҷ.</i> – лаҳҷавӣ	р. – page
Лб. – Лучоб	Vol. – volume
Пғз. – Пуғӯзе	

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Лаҳчашиносии тоҷик марҳилаҳои гуногуни тараққиётро аз сар гузаронидааст. Агар дар марҳилаи аввал (то соли 1900) ба чамъоварии маводи лаҳҷавӣ ва мансубияти забони онҳо дахл карда шуда бошад, марҳилаи дуюм (то соли 1950) ба гурӯҳбандӣ ва интисоби лаҳҷаҳо ба шеваҳои забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Марҳилаи сеюми тараққиёти лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то солҳои 1980 давом дошт, ки ба чамъоварии саросарии гуфтори сокинони минтақаҳои тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ва тадвини луғатномаҳою таҳқиқи системавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бахшида шуда буд. Ин боиси он гардид, ки осори бузурги шевашиносӣ ба вучуд омада, барои муайян кардани ҳудуди шеваҳои забони тоҷикӣ ва табақабандии онҳо мусоидат намояд. Муҳаққиқон дар се марҳилаи мазкур шеваҳои забони тоҷикиро гоҳо ба се ва гоҳо ба чор гурӯҳ тақсим кардаанд. Дар асоси хусусиятҳои савтию грамматикӣ В. С. Расторгуева шеваҳои мазкурро ба чор гурӯҳ тақсим кард, ки то имрӯз ин табақабандӣ роиҷ аст [62, с. 156-157]. Мутобиқи ин табақабандӣ лаҳҷаи Варзоб, ки ба баррасии он мо камари ҳиммат бастаем, ба гурӯҳи марказии шеваҳо мансуб гардидааст ва дар асарҳое, ки баъзе паҳлуҳои марбут ба лаҳҷаи Варзоб ва вижагиҳои русуми сокинони ин ноҳия таҳқиқ шуда буданд, вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагии он аз мадди назари донишмандони лаҳчашинос дар канор мондааст. Ин қабати луғавӣ дар таркиби луғати лаҳҷаи Варзоб ҷойгоҳи махсусро дорад, зеро бо тавачҷуҳ ба минтақаи мусоид, мардум аз қадим ба чорводорӣ ва нигоҳдории ҳайвоноти хонагӣ машғул буда, барои ба вучуд омадани калимаю ибора ва таркибҳои зиёде мусоидат кардааст. Аз ин рӯ, чамъоварии маводи марбут ба вожагони ифодагари ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб, табақабандию таҳлил ва таҳқиқи илмии он яке аз масъалаҳои мубрам ба шумор меравад. Ин мубрамай моро водор кард, ки бо истифода аз осори назарии соҳаи лаҳчашиносӣ ва маводи лаҳҷаи мазкур ба баррасии вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ, сохторӣ, инчунин, роҳҳои ташаккулу таҳаввули вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») пардозем. Ин гуна

баррасиҳо хоси марҳилаи чоруми тараққиёти лаҳчаҳо ба шумор мераванд ва ин марҳила аз солҳои 1990 сар карда, то имрӯз давом дорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Қайдҳои аввалин ва маълумоти мухтасару ҷудогоноро оид ба ноҳияи Варзоб дар осори муҳаққикон Н. А. Маев [152, с. 357], В. И. Липский [151, с. 131; с. 144], А. З. Розенфелд [72, с. 4], Л. С. Боршевский [144], Н. А. Кисляков [25, с. 102], М. С. Андреев [143, с. 20-24], М. С. Пешерева [163, с. 50] метавон пайдо кард, ки хусусияти ҷуғрофию топографӣ ва этнографӣ доранд.

Дар лаҳчашиносии тоҷик омӯзиш ва таҳқиқи лаҳҷаи Варзоб хеле мушкилоти ҷиддӣ ва муаммоҳои сарбастаи ин соҳаро ҳаллу фасл намуд. Аз тарафи олимон ва муҳаққикони дохилию бурунмарзӣ доир ба лаҳҷаи Варзоб ва баъзе хусусиятҳову ҷузъиёти он таҳқиқоти ангуштшумор ба анҷом расида, дар шакли асару мақолаҳо ба таъб расидаанд. Аммо пажӯҳише, ки дар таърихи лаҳчашиносии тоҷик, бахусус, дар омӯзиши лаҳҷаи Варзоб сахми арзанда гузошт, ин таҳқиқи В. С. Расторгуева мебошад, ки ба андешаи Ғ. Ҷӯраев «ба зинаи нави таҳқиқи лаҳчаҳои тоҷикӣ ибтидо гузошт» [139, с. 3]. Соли 1952 китоби забоншинос В. С. Расторгуева бо номи «Очеркҳо оид ба шевашиносии тоҷик» (Очерки по таджикской диалектологии) (Нашри 1. Лаҳҷаи варзобии забони тоҷикӣ) дар Маскав нашр гардид, ки муаллиф дар ин асар пас аз таҳқиқи лаҳҷаи Варзоб ба ҳулосае меояд, ки ин лаҳча бо бисёр хусусиятҳои савтӣ, сарфӣ ва наҳвӣ худ на ба шеваҳои гурӯҳи шимолӣ-ғарбӣ ва на ба шеваҳои гурӯҳи ҷанубӣ-шарқӣ дохил мешавад, балки ин лаҳча хусусиятҳои барҷастаи ҳар ду ин гурӯҳи шеваҳои забони тоҷикиро фаро мегирад. Аз ин рӯ, ӯ лаҳҷаи Варзобро ба шеваи марказӣ шомил менамояд [61, с. 144]. Дар рафти таҳқиқ В. С. Расторгуева лаҳчаҳои сокинони Варзобро ба чор гурӯҳ: «варзобӣ», «кӯлобӣ», «қаротегинӣ», «вилоятӣ» тақсим мекунад, ки аз рӯйи ҳудуд лаҳҷаи «варзобӣ»-ро ба 12 деҳа: Фанфарок, Варзоб-Қалъа, Оби Оҷук, Оҷук-Дара, Зимчурӯд, Беғар, Ғажне, Ҳушёре, Пуғӯзе, Ҳоча Оби Гарм, Дехмалик ва Тағоб нисбат медиҳад. Мувофиқи пажӯҳиши ӯ паҳноии лаҳҷаи «қаротегинӣ» ба самти шимолӣ ва шимолу шарқӣ аз ҳудуди лаҳҷаи «варзобӣ»-ро дар бар мегирад. Ҳудуди паҳншавии лаҳҷаи

«вилоятӣ» ва «кӯлобӣ»-ро бошад, ба самти ҷанубӣ, ҷанубу ғарбӣ, ҷанубу шарқӣ ва шарқӣ аз ҳудуди ишғолкардаи лаҳҷаи «варзобӣ» ишора намудааст. Дар баробари ин, В. С. Расторгуева қайд менамояд, ки бошандагони водии Харангон ва ҷамоати Қиблай (ҳозира ҷамоати Айнӣ) худро «суғутӣ» меноманд ва ба гуфти онҳо лаҳчаашон аз лаҳҷаи «вилоятӣ» ягон фарқе надорад. Ба ҳамин хотир, ӯ минбаъд дар пажӯҳиши худ онҳоро аз якдигар ҷудо намекунад [61, с. 21].

Нисбат ба монандӣ ва қаробати байниҳамдигарии лаҳҷаҳои мустаъмали Варзоб В. С. Расторгуева ба чунин натиҷа расидааст, ки лаҳҷаи «вилоятӣ» ё «суғутӣ» бо нишонаҳои савтӣ, сарфӣ ва луғавии худ ба лаҳҷаи «варзобӣ» хеле наздикӣ дорад. Лаҳҷаҳои «кӯлобӣ» ва «қаротегинӣ» бошанд, аз лаҳҷаи «варзобӣ» баъзе тафовут доранд, вале ба ҳамдигар монанданд [61, с. 22].

Бозёфти дигари В. С. Расторгуева дар пажӯҳиши худ, ин муайян карда тавонишани асли намояндагони лаҳҷаҳои ноҳия мебошад ва дар ин бора ӯ чунин менигорад: «Аз рӯйи маълумоти забоншиносӣ ва нақли куҳансолон, ҳамчунин, аз номи ҳуди лаҳҷаҳо маълум мешавад, ки намояндагони лаҳҷаҳои «кӯлобӣ» ва «қаротегинӣ» мардуме мебошанд, ки 200 сол пеш аз Кӯлоб ва Қаротегин ба ин ҷо омадаанд. Намояндагони лаҳҷаи «варзобӣ»-ро бошад, аҳолии таҳҷоии ноҳия ташкил медиҳанд» [61, с. 22].

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки В. С. Расторгуева аз байни ин лаҳҷаҳо барои таҳқиқ лаҳҷаи навъи «варзобӣ»-ро, ки ба забони адабӣ наздиктар аст, интихоб намудааст. Маводи луғавии ин лаҳҷа дар нашри 5-уми «Очеркҳо оид ба шевашиносии тоҷик» (Очерки по таджикской диалектологии) [185] истифода шудааст.

Ҳамчунин, В. С. Расторгуева дар асари пурарзиши худ «Ғаҷрибаи омӯзиши муқоисавии шеваҳои тоҷикӣ» (Опыт сравнительного изучения таджикских говоров) пас аз таҳқиқи хусусиятҳои фонетикӣ ва системаи феъл шеваҳои тоҷикиро ба чор гурӯҳ: шимолӣ, мобайнӣ, ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ, ҷудо кард, ки минбаъд тибқи ҳамин таснифот лаҳҷаи Варзоб ба гурӯҳи мобайнӣ дохил карда шуд [62, с. 156-157].

Пажухиши арзишманди дигаре, ки доир ба лаҳча ва этнографияи Варзоб сурат гирифтааст, аз ҷониби муҳаққиқ Р. Л. Неменова мебошад. Р. Л. Неменова дар асари худ доир ба таърих, ҳудуд, аҳоли, соҳаҳои касбу кор, шуғли аҳоли, урфу одати сокинони ноҳия маълумоти дақиқ додааст. Инчунин, ӯ таснифоте, ки аз ҷониби В. С. Расторгуева доир ба лаҳҷаи Варзоб сурат гирифта буд, тарафдорӣ карда, бори дигар онҳоро байни якдигар муқоиса намудааст ва дар бораи масъалаҳои номбурда андешаҳои ҷолибе баён кардааст [52].

Пажухиши Р. Л. Неменова, ки бо номи «Ҷоҷикони Варзоб» (Таджики Варзоба) [52] дар шакли китоби алоҳида ба таърих расидааст, ягона асарест, ки маълумоти муҳимро доир ба таркиби этникии аҳолии дараи Варзоб тақдими илми этнографияву шевашиносӣ намудааст. Ин таҳқиқот дар асоси барномаи омӯзиши пурраи этнографии Тоҷикистон, ки аз соли 1961 оғоз гардид, сурат гирифт. Дар асоси ин пажухиш ба Р. Л. Неменова муяссар гардидааст, ки маводи зиёдеро доир ба таркиб ва таърихи пайдоиши аҳолии ҳудуди ноҳияи Варзоб, расму одатҳои оилавӣ, таваллуди кӯдак, тӯй, таом, маҳсулоти косибӣ, шуғл, тибби халқӣ ва дostonҳои мардумӣ ҷамъоварӣ намояд.

Р. Л. Неменова аҳолии Варзобро ба 5 гурӯҳи ҳудудӣ тақсим карда, 3 гурӯҳи онро аҳолии муқимӣ (варзобӣ, вилоятӣ ва суғутӣ) ва 2 гурӯҳи онро аҳолии омад (қаротегинӣ ва кӯлобӣ) номидааст [52, с. 34].

Бояд гуфт, ки Варзоб аз мадди назари фолклоршиносон низ дур намондааст. Соли 1959 дар назди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ ҶТ шуъбаи фолклор ташкил карда шуда, ҳуди ҳамон сол шуъбаи мазкур экспедитсияи худро шуруъ намуд, ки ноҳияи Варзоб низ макони омӯзиш интихоб гардид.

Доир ба фолклори ноҳияи Варзоб М. М. Явич низ мароқ зоҳир намуда, дар экспедитсияи солҳои 1959-1960-уми Институти забон ва адабиёт иштирок кардааст ва маводи ҷолибро дар хусуси афсонаҳои марбут ба ҳайвонот ҷамъоварӣ намудааст [141, с. 17-23].

Ҳамин тавр, дар соҳаи омӯзишу таҳқиқи Варзоб ва баъзе хусусиятҳои лаҳҷаи он асару мақолаҳои зиёде навишта шудаанд, ки онҳо дар тақмили илми

забоншиносии тоҷик, хусусан бахши шевашиносии он, ҳиссаи муҳим ба шумор мераванд. Бештари асару мақолаҳои оид ба лаҳҷаи Варзоб ва суннатҳои мардумии ин маҳал маҳсули кори олимони асри гузашта буда, имрӯз бо диди нав такмил меҷӯянд, зеро забон дар ҳар давраи замон рушду густариш меёбад ва рӯз то рӯз бозёфтҳои навро аз соҳибони забон ва муҳаққиқон тақозо менамояд. Ҳарчанд дар мавриди хусусиятҳои лаҳҷаҳои сокинони Варзоб, хусусан, гурӯҳи «варзобӣ», маълумоти кофӣ зикр шуда бошанд ҳам, онҳо мисли дигар асару мақолаҳои ба лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикӣ бахшидашудаи олимону муҳаққиқони дохилию хориҷӣ бештар дар доираи савтиёт, сарф ва этнография сурат гирифтаанд. Тавре муҳаққиқ Ғ. Ҷӯраев зикр менамояд: «Ҷамъоварӣ ва нашри сарвати луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ, асосан, аз солҳои 50-ум оғоз ёфта бошад ҳам, муҳаққиқон ба ин масъала танҳо дар аснои таҳқиқи хусусиятҳои фонетикию грамматикӣ мароқ зоҳир карда, аз рӯйи имконият намунаи калимаю ибораҳои лаҳҷаҳои алоҳидаро ба таърифи расонидаанд» [139, с. 16]. Аз ин рӯ, то ба имрӯз асари алоҳидае, ки доир ба таҳқиқи пурраи вожаҳои лаҳҷаи Варзоб, хусусан, калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ, рӯйи қор омада бошад, мавҷуд нест ва ҳол он ки бо гузашти солҳо бисёр унсурҳои луғавии халқ, аз ҷумла, соҳаи парвариш ва нигоҳдории ҳайвоноти хонагӣ, аз байн мераванд ва ё дигаргун мешаванд. Бо ҳамин мақсад, аз байни қабатҳои гуногуни таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб мо барои таҳқиқи маҳз воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагиро интихоб намудем.

Таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб, чун лаҳҷаҳои дигар, қабатҳои гуногунро дар бар мегирад ва калимаю ибораҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ яке аз бахшҳои асосии онҳост. Мутаассифона, дар таҳқиқоти муҳаққиқони пешин ба бахши вожагон хеле сарсарӣ муносибат зоҳир гардида, калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ, умуман, аз эътибор соқит шудааст, ҳол он ки ин қабати вожагон бо ҳаёти мардуми ин диёр пайванди ногусастани дошта, яке аз қабатҳои муҳимми таркиби луғавии лаҳҷаи Варзобро ташкил медиҳад.

Робитаи таҳқиқи бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқи бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии шуъбаи забони Институти забон ва

адабиёти ба номи Рӯдакии АМИГ робитаи зич дорад. Хулоса ва натиҷаҳои пажӯҳиши мазкур заминаи хубе барои таҳқиқоти минбаъдаи ин самт буда, дар такмили таҳияи барномаҳои таълимӣ низ мусоидат карда метавонанд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Омӯзиш ва баррасии вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ, сохторӣ, инчунин, роҳҳои ташаккули таҳаввули вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») ва муқоисаи он бо забонҳои қадим, миёна ва муосир, махсусан, бо забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои он мақсади асосии таҳқиқ маҳсуб мешаванд.

Вазифаҳои таҳқиқ. Дар вобастагӣ ба мавзуи таҳқиқ масъалаҳои зайл мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд:

- таъини асоснок намудани ҷанбаи назарии мавзуи таҳқиқ;
- ҷамъоварӣ ва гурӯҳбандии вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ;
- баррасии хусусиятҳои луғавии калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ;
- нишон додани сабабҳои воридшавии иқтибосот ба лаҳҷаи Варзоб ва муайян намудани мавқеи онҳо дар таркиби калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ;
- баррасии хусусиятҳои маъноии калимаҳои мансуб ба ҳайвоноти хонагӣ;
- таҳқиқи сохтории вожагони мансуб ба ҳайвоноти хонагӣ;
- муайян кардани мавқеи вожагони соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар миёни дигар қабатҳои луғавӣ ва таъсири муносибати онҳо ба анъанаҳои мардум, ки аз ҷанбаи этнолингвистии онҳо бар меояд.

Объекти таҳқиқро калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ. Таҳқиқи луғавӣ-маъноӣ ва сохтории вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») предмети таҳқиқ маҳсуб мешавад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Таҳқиқ дар асоси дастовардҳои илмӣ-назарӣ ва амалии забоншиносони шинохтаи ватанию хориҷии риштаи забоншиносӣ, аз қабили Н. Маъсумӣ, Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, М. Қосимова, Б. Камолиддинов, Н. Шарофов, М. Муҳаммадиев, Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Раҳматуллозода, О. Маҳмадҷонов, Д. Ҳомидзода, Ш. Исмоилов, Н.

Гадоев, С. Мирзоев, Ш. Бобомуродов, Г. Мирзоев, А. Мирбобоев, Ҳ. Бердиқулов, Г. Ниматов, Ф. Амонова, А. Зоҳидов, С. Алиев, Ҳ. Талбакова, Л. А. Новиков, И. М. Оранский, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, В. В. Лопатин, Е. А. Земская, А. Л. Хромов, В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, А. Н. Кисляков, А. П. Колпаков, Р. Л. Неменова, Е. М. Пешерева, О. Н. Трубачев ва дигарон анҷом дода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқро дастоварду таҷрибаи забоншиносони варзида – В. С. Расторгуева, Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев, С. Р. Раҳматуллозода, А. Мирбобоев, Г. Ниматов, Ҳ. Бердиқулов ва дигарон ташкил медиҳад.

Диссертатсия дар асоси методҳои маъмулу санҷидашудаи забоншиносӣ, аз қабилӣ мушоҳидаву муқоиса, синхрониву диахронӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, тавсифӣ-таҳлилӣ ва омӯри таълиф шудааст. Инчунин, дар раванди таҳқиқ аз методҳои таҳлилу таҷзияи маводи фактологӣ аз лаҳҷаи Варзоб гирдоваришуда истифода шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Маводи фактологӣ таҳқиқ дар натиҷаи якҷанд таҳқиқоти лаҳҷашиносии солҳои 2009-2016 аз деҳаҳои аҳолинишини ноҳияи Варзоб ҷамъоварӣ гардид. Инчунин, ба сифати манбаъ, картотекаҳои бахши лаҳҷашиносии шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, маводи марбут ба ҳайвоноти хонагии фарҳангҳои забони тоҷикӣ ва луғатҳои шевагӣ истифода гардиданд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ аз нуқоти зерин иборат мебошад:

– бори нахуст вожаҳои марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») гирдоварӣ гашта, ҷойгоҳи он дар ғанисозии таркиби луғавӣи забони адабии тоҷик нишон дода шудааст;

– омӯзиши роҳҳои ташаккулу таҳаввули оғӯ, луғавӣ-маъноӣ зиёда аз 1000 вожаи мавриди таҳқиқ бори аввал ба таври мукамал сураат гирифтааст;

– вожаҳои марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») аввалин бор аз нигоҳи мансубияти забонӣ таҳқиқ гардидааст;

– таҳлили сохтори вожаҳои мазкур бори аввал ба таври монографӣ анҷом шудааст;

– дар диссертатсия бори аввал алоқамандии таърихии вожағони мавриди таҳқиқ бо забонҳои қадима ва муосири шарқӣ-эронӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст;

– умумият ва тафовути вожағони мавриди таҳқиқ дар муқоиса бо дигар шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ муайян карда шуд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таҳқиқи вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») ба ҳайси яке аз лаҳҷаҳои мустакил дар системаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, дар бобати рушди минбаъдаи шевашиносии тоҷик нақши бориз дорад;

2. Вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб ниҳоят ҷолиб буда, аз вижагиҳои хоси луғавию маъноӣ ва сохторӣ бархурдор аст;

3. Хусусиятҳои луғавӣ, маъноӣ ва сохтории вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб ва мавқеи калимаҳои худию иқтибосӣ дар ин бахши вожагон муайян гардидааст;

4. Дар робита ба калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб баъзе хусусиятҳои этнолингвистӣ низ фаро гирифта шудааст;

5. Баррасӣ ва шарҳи вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб аз лиҳози решашиносӣ ва таҳқиқи муносибати маъноию ҳамнишинии онҳо барои муайян кардани вижагиҳои забони тоҷикӣ дар давраи нави ташаккули он муҳим арзёбӣ мешавад;

6. Бо омӯзиши вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб таҳаввул ва ташаккули овоию маъноии вожаҳои лаҳҷаи мазкур муайян карда мешавад.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назарии таҳқиқро натиҷаҳои бадастомада ташкил медиҳанд. Яке аз чунин натиҷаҳо ин бунёди як ҷаҳорҷӯбаи муайян дар таҳқиқу баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтории вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ ва ба низоми муайяне, ки хоси пажӯҳиши мазкур аст даровардани маводи мавриди таҳқиқ мебошад ва ин

метавонад барои таҳқиқи минбаъдаи ин қабати вожагони лаҳҷаҳои тоҷикӣ чун заминаи бунёдиву усулӣ хизмат намояд. Дар диссертатсия умдатарин масоили назарии марбут ба вожа, роҳҳои иқтибосшавӣ, ҷанбаҳои маъноӣ ва калимасозӣ баррасӣ гардида, дахл кардан ба ҷанбаҳои назарии калимаҳои марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ аҳаммияти назарии таҳқиқро мустаҳкам намудааст. Матолиби назарии дар диссертатсия баррасигардида метавонад барои таҳқиқи минбаъдаи марбут ба назарияи забони адабӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ чун манбаи назарӣ кумак расонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқро истифодаи натиҷа ва дастовардҳои таҳқиқ хангоми иҷрои корҳои зерин ташкил медиҳад:

-таҳлили ҳалли масоили мухталифи забони адабӣ ва баҳши шевашиносӣ, ки дар диссертатсия баррасӣ гардидааст;

-тадриси курси «забони адабӣ», бахусус қисматҳои «лексикология», «калимасозӣ», «маъношиносӣ», «таърихи ташаккули вожагони забони адабӣ», курси «шевашиносӣ» ва ғайра;

-таҳияи китобҳои дарсию дастурҳои таълимии забоншиносӣ ва луғатҳои шевагӣ.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Таҳқиқи луғавӣ-маъноӣ ва сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ»))» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар ҷамъоварӣ, коркард, танзим ва ҷобачогузори мавод, омӯзиши назарияҳои донишмандони муосири ватаниву хориҷӣ дар робита ба мавзӯи мавриди таҳқиқ ва муқоисаи онҳо зоҳир мегардад. Натиҷаҳои асосии таҳқиқ дар диссертатсия ва фарҳанги мураббаҳнамудаи муаллиф, инчунин дар мақолаҳои нашрнамудаи ӯ инъикос ёфтаанд. Таҳқиқи мазкур заҳмати ҷаҳонсолари муаллиф буда, дар шакли диссертатсияи мукамал ба анҷом расидааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷа ва нуктаҳои асосии таҳқиқ дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣю байналмилалӣ илмӣ, аз қабили конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ ва рушди забони модарӣ» (Душанбе, 18-уми феврал соли 2022), конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Эмомалӣ Раҳмон: эҳёи худшиносӣ ва эъмори давлатдорӣ» (Хуҷанд, 11-уми ноябри соли 2022), конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Забони модарӣ – сарчашмаи худшиносӣ ва маънавиёти миллӣ» (Душанбе, 16-уми феврал соли 2023), конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушди забони модарӣ дар шароити Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, 18-уми феврал соли 2023), конференсияи байналмилалӣ дар мавзӯи «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, 15-уми июни соли 2022) ироа гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи шӯъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи №13/22, аз 22.11.2022) ва ҷаласаи Шӯрои олимони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи №1 аз 27.01.2022) баррасӣ гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи мавриди таҳқиқ 10 мақолаи муаллиф, аз ҷумла 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 172 саҳифаи чопи компютери ро ташкил медиҳад.

ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИИ КАЛИМАҲОИ ПРЕДМЕТИИ
МАРБУТ БА ҲАЙВОНОТИ ХОНАГӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

Солиёни дароз аст, ки мавқеи ҷуғрофӣи ноҳияи Варзоб, урфу одат ва лаҳҷаи аҳолии он мавриди пажухиши донишмандони дохиливу хориҷӣ қарор дорад, вале баъзе масоили марбут ба таркиби этникию таснифоти лаҳҷаи Варзоб ба гурӯҳҳои алоҳида (варзобӣ, кӯлобӣ, қаротегинӣ, вилоятӣ, суғутӣ) норавшан аст.

Номи ноҳия аз номи дарёи Варзоб (ба андешаи О. Маҳмадҷонов «номвожаи гидронимии «Варзоб» исми дарёчае будааст, ки аз боло, баландӣ қорӣ мешавад» [34, с. 99]) гирифта шудааст, ки дар қисмати ғарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар натиҷаи ба ҳам пайвастании шохобҳои азими рӯдхонаҳои кӯҳии Панҷхок, Зиддӣ, Майхӯра, Сиёма, Хоча Оби Гарм, Тағоб, Оҷук, Зимчирӯд ва Харангон, ки оби худро аз нишебиҳои ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор мегиранд, ба вучуд меояд. Тули дарёи Варзоб аз андаробҳои ин дарёҳо 71 км, аз сарғаҳи дарёи Зиддӣ 96 км, масоҳати ҳавзааш 1740 км² мебошад.

Таркиби аҳолии ноҳияи Варзоб хеле гуногун мебошад. Қисмати асосии аҳолии ноҳияи Варзобро тоҷикон, ки як гурӯҳи хурди этникии шарқӣ-эронии яғнобиҳо низ ба ин гурӯҳ шомиланд, ташкил дода, инчунин, туркзабонҳо (қарлукҳо, қунғурот ва ўзбекҳо) дар худуди ноҳия маскунанд. Таснифоти илмӣи қолиби диққати ин гурӯҳҳои этникии аҳоли дар пажухиши Р. Л. Неменова ба чашм мерасад, ки ӯ доир ба ҳар яке аз ин гурӯҳҳои этникӣ маълумоти мушаххас дода, тарзи қойғиршавии онҳоро ба намудҳои қойғиршавии пурра (том, яқлукт) ва қойғиршавии омехта ҷудо намудааст [52, с. 33].

Намояндагони лаҳҷаи «варзобӣ» худро сокинони бумии ин ноҳия шуморида, тибқи таснифоти дар давраи Шуравӣ анҷомдодаи муҳаққиқони рус

[61, с. 21] бештар дар деҳаҳои Хоча Оби Гарм, як қисми Даҳана ва Харангон, шаҳраки Такоб, Деҳмалик, Дараи Оҷук, Варзоб-Қалъа, Зимчирӯд, Фанфарок, ки асли худро аз Самарқанд ва Фон медонанд, деҳаҳои Пуғӯзе, Ғажне, ки асли худро аз Конибодом меҳисобанд, Хушёре, ки асли худро аз Ромит ва Фон-Фалғар медонанд ва Ғусғарф, ки асли худро ба Панҷикат нисбат медиҳанд, сукунат мекунанд. Бояд гуфт, ки бо зиёд шудани аҳолии ноҳия ва муҳочирати дохилиноҳиявӣ ҳудуди сукунати намояндагони лаҳҷаи гурӯҳи «варзобӣ» низ васеъ гардид ва ҳоло онҳо дар баробари деҳаҳои болозикр боз дар аксарияти деҳаҳои ноҳия, ба истиснои деҳаҳои Панҷхок, Намозгаҳ, Зиддӣ (Қишлоқи Калон), Насрӯд, Оби Хирф, Ҳазора, Роғ, Вармоник, Цирино ва чанде аз деҳаҳои яғнобинишин (дар деҳаҳои мазкур шумораи ками намояндагони лаҳҷаи гурӯҳи «варзобӣ» сукунат доранд) умр ба сар мебаранд. Лаҳҷаи намояндагони гурӯҳи «варзобӣ» бештар ба лаҳҷаи шимолии забони тоҷикӣ қаробат дорад. Қобили қайд аст, ки дар байни ин гурӯҳ, намояндагони дигаре, дар мисоли туркзабонон мавҷуданд, ки онҳо аз манотиқи гуногуни кишвар дар асоси муносибатҳои хешутаборӣ, оилавӣ ва муҳочирати дохилӣ ба ин ҷо омада, бо аҳолии маҳаллӣ омехта шудаанд ва бо лаҳҷаи варзобӣ гуфтугӯ мекунанд, ки бештар дар деҳаҳои Ғусғарф, Такоб, Хушёрӣ, Пишанбе маскунанд. Ин хусусиятро дар мисоли намояндагони гурӯҳи этникии забони шарқӣ-эронии бозмондаи як лаҳҷаи суғдии яғнобӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар бештари деҳаҳои ноҳия оилаҳои омехтаи яғнобӣ-тоҷикиро дидан мумкин аст, ки новобаста аз яғнобӣ будани падар ё модарашон, забони мавриди гуфтугӯи ин оила тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳ бештар дар деҳаҳои Варзоб-Қалъа, Пичандар ва Пошум ба чашм мерасанд, ки асли ин таъсирот дар ҳамсоияти деҳаҳои яғнобинишини Гароб ва Зуманд ҷойгир будани ин деҳаҳост.

Намояндагони лаҳҷаи «суғутӣ» дар ҳудуди ноҳия бо тарзи омехта бо намояндагони дигар лаҳҷаҳо (кӯлобӣ, вилоятӣ, варзобӣ, қаротегинӣ) ҷойгир шуда, деҳае, ки пурра аз ин гурӯҳи аҳоли иборат бошад мавҷуд нест. Оид ба ин гурӯҳи этникӣ ва ҳудуди ҷойгиршавии онҳо дар ноҳияи Варзоб ақидаҳо гуногун аст. Муҳаққиқ В. С. Расторгуева дар асоси пажӯҳиши анҷомдодааш ҳудуди

чойгиршавии намояндагони лаҳҷаи «суғутӣ»-ро ба дараи Харангон ва ҷамоати Қиблай мансуб донистааст ва қайд мекунад, ки аҳолии мавзеъҳои болозикр худро «суғутӣ» меноманд ва бинобар гуфтаи худ онҳо лаҳҷашон «суғутӣ» аз «вилоятӣ» ҳеҷ фарқе надорад ва аз ҳамин сабаб муҳаққиқ лаҳҷаи «суғутӣ»-ро аз «вилоятӣ» ҷудо накарда, минбаъд онҳоро ба сифати як лаҳҷа тавъам бо таркиби «вилоятӣ» (ё «суғутӣ») оварда, боз таъкид намудааст, ки лаҳҷаи «вилоятӣ» (ё «суғутӣ») аз рӯи хусусияти фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ ба лаҳҷаи «варзобӣ» хеле наздик аст [61, с. 21-22].

Маълумоти муфассалтарро оид ба намояндагони лаҳҷаи «суғутӣ» дар таҳқиқоти Р. Л. Неменова метавон пайдо кард, ки ӯ дар ин бора андешаи худро чунин баён кардааст: «Суғутӣ» – номи аз ҷониби худашон гузошташудаи тоҷиконест, ки худашонро сокинони таҳҷоии деҳаҳои дараи Харангон ва ҷамоати Қиблай меҳисобанд. Аз ҷиҳати забон, тарзи зисту зиндагонӣ, маданият онҳо аз намояндагони лаҳҷаи «вилоятӣ» фарқе надоранд» [52, с. 38].

Аз таҳқиқоти баанҷомрасида маълум мешавад, ки пажухиши ба лаҳҷа ва хусусиятҳои этникии сокинони ноҳияи Варзоб бахшидашуда ба замони Шуравӣ марбутанд. Таркиббандии аҳолии ноҳияи Варзоб ба гурӯҳҳои «варзобӣ», «вилоятӣ», «суғутӣ», «кӯлобӣ» ва «қаротегинӣ» низ дар асоси таҳқиқоти анҷомдодаи онвақта сурат гирифтааст, ки муҳаққиқон бештар маълумотро аз аҳолии калонсол дастрас намудаанд. Аз ин рӯ, мо дар марҳилаи ҷамъоварии маводи лаҳҷа ва маълумоти лаҳҷашиносӣ этнографӣ ба баъзе мушкилоти ҷиддӣ дучор гардидем. Мушкили аз ҳама асосӣ ин буд, ки дар он мавзеъҳое, ки муҳаққиқони варзида Р. Л. Неменова ва В. С. Расторгуева худуди чойгиршавии аҳолии бо ном «суғутӣ» гуфтаанд, пайдо кардани насли калонсол хеле мушкил аст ва дар баробари ин аҳолии он мавзеъҳо аз ҳисоби худ аҳолии маҳаллӣ ва аҳолии аз дигар минтақаҳо ба ин мавзеъҳо омада чандин маротиба зиёд гашта, дар тули чандин даҳсолаҳо бо ҳам омезиш ёфтаанд ва ҳангоми пажухиш маълум гардид, ки аҳолии ин мавзеъҳо оид ба калимаи «суғутӣ» ва нисбат ба кӣҳо истифода шудани ин ном маълумот надоранд. Ба ҳамин хотир, мо дар рафти таҳқиқ ба маълумоти муҳаққиқ Р. Л. Неменова тавачҷуҳ намудем. Мувофиқи

маълумоти Р. Л. Неменова, ки аз худи намояндагони калонсоли лаҳҷаи «суғутӣ» ба даст овардааст, «калимаи «суғутӣ» аз вожаи «суғут» ном мавзеъ гирифта шуда, на худуди маъмурӣ, балки ифодакунандаи хусусияти табиӣ, макони дар пасти ҷойгиршуда ва ботлоқзор, ки дар он қамиш мерӯяд ва ҳамчунин, макони дорои заминҳои обмонишаванда» [52, с. 39] фаҳмида мешавад, ки шарҳу тавзеҳи боло дар мавриди вожаи «суғутӣ» ба хусусиятҳои табиӣ, худуди таснифкардаи ҷойгиршавии намояндагони лаҳҷаи «суғутӣ» – деҳаҳои Харангони Боло, Харангони Миёна, Чанор, Чанори Боло, Дашти Мирон, Бакавул, Алхитой, Пурзавот, Шаршара, Навобод, Қиблай, Чавалай, Чаландар, Лойоб мувофиқ аст. Далели дигаре, ки моро ба мувофиқ шуморидани тавзеҳоти Р. Л. Неменова водор менамояд, ин маводи «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» мебошад, ки калимаи «суғут» дар он дар шакли «суғуд – سغود – замини нишебе, ки оби борон дар он чамъ шавад; ҷойи обшор ва обод» омадааст [192, ҷ. 2, с. 267].

Мавриди зикр аст, ки муҳаққиқ О. Маҳмадҷонов вожаи «суғутӣ»-ро ҳамчун автоэтнотопоним номида, онро ба гурӯҳи этнотопонимҳои туркӣ дохил кардааст ва оид ба он чунин навиштааст: «Ин истилоҳи этникӣ унвони тоҷикони дараи Харангон (чамоати деҳоти Айнӣ ва Қиблай) мебошад, ки гӯё худро мардумони бумии ҳамин маҳал мешуморанд... онҳо ба қавмҳои туркзавон мансуб ҳастанд, ки солҳои охири асри XIX ва аввалҳои қарни XX бо аҳолии тоҷикзавон омезиш ёфтаанд ва баъдан пурра тоҷикзавон шудаанд, вале то имрӯз аз қавми суғутӣ буданашон ёдовар мешаванд» [34, с. 118].

Калимаи «суғутӣ» дар осори Р. Л. Неменова ва В. С. Расторгуева дар шакли «суғути» омадааст. Бо таъки ба маълумоти болозикр ба хулосае омадем, ки асли калима «суғуд» ва «суғудӣ» буда, муҳаққиқон Р. Л. Неменова ва В. С. Расторгуева онро бо табдили «ғ» ба «г», ки дар асоси қоидаи талаффузи калимаҳои тоҷикӣ дар забони русӣ ба миён омадааст, дар асарҳояшон овардаанд.

Тибқи таснифоти муҳаққиқон ва маълумотҳои этнографиву лаҳҷашиносӣ як қисми аҳолии ноҳияи Варзобро намояндагони лаҳҷаи вилоятӣ ташкил дода, онҳо дар деҳаҳои Алхуч, Алахчин, Дахана, Дараи Фонӣ, Косатароши Боло, Косатароши Поён, Кӯли Ҳавой, Новакандоз, Сайёд, Сари Най, Яккачуғузи Боло,

Яккачуғузи Поён, Чорбоғ (Чорбоғи Боло), Чормағзакони тоҷик ва як қисми Чангалак зиндагонӣ мекунад. Оид ба лаҳҷаи ин қисмати аҳоли ба таври мухтасар дар мавриди лаҳҷаи «суғутӣ» маълумот дода будем. Муҳаққиқ Р. Л. Неменова ду ҷиҳати маъноии калимаи «вилоятӣ» – маънои географӣ: «вилоят, валоят – дашти ҳамвор, макони бекӯҳ» ва маънои маъмурӣ «вилоят – маркази ягон ҳудуд, чун синоними калимаи шаҳр»-ро қайд намудааст [52, с. 36]. Роҷеъ ба ин масъала муҳаққиқ Л. В. Успенская низ тавачҷух зоҳир намуда, дар бораи лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Ҳисор маълумот дода, қайд кардааст, ки яке аз лаҳҷаҳои паҳншудатарин дар байни аҳолии таҳҷоии аксари кишлоқҳои дар водихо ҷойгирбудаи ноҳияи Ҳисор «лавзи шаҳрӣ ё вулоятӣ» (намояндагони ин лаҳҷа лаҳҷаашонро чунин ном мебардаанд) мебошад [83, с. 5], ки ба маълумоти додаи Р. Л. Неменова доир ба мафҳуми «вилоятӣ» мувофиқ аст. Инчунин, Р. Л. Неменова зикр намудааст, ки намояндагони лаҳҷаи «вилоятӣ» худро «тоҷикони таҳҷой, чағатойӣ» мешуморанд [52, с. 37]. Бояд гуфт, ки масъалаи мазкур хеле баҳсноқ аст, зеро тоҷикони чағатойӣ гуфтан куллан ғалат буда, чағатой як қавми бумии муғулҳо аст, ки ба Чағатой – писари Чингизхон (Темучин) рафта мерасад ва тоҷикон бошанд ба Чағатой ва қавми чағатойӣ ягон мансубият надоранд. Шояд муҳаққиқ ин маълумотро аз туркзабонҳои маҳалҳо гирифтааст, ки байни тоҷикон (намояндагони лаҳҷаи «вилоятӣ») мезистанд. Ин гуна ҳолатҳоро нисбат ба баъзе намояндагони қавми «ҳазора», ки худро афғонҳои форснаҷод муаррифӣ мекунанду, лекин дар асл туркнаҷоданд, мушоҳида кардан мумкин аст. Ақидаи на бо ўзбекон, балки бештар бо тоҷикон омезиш ёфтани намояндагони қавми чағатойӣ дар сарчашмаҳо низ қайд гардидааст [153, с. 283].

Намояндагони лаҳҷаи кӯлобӣ низ қисми махсуси аҳолии ноҳияро ташкил дода, дар деҳаҳои Оғуртӣ, Кӯлмаҳмадӣ, Тошбулоқ, Бувак, Шайхак, Навобод, Баковул, Алхитой, Қамчин, Хайронак, Охтоқ, Кӯрпай, Кӯлбедак, Ёбизак, Сарикӯтал, Дурманбулоқ, Чағатай, Чорбоғ, Чормағзакони тоҷик, Алахчин зисту зиндагонӣ доранд. Асли ин гурӯҳи аҳоли аз Қаротегин, Кӯлоб, Файзобод ва Роҳатӣ буда, лаҳҷаашон ба гурӯҳи лаҳҷаҳои чанубӣ (аниқтараш кӯлобӣ) монанд аст.

Намояндагони лаҳҷаи қаротегинӣ дар деҳаҳои Панҷхок, Намозгаҳ, Зиддӣ (Қишлоқи Калон), Насрӯд, Оби Хирф, Ҳазора, Роғ, Вармоник, Чирино, қисми каме дар Алахчин, Лучоб, Ҷангалак, Даҳана маскунанд. Тибқи маълумоти донишмандон асли онҳо аз Қаротегин буда, лаҳча ва урфу одаташон низ ба мардуми Қаротегин монандӣ дорад, ки то имрӯз онро нигоҳ доштаанд. Қисми асосии деҳаи Ҳазораи музофоти Зиддиро яғнобиҳо, масчоҳо, ромитҳо ва ғорифҳо (қаротегиниҳо) ташкил медиҳанд.

Намояндагони забони яғнобӣ аз Яғноб ба деҳаи Куктеппаи Зиддӣ омада, як қисм ба деҳаи Ҳазора ва баъдан ба музофоти Тақоб куч бастаанд ва дар он ҷо деҳаҳои Сафеддорак, Оби Сафед, Зуманд ва Гаробро ташкил додаанд. Аҳолии қисмате аз деҳоти Яғноб ханӯз дар асрҳои XVII-XVIII ба дараи Варзоб, Зуманд, Оби Сафед, Дараи Яғнобиҳо, Гароб, Куктеппа, Ҳазораи музофоти Зиддӣ муҳоҷират кардаанд. То ҳол ин мардум худро яғнобӣ мешуморанд, бо мардуми Яғноб рафтуомаду ҳешутабории наздик доранд ва ханӯз ҳам ба забони ниёи худ – яғнобӣ ҳарф мезананд.

Бояд зикр намуд, ки ханӯз дар асрҳои XVI-XVII як қисме аз мардуми яғнобизабон ба водии Ҳисор, аниқтараш ба самти Ромит, ноҳияи Ҳисор ва баъзе аз деҳаҳои ноҳияи Варзоб кӯч баста, ин ҷойҳоро макони зист қарор медиҳанд, ки мисоли равшан ҷамоатҳои Айниву Қиблай аст, ки то ба имрӯз дар баъзе аз деҳаҳо, дар мисоли деҳаҳои Кӯрпай, Дараи Яғнобиҳо зиндагӣ мекунанд.

Муҳаққиқи забони яғнобӣ Г. Ниматов солҳои 1870-1875 аз ҷониби яғнобизабонҳо бунёд шудани деҳаҳои яғнобнишини Зуманд ва Гаробро низ ишора намудааст [127, с. 4].

Муҳаққиқи дигаре, ки оид ба мардуми Яғноб таҳқиқи назаррас ва пурқиммат анҷом додааст С. Мирзозода (С. Мирзоев) мебошад, ки оид ба таъриху забони ин гурӯҳи этникӣ маълумоти муфассалу дақиқ ва ҷолиби диққат додааст. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқ яке аз деҳаҳои калонтарини яғнобнишини ноҳияи Варзоб деҳаи Зуманд буда, мардум ба ин деҳа, асосан, аз чор деҳаи Яғноб: Фармен, Соқан, Нуметкон ва Восровут (талаффузи яғнобӣ Ворсовд) кӯчида омадаанд. Инчунин, муҳаққиқ сабаби ин маконро ҷойи зист қарор додани мардуми яғнобиро дар

шабоҳат доштани манзара ва боду ҳавои ноҳияи Варзоб ба манзара ва боду ҳавои Яғноб медонад [183, с. 6-7).

Лозим ба ёдоварист, ки теъдоди умумии яғнобиҳо (соли 2008) дар ноҳияи Варзоб 1653 нафар (252 хонавода)-ро ташкил меод [183, с. 7], ки ҳоло онҳо дар деҳаҳои Куктеппа (138 нафар – 17 хонавода), Зуманд (649 нафар – 98 хонавода), Гароб (пурра яғнобиҳо) (110 нафар – 15 хонавода), Сафедорак (364 нафар – 68 хонавода), Тағоб (40 нафар – 8 хонавода), Варзоб Қалъа, Даҳана, Алахчин, Дараи фонӣ, Чормағзакони тоҷику узбак, Дуғоба (Дуғобаи боло 352 нафар – 46 хонавода), Чорбоғ, Гурраҳа, Чағатай, Дараи яғнобиҳо, Шехак, Бакавули нав ва Бакавули кӯҳна, Чангалак, Варзоб-ГЭС умр ба сар мебаранд ва забони модарии худро ҳифз намуда, бо он гуфтугӯ мекунанд.

Ҳарчанд бо таъсири лаҳҷаи «вилоятӣ» (таъбири В. С. Расторгуева) яғнобиён мисли «вилоятӣ»-ҳо ба тоҷикӣ ҳарф зананд ҳам, аммо дар нутқи эшон лакнати шарқӣ-эронии онҳо мушоҳида мешавад, чунки забони ин мардум яғнобӣ буда, яке аз лаҳҷаҳои бозмондаи забони суғдӣ аст. Ин ҳодисаи забонӣ ба таъсири муҳит вобастагӣ дорад. Яғнобиёне, ки дар шимолӣ Тоҷикистон, дар ноҳияи Зафаробод истиқомат мекунанд, бо таъсири лаҳҷаҳои шимолӣ забони тоҷикӣ ҳангоми ба тоҷикӣ ҳарф задан бо лакнат, бо лаҳҷаи шимолӣ ҳарф мезананд.

Дар баробари гурӯҳҳои аҳолие, ки дар боло ба таври мушаххас дар мавридашон суҳан рондем, ҳамчунин, дар ҳудуди ноҳияи Варзоб баъзе аз намояндагони дигар халқу миллатҳои ғайриэронӣ низ зиндагонӣ менамоянд, ки ба инҳо метавон қарлуқҳо, туркҳо, ўзбекҳо, калтатойҳо, дурманҳо, лақайҳо ва муғулҳоро шомил кард. Гурӯҳи қарлуқҳои муғулаи аз Қизахи Ўзбекистон (Дижакӣ қадим) ба ин ҷо омада, ҳоло дар деҳаҳои Дараибедо ва Дуғоба сукунат доранд. Туркҳо дар деҳаи Қулписта ва муғулҳо дар деҳаи Муғулои боло, Муғулои поён умр ба сар мебаранд. Калтатойҳо дар ҳудуди деҳаҳои Лойоб ва Косатароши боло сукунат доранд, ки айни замон забони худро гум карда, танҳо бо як лаҳҷаи лакнатдори тоҷикӣ суҳбат мекунанд. Дурманҳо сокинони деҳаи Дурманбулоқ мебошанд.

Мардуми деҳаҳои музофоти Зиддӣ (ба ғайр аз деҳаҳои Куктеппа, Ҳазора ва як қисми зиёди аҳолии Панҷхок) аз водии Қаротегин дар замони амир Абдулаҳадхони манғитӣ (амири аморати Бухоро) муҳочир карда шудаанд. Мардумони деҳаҳои мазкур низ ин маълумоти таърихи имрӯзҳо ҳам тасдиқ мекунанд.

Матолиби марбут ба таркиби этникӣ ва таснифоти лаҳҷаи Варзоб ба гурӯҳҳои алоҳидаро, ки мухтасаран баррасӣ намудем, барои дарки моҳияти пажӯҳиши мо кумак намуда, ҳоло баррасии баъзе аз масоили назарии марбут ба вожаву вожашиносӣ ва таҳқиқи вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагиро зарур мешуморем.

Вожашиносӣ ба ҳайси соҳаи мустақили забоншиносӣ, ки ба омӯзиши таркиби луғавии забон ва қонуниятҳои тараққиёти таърихӣ он марбут аст, туфайли рушду такомул ва рангорангии худ дар дарозии таърих ҷолибии хосаро касб намудааст. Вожашиносӣ таърихи тулонӣ дошта, пайдоиши он аз илми забоншиносии Юнони Қадим маншаъ мегирад, ки хушбахтона, аз оғоз то имрӯз бо дарназардошти таҳқиқу такмил ва омӯзиши ҳамаҷониба, дар забоншиносӣ концепсияи дақиқ дар мавриди ин соҳаи илм асос гузошта шудааст.

Аксарияти донишмандону муҳаққиқоне, ки дар забоншиносии муосир ҷанбаҳои гуногуни калимаро таҳқиқ намуданд, ба назарияи асосгузоштаи донишмандони бурунмарзӣ, аз қабили Э. Б. Агаян, А. А. Реформатский, Л. И. Баранникова, Т. И. Веди́на, Б. Н. Головин, В. И. Кодухов, Ю. С. Маслов, О. С. Ахманова, Л. С. Пейсиков, О. И. Блинова, А. В. Калинин, С. И. Ожегов, А. И. Смирнитский, А. А. Уфимтсева, Н. М. Шанский ва ғайра така намуданд, ки осори ин донишмандон яке аз манбаҳои муҳимми илмӣ дар мавриди омӯзиши калима ба шумор мераванд ва арзиши баланди илмӣ доранд.

Дар илми забоншиносии тоҷик доир ба калима пойгоҳи бузурги илмие мавҷуд аст, ки он аз як гурӯҳ таҳқиқоти арзишманд иборат мебошад ва фарогирандаи ҷанбаҳои гуногуни ин соҳа аст. Аз ҷумла, Н. Маъсумӣ [37, 38, 39, 41], Р. Ғаффаров [15], Б. Камолиддинов [22], Д. Саймиддинов [77], М. Н. Қосимова [28], Х. Ҳусейнов [90], О. Қосимов [24], С. Назарзода [48], М.

Султонов [136], З. Мухторов [45], Ғ. Ҷўраев [139; 93], С. Раҳматуллозода [66, 70], У. Обидов [128], Т. Мақсудов [31], М. Кабиров [111], М. Саломийён [78] ва дигарон дар асарҳои худ дар бораи мафҳуми моҳияти калима, хусусиятҳои инкишофи калимаҳои забони тоҷикӣ, хусусиятҳои услубӣ ва маъноии онҳо, калимаҳои иқтибосӣ, калимасозӣ, вожаҳои соҳавӣ ва ғайра иброи андеша намудаанд, ки барои омӯзиши масоили вожашиносӣ сарчашмаҳои муҳим маҳсуб мешаванд. Вале бештари асарҳои болозикр хусусияти сирф вожашиносӣ надошта, бештар ҷанбаҳои услубии калимаҳоро дар заминаи маводи асарҳои бадеӣ ва шева матраҳ намудаанд. Қобили зикр аст, ки истифодаи ин усули таҳқиқ ҷиҳати омӯзиши комили вожашиносӣ созгор набуда, дар натиҷа бисёр ҷанбаҳои ҳалталаб аз мадди назар дур мемонанд. Муҳаққиқ Ғ. Ҷўраев ин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта, омӯзиши комил ва ё «манзараи умумии системаи лексикии забони адабии тоҷик»-ро ба зиммаи «таҳқиқотҳои сирф лексикологӣ» вогузор намудааст [93, с. 12], ки мантиқист.

Тайи чанд даҳсолаи охир, таҳқиқи хусусиятҳои вожагонӣ забонии осори нависандагону муаррихони гузаштамон ба ҳукми анъана даромада, дар ин замина чандин таҳқиқоти илмӣ рӯйи кор омад ва ба рушди вожашиносӣ такони ҷиддӣ бахшид, ки осори илмӣ муҳаққиқон С. Ҳошимов [138], Ю. Кенчаев [113], Д. Ф. Фозилов [86], М. Саломийён [78], С. Назарзода [47] ва чандин муҳаққиқони дигар аз ҳамин қабиланд.

Таҳқиқоти нисбатан мукамал, ки дар самти пажӯҳиши густардаи вожашиносӣ нақши бориз дорад, ба донишмандони варзида Қ. Тоҳирова [81], Б. Ниёзмуҳаммадов [17], Н. Шарофов [97, 173], Т. Бердиева [7], М. Норматов [56] ва Ғ. Ҷўраев [139, 93] тааллуқ дорад. Китобҳои дарсии таълифнамуда ва маҷмуи маводи мураттабнамудаи забоншиносон Б. Ниёзмуҳаммадов, Қ. Тоҳирова ва М. Норматов ҷиҳати таълиму омӯзиши вожашиносӣ кумак намуд. Рисолаи доктории Н. Шарофов ба таҳлили масоили марбут ба такмили вожагонӣ забони тоҷикӣ аз ҳисоби диалектизмҳо, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, касбу ҳунар, иқтибосӣ, нақши истилоҳот дар рушди вожагонӣ, марҳилаҳои тараққиёти калимаҳои забони адабӣ ва дигар масъалаҳои умдаи вожашиносӣ бахшида шуда,

Т. Бердиева хусусиятҳои рушду такомули вожагони забони тоҷикиро аз назари забоншиносии иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Андешаҳои муҳаққиқ дар бобати роҳҳои инкишофи вожагон ва истилоҳсозӣ ниҳоят ҷолиб буда, рисолаи мазкур чун таҳқиқоти вожашиносӣ аз арзиши баланди илмӣ бархурдор аст.

Ҳамчунин, устодони соҳа Н. Маъсумӣ, М. Н. Қосимова, С. Сулаймонов, Д. Саймиддинов, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, Т. Бердиева, Б. Сиёев, Ҳ. Маҷидов, С. Назарзода, А. Ҳасанов, М. Султонов, О. Муҳаммадҷонзода, О. Қосимов, М. Саломов, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, Л. С. Пейсиков, В. С. Расторгуева ва дигарон ба масоили марбут ба вожашиносӣ ва сарфу наҳв осори арзишманده рӯйи қор овардаанд, ки барои пешрафти соҳа аҳаммияти муҳимми илмӣ доранд.

Бояд қайд кард, ки бахши вожагон яке аз бахшҳои мебошад, ки нисбат ба дигар бахшҳои забон, аз ҳама бештар диққати олимону муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст ва аз ҳама бештар мавриди пажӯҳиши муҳаққиқону донишмандони гузаштаву имрӯз қарор гирифтааст, зеро «калима материали бинокории забон аст, бе он забон вучуд надорад» [56, с. 42]. Аз таҳлили адабиёти ба таҳқиқи бахши вожагон бахшидашудаи болозикр маълум гардид, ки аксари забоншиносон, новобаста аз соҳаи таҳқиқашон, кӯшиш ба харҷ додаанд, ки доир ба бахши вожагон андешаи худро иброз намоянд, ё ягон ҷузъиёти марбут ба онро дар пажӯҳиши худ баррасӣ кунанд. Дар натиҷа, садҳо таърифи перомуни калима ба вучуд омад, ки дар ҳаллу фасли ҷанбаҳои гуногуни ин бахши забон нақши бориз гузоштанд. Дар забоншиносии тоҷик таърифи нисбатан комилро доир ба калима муҳаққиқ М. Норматов пешниҳод намудааст, ки зимни баррасии бахши вожагон наметавон аз андешаҳои илмии ҷолиби ин донишманди варзида ёдовар нашуд. Номбурда андешаҳои илмии забоншиносони хориҷӣ ва тоҷикро хулоса ва ҷамъбаст намуда, бо дарназардошти таҳлилу баррасии ҳамаҷониба чунин менигорад: «Калима ин воҳиди хурдтарини маънодори забон аст, ки дар нутқ барои ташаккули фикр озодона ба қор бурда мешавад» [56, с. 40].

Дар забоншиносии тоҷик **лексика, вожа, калима, луғат** чун муродифи ҳамдигар истифода мешаванд. Дар баъзе адабиёти илмии забоншиносӣ дар

хусуси **лексема** низ чун муродифи **калима** андешаҳо мавҷуданд. Масалан, М. Норматов дар ин хусус чунин андеша рондааст: «Истилоҳи «лексема»-ву «калима» бо ҳам муродифанд, вале на ҳамеша» [56, с. 40]. Номбурда се хусусияти муҳимми фарқкунандаи лексема аз калима: мафҳумро ифода кардан, ба предмету ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ ном гузоштан, аъзои ҷумла шуданро таъкид намудааст, ки қобили қабул аст. Аз ин нуктаи назар метавон ба хулосае омад, ки танҳо калимаҳои мустақилмаъноро лексема гуфтан ҷоиз асту халос. Дар бисёр асарҳои забоншиносӣ аз баҳси матолиби мавриди зикр худдорӣ шудааст, шояд сабаб зарур нашуморидани баррасии ин масъала бошад, азбаски ин масъала объекти омӯзиши вожашиносӣ аст, мо таъкиди онро зарур шуморидем.

Бо дарназардошти он ки тамоми ҷузъиёти системаи вожагонии забони тоҷикӣ ба ҳадди зарурӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, шарҳи дубораи он ҷузъиётро дар доираи забони адабӣ салоҳ намешуморем ва ба баррасии ин масъала дар заминаи лаҳҷашиносӣ мепардозем.

Бисёр муҳим аст, ки таҳқиқи яке аз рукнҳои муҳимми забон – вожаро объекти асосии таҳқиқи худ қарор додаем, зеро тавре муҳаққиқ Ғ. Ҷӯраев таъкид намудааст: «Дар воқеъ, муҳаққиқи тоҷик ҳақ дорад аз он ифтихор намояд, ки таҳқиқи таркиби луғати забоне, ки умри чандин ҳазорсола дорад, дар уҳдаи ӯст» [93, с. 16]. Мавриди зикр аст, ки хазинаи бою рангин, дурдонаҳои бебаҳо ва ғановати маънавии миллат лаҳҷаҳо ба ҳисоб рафта, забони адабӣ ба туфайли додугирифт ва ҳамбастагӣ бо шеваву лаҳҷаҳо қудратмандтар мегардад. Ба андешаи У. Обидов «забони миллӣ фақат ҳамон вақт забони миллӣ ҳисоб шуда метавонад, ки ваҳдат ва ягонагии ду қисми таркибии он – адабӣ ва гуфторӣ (бо лаҳҷаву шеваҳои зиёдаш) ба инобат гирифта шавад» [28, с. 4]. Бо дарки масъулият муҳаққиқони соҳа гирдоварӣ ва таҳқиқу баррасии луғот (лексика)-и гӯйишҳои мухталифи тоҷикиро ҳам аз минтақаҳои кишвар ва ҳам аз марзҳои таърихии тоҷикнишини Осиёи Миёна ва Афғонистон оғоз намуда, аз охири садаи XIX то ба имрӯз қисми зиёди лаҳҷаҳои тоҷикӣ, хусусан вожагони онҳоро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Ба туфайли хизматҳои як гурӯҳ олимону муҳаққиқон ва донишмандони ватанию хоричӣ соҳаи лаҳҷашиносии тоҷик рушд

ёфт. Ғ. Ҷӯраев инкишофи соҳаи лаҳчашиносии тоҷикро чунин қаламдод намудааст: «...бояд иқрор шуд, ки лаҳчашиносии тоҷик бо маънои томи сухан ҳамчун илм танҳо баъди Инқилоби Октябр ташаккул ёфт. Дар ду-се даҳсола нуқтаҳои муҳталифи маҳалҳои тоҷикнишин мавриди омӯзиш қарор гирифта, кӯшишҳои аввалини таснифоту гурӯҳбандии лаҳчаҳои тоҷикӣ анҷом пазируфтанд» [139, с. 3].

Ҳарчанд заминаи омӯзиши лаҳчаву шеваҳои тоҷикӣ аз солҳои 50-уми асри XIX фароҳам омада бошад ҳам, дар ин давра диққати муҳаққиқонро бештар хусусиятҳои фонетикию грамматикии лаҳчаҳо ба худ ҷалб намуда буд. Баъдан намунае аз калимаву ибораҳои лаҳчаҳои алоҳида ба таъб расиданд, вале қисмати калимаҳои соҳавии лаҳчаҳо ҳамоно аз мадди назар дур афтада буд. Ин мушкилӣ бо тадвину таълифи луғатҳои мукаммали шевагӣ ва таҳқиқоти илмӣ охира-охира рафъ гардид. Таҳқиқоти лаҳчашиносон Т. Мақсудов [31] ва Ғ. Ҷӯраев [139] дар омӯзиши минбаъдаи системаи вожагони лаҳчаҳои тоҷикӣ аҳамияти муҳимро касб намуд. Рисолаи доктории Ғ. Ҷӯраев [дифоъ соли 1992], ки соли 2017 бо номи «Системаи лексикаи лаҳчавии забони тоҷикӣ» аз ҷоп баромад, хусусияти ҷамъбасти дошта, мукамалтарин асари лексикологӣ дар лаҳчашиносии тоҷик ба шумор меравад. Муҳаққиқ дар асари худ масоили назарии марбут ба вожагон ва мақоми калима дар таркиби луғати лаҳча, калимаҳои умумихалқию хоси шева, субстрат ва таркиби луғати лаҳча, сарчашмаҳои асосии ташаккулу инкишофи таркиби луғати лаҳча, системаи мавзӯӣ (тематикӣ) ва маъноии таркиби луғати лаҳчаро мавриди баррасии ҳамаҷониба ва амиқ қарор додааст, ки дар лаҳчашиносии тоҷик беназир аст.

Андешаҳои муҳаққиқони лаҳчашинос сари мафҳуми калима гуногун аст. Ғ. Ҷӯраев дар мавриди калима андешаронӣ намуда, чунин хулоса баровардааст: «Калима ҳамчун воҳиди асосии забон ҳам барои забони адабӣ ва ҳам барои нутқи шевагӣ моҳияти ягона дорад» [93, с. 35]. Ин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта, мавҷудияти маҷмуи овозҳои муайян, маъно, шакли сарфӣ, вазифаи муайяни наҳвӣ ва хусусияти номинативӣ доштанро муҳимтарин аломату хусусияти калима донишман мантиқист.

Дар самти баррасии вожағони шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ саҳми муҳаққиқ С. Раҳматуллозода [66; 70] муҳим аст. Ӯ дар заминаи нух гурӯҳи мавзӯи масоили марбут ба ташаккули таркиби луғавии шеваҳои мазкурро мавриди баррасии илмӣ қарор додааст, ки яке аз ин гурӯҳҳо воҳидҳои луғавии марбут ба ҳайвонот мебошад. Муҳимии ин пажӯҳиш дар он аст, ки бори аввал дар забоншиносии тоҷик масъалаҳои марбут ба калимасозии забон на танҳо дар доираи сарф, балки дар доираи вожагон низ таҳқиқ гардида, дар ин замина роҳҳои такмили таркиби луғати лаҳҷаҳо нишон дода шудааст. Ин муҳаққиқ дар асоси маводи шеваҳо аз ибораҳо сохтани калимаҳои мураккабро тасдиқ карда, дар баробари ин бо мисолҳои фаровон бори аввал дар забоншиносӣ аз ҷумлаҳо сохтани калимаҳои мураккаби тобеъро илман асоснок кардааст.

Вожағони соҳавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он аз ҷониби як гурӯҳ олимон мавриди баррасӣ қарор гирифта, доир ба соҳаҳои гуногун асару мақолаҳо ва рисолаҳо таълиф намудаанд. Аз ҷумла, З. Зайниддинова [146; 147], Г. В. Набиева [158], Ҳ. Муҳаммадиева [157], Ҷ. Мурватов [156], Н. Шарофов [173] аз ҳамин қабиланд.

Дар таҳқиқот ва маводи ба ҷоп расонидаи муҳаққиқони варзида Т. Мақсудов [31], Ғ. Ҷӯраев [139; 93], М. Кабиров [111], Ш. Исмоилов [20], Ҳ. Мирзоев [43], М. Қаҳҳоров [114], С. Мирзоев [118], З. Замонов [108], Н. Гадоев [11], Р. Сангинова [134], Ҷ. Саидов [165], С. Ёзбеков [85], С. Раҳматуллозода [67; 70], М. Каримова [112], С. Юсупова [140] паҳлуҳои гуногуни вожағони соҳавии шеваву лаҳҷаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ матраҳ гардида, вобаста ба вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ маълумоти мухтасар ва ҷолиби диққат дода бошанд ҳам, таҳқиқоти анҷомдодаи онҳо вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагиро ба таври комил фаро нагирифтааст.

Вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар асоси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ танҳо дар даҳсолаҳои охир мавриди тавачҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифт. Бори нахуст ба ин масъала Ғ. Ҷӯраев ба сурати нисбатан густарда назар карда, дар асоси маводи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, дар баҳши алоҳида, чанде аз хусусиятҳои маъноию грамматикӣ ин қабати луғатро баён намудааст [50, с. 166-

172]. Ба ғайр аз ин, доир ба вожағони марбут ба чорводорӣ якчанд таҳқиқоти дигар низ анҷом ёфтааст, ки инҳо рисолаҳои А. Мирбобоев [116], Ҳ. Бердиқулов [106], Г. Ниматов [127], М. Аламшоев [101; 2] мебошанд. Пажӯҳиши А. Мирбобоев ба вожағони чорводорӣ забони ваҳонӣ бахшида шуда, рисолаи Ҳ. Бердиқулов дар асоси маводи вожағони чорводорӣ поёноби водии Зарафшон, аниқтараш лаҳҷаҳои Самарқанд, сурат гирифтааст. Муҳаққиқ Г. Ниматов бошад, вожағони чорводорӣ забони яғнобиро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки вобаста ба вожағони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ дар забоншиносии муқоисавӣ низ пажӯҳиш анҷом пазируфтааст, аз ҷумла муҳаққиқон Ҳ. Мирзоев [43] оид ба истилоҳоти соҳаи аспарварӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва Ф. М. Орипова [130] оид ба калимаҳои чорводорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пажӯҳиши муқаммал анҷом додаанд.

Як гурӯҳ муҳаққиқони дигар, аз ҷумла И. Сулаймонов [169], Р. Сангинова [166], Ҷ. Саидов [165], С. Раҳматуллозода [164], О. Сарқорӣ [167], С. Носиров [162], С. Фарҳодова [170; 171] ва дигарон дар мақолаҳои паҳлуҳои гуногуни вожағони марбут ба ҳайвоноти ҳонагиро матраҳ намудаанд. Асари О. Қосимов [24] низ арзиши баланди илмӣ дошта, ташаббуси бузургест дар самти таҳқиқи баъзе хусусиятҳои вожағони марбут ба соҳаи ҳайвонот дар осори намоёндаи адабиёти оламшумуламон Абулқосим Фирдавсӣ.

Тартиб додани фарҳангу луғатҳои соҳаи чорводорӣ ҷузъе аз корҳои муҳимми илмӣ-таҳқиқии соҳаи забоншиносӣ ба шумор рафта, дар ин самт таълифоти Т. А. Қодиров ва К. А. Дӯстов [180; 181] дастоварди арзишманд маҳсуб мешаванд.

Дар умум, асару мақолаҳои вобаста ба ҷанбаҳои назарӣ хусусиятҳои луғавии вожағони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ таълифгардида ангуштшуморанд ва ҳанӯз ҳам ин гурӯҳи калимаҳо дар мисоли лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ норавшан боқӣ мемонад. Вожағони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ як қисми муҳимми таркиби луғавии лаҳҷаи Варзобро ташкил намуда, то ҳол роҷеъ ба ин масъала пажӯҳиши муқаммал ва ё асари алоҳидае мавҷуд нест.

Аз таҳқиқоти баанҷомрасида маълум аст, ки доир ба тасниф ва таҳлили мавзуи (тематикӣ)-и вожағони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар лаҳҷашиносӣ таҷрибаи кофӣ ба вуҷуд омадааст. Як гурӯҳи лаҳҷашиносон дар асару мақола ва рисолаҳои илмӣ худ маводи мавриди таҳқиқашонро вобаста ба ифодаи маъно ва мафҳуме ба гурӯҳҳо тақсим намуда, гурӯҳи дигар вожағони лаҳҷаи мавриди таҳқиқ қарордодашонро вобаста ба мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ва баъдан дар дохили ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳҳои тематикӣ ҷудо намудаанд. Аз таҳқиқоти лаҳҷашиносии анҷомдодаи донишмандони тоҷик ба хулосае омадан мумкин аст, ки усули аввал бартарӣ дорад, зеро он метавонад маводи ҷамъовардашударо бидуни мушкилӣ фаро гирад. Аз он ҷумла, дар таҳқиқоти ба вожағони шеваҳои лаҳҷаҳои гуногун бахшидаи лаҳҷашиносон Т. Мақсудов [31], А. Мирбобоев [116], Ғ. Ҷӯраев [139, 93], Ҳ. Бердиқулов [106], С. Мирзоев [118], Н. Гадоев [11], С. Раҳматуллозода [67; 70], Ш. Исмоилов [20], М. Каримова [112], С. Юсупова [140] ва С. Муминова [122] аз ин равиши тасниф ва таҳлили вожағони лаҳҷа қор гирифта шудааст. Муҳаққиқон Ғ. Ҷӯраев, Т. Мақсудов ва М. Маҳмудов ҳангоми тартиб додани «Дастуруламали ҷамъоварии луғати шеваҳои тоҷикӣ» аз диди мавзӯи (тематикӣ) баҳо додан ва тасниф қардани вожағони лаҳҷаҳоро афзал шуморида, махсус қайд намудаанд, ки «бо мақсади ҳартарафа фаро гирифтани соҳаҳои гуногуни лексикаи лаҳҷа саволҳо ба гурӯҳҳои тематикӣ ҷудо қарда шуданд» [92, с. 5].

Ниҳоят, бо пайгирии таҷрибаи устувори устодони лаҳҷашинос, ки саҳми арзандаи худро дар таҳқиқу рушди лаҳҷашиносии тоҷик гузоштаанд ва бо назардошти принципҳои тавсиянамудаи А. А. Уфимтсева: «1. Вобаста ба гурӯҳҳои предметӣ омӯхтани таркиби луғавӣ; 2. Таҳқиқи ҷиҳатҳои маъноии воситаҳои забон аз нигоҳи мафҳум; 3. Омӯзиши таърихию семасиологии гурӯҳҳои лексикӣю семантикӣ» [84, с. 18], ки дар таҳқиқоти минбаъда муфид арзёбӣ мегарданд, мо низ маводи мавриди таҳқиқро (ду боби аввал) бо истифода аз таснифоти мавзӯи (тематикӣ) омода намудем ва онро ба калимаҳои предметӣ ва вожағони ғайрипредметӣ марбут ба ҳайвоноти хонагӣ тақсим намудем, ки боби якум фарогири фаслҳои вожағони марбут ба ҳайвоноти хурд, вожағони

марбут ба ҳайвоноти калон, вожагони марбут ба ҳайвоноти боркаш ва саворӣ, вожагони марбут ба узвҳои бадани ҳайвонот, вожагони ифодакунандаи бемориҳои ҳайвонот, вожагони марбут ба нишонагузори ҳайвонот, вожагони марбут ба асбобу афзори ҳайвонот, вожагони марбут ба истифодаи ҳайвоноти хонагӣ, вожаҳое, ки ба коркарди маҳсулоти соҳа вобастаанд, вожаҳои ифодакунандаи касбу кори марбут ба ҳайвонот ва вожагони ифодакунандаи ҷойи нигоҳдории ҳайвонот мебошад.

Инсоният аз қадим ба чорводорӣ, яъне ромкунӣ, парвариш ва нигоҳдории ҳайвоноти хонагӣ майли беандоза дошт. Аз ҷониби дигар, башарият ба ҳайвоноти хонагӣ барои иҷрои вазифа ва таъиноти гуногун ниёз дошт ва то ба имрӯз ин эҳтиёҷот қобили мушоҳида аст. Ба туфайли мавҷудияти ҷунин пайванди ногуастанӣ инсоният аз як ҷониб тавонистааст навъҳои гуногуни ҳайвонотро ром карда, барои эҳтиёҷоти худ истифода барад ва аз ҷониби дигар барои онҳо номҳои мувофиқу муносиб гузорад. Яке аз сабабҳои муваффақияти инсониятро дар самти номгузорӣ ба ҳайвоноти хонагӣ муҳаққиқ Ғ. Ҷӯраев ҷунин ба қалам додааст: «Азбаски инсон бо ҳаёти ҳайвоноти хонагӣ аз наздик шинос аст, тамоми хислат ва воситаҳои ба онҳо вобастаро ба хубӣ омӯхта, ба ҳар қадам номи мувофиқ дода тавонистааст» [50, с. 166].

Пайдоиши чорводорӣ ва парвариши ҳайвоноти хонагӣ дар ҳудуди ноҳияи Варзоб ба маскуншавии аҳоли дар ҳудуди ноҳия алоқаманд аст ва маълумоти таърихӣ дар хусуси ба парвариши чорво машғул будани сокинони ноҳия, инчунин, аз тарафи онҳо ба бозорҳои молфурӯшии Ҳисору Самарқанд, Хучанду Уротеппа ва Қиззах ба фурӯш баровардани молҳои дар ин минтақа парваришешфта, шаҳодат медиҳанд: «... гӯсфандон дар муддати ду-чор сол парвариш карда мешаванд ва танҳо баъди ин ба бозорҳои калони молфурӯшии Ҳисору Самарқанд ва Қиззах барои фурӯш бурда мешаванд» [52, с. 93].

Вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар ҳар як забон ва лаҳҷаҳои он мавқеи муҳим дорад ва ба туфайли рушду такомули унсурҳои марбут ба парвону парвариш ва нигоҳдории ҳайвоноти хонагӣ дар ноҳияи Варзоб, вожагони

соҳавии вобаста ба он низ шакл гирифт ва бо дарназардошти хусусиятҳои этникии сокинони ноҳия инкишоф ёфт.

Барои ифодаи мафҳумҳои умумии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар лаҳҷаи Варзоб, маъмулан, чун дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ калимаҳои **чорпо//чорво, ҳайвон, чаранда, чанвар, мол, сурук, пода** ба кор бурда мешаванд. Лозим ба ёдоварист, ки калимаи **чорпо//чорво** хоси забони адабӣ буда, дар аксар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мавҷуд аст ва он нисбат ба ҳамаи ҳайвонҳое, ки чор по доранд, кор фармуда мешавад.

Калимаи **ҳайвон** дар фарҳангҳо ба маънои «чондор, зинда, чонвар, чорпо» [192, ҷ. 2, с. 479; 174, с. 206] аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда, номи умумии ҳамаи ҳайвонҳоро ифода мекунад ва дар лаҳҷаи Варзоб дар ҳамин шакл истифода мешавад: *Ҳайвон-а нигоҳубин кун, ки саволу ҷавобаш да гарданат-ай* (Ҳоч.).

Калимаи **чаранда** низ ифодагари мафҳуми умумии ҳайвони алафхӯр буда, дар лаҳҷаи Варзоб камистеъмол мебошад: *Авқот-а а ра бера йагон ҷо рез, йагон чаранда-й, паранда-й мехур-а савоб меша* (Ҳуш.).

Вожаи умумитоҷикии **чанвар//чонвар** ҳарчанд камистеъмол ҳам бошад, он барои ифодаи мафҳуми умумии ҳайвон дар лаҳҷаи Варзоб мустаъмал аст. Ин вожа дар забони адабию лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ мавҷуд буда, оид ба истифодаи он дар давраҳои пешини таърихи забонамон, аз ҷумла, давраи миёна муҳаққиқ Д. Саймиддинов чунин андеша дорад: «Дар забони форсии миёна ҳама чонварон таҳти номи муштараки *guānwar* «чонвар» ёд мегарданд» [77, с. 90].

Дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **мол** серистеъмол буда, ба ғайр аз маънои чизу чора, сарват, боигарӣ ба маънои ҳайвон низ кор фармуда мешавад. Вожаи **мол**-ро метавон ҳам ба маънои танҳо ва ҳам ба маънои ҷамъ ба кор бурд, яъне мол метавонад як то (як гӯспанд) ва ё бисёр бошад: суруки гӯспандон, рамаи гӯспандон, рама: *Да ҳамин давру замон молат а худат набаройа маракакунӣ вазбин-ай* (ВҚ.). Дар ФТЗТ низ ин калима ба маънои «чорпои хонагӣ» [192, ҷ. 1, с. 810] омада, дар ҳамин шаклу маъно дар забони ваҳонӣ низ мустаъмал аст [116, с. 44]. Калимаи **мол** ба маънои кул ҳам барои ҳайвони хурд «моли майда» ва ҳам

барои ҳайвони калон «моли калон» истифода мешавад: *Сатор даҳ моли калону шаст моли майда дор-а* (Хоҷ.).

Ҳамчунин, дар бархе аз маҳалҳои Варзоб калимаи **кола** низ ба маънои ҳайвон ба мушоҳида мерасад. Ба ин масъала Р. Л. Неменова ҳам тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, андешаи худро ба таври зайл баён кардааст: «Кола бо тафовут аз шарҳи дар забони адабӣ доштааш, ки матоъ, дорой, чизу чораро ифода менамояд, дар лаҳча ба маънои ҳайвон (мол) афзалият дорад, ҳамчунин, ҳама чизе, ки либос ва маҳсулот маҳсуб намешавад» [52, с. 163]. Калимаи **кола** маҷозан дар аксари деҳаҳои Варзоб нисбат ба шахсе, ки рафтору кирдораш ба падараш ва ё авлоди падариаш монанд нест, низ истифода мешавад: *Кола сунӣ зотаи нарава ҳароми-йай* (Зим).

Муҳаққиқон Ғ. Ҷӯраев ва С. Раҳматуллозода оид ба калимаи **кола** маълумот дода, дар тамоми лаҳчаҳои шеваи чанубӣ ба ду маъно: ашӯ, чизу чора, матоъ; ҳайвоноти хонагӣ ва дар забони дарӣ ба маънои «сару либос» истифода шудани онро қайд кардаанд [50, с. 166; 94, с. 262; 70, с. 4].

Ин калимаро дар бархе аз забонҳои шарқии эронӣ ва лаҳчаҳои дигар низ метавон мушоҳида кард, вале на ба маънои мол. Аз ҷумла, дар Бадахшон калимаи **кола** ба маънои «матоъ» мустаъмал буда, дар лаҳҷаи Қаратоғ «нисбат ба кӯдаке, ки зан аз пасаш ба хонаи шавҳари дуҷумаш меорад» истифода мегардад [74, с. 106; 99, с. 151]. Аммо дар лаҳҷаи Варзоб ин гуна занҳоро, маҷозан, **гови гӯсоладор** ном мебаранд. Вожаи **кола** дар лаҳҷаи водии Рашт ба ду маъно: 1. «ҳайвони боркаш, аз қабилӣ хар, асп»; 2. «қалин» мустаъмал аст [20, с. 65].

Бо дарназардошти он ки маводи боби мазкур мавзӯҳои гуногунро фаро мегирад, зарур мешуморем, ки онҳоро вобаста ба мавзӯ ба фаслҳои алоҳида ҷудо намуда, таҳлилу баррасӣ намоем.

1. 2. Вожағони марбут ба ҳайвоноти хурд

Ҳайвоноти хонагӣ ва истифодаи он дар ҳаёт ва рӯзгори тоҷикони кӯҳистон, хусусан сокинони ноҳияи Варзоб, чун дигар минтақаҳои кишвар мавқеи хосро соҳиб буда, қисме аз машғулияти онҳо низ ба шумор меравад. Боду ҳавои форам, захираи кифояи обу ҳӯроки чорво ва иқлими мусоиди ноҳия ба нигоҳубини ҳайвоноти хонагӣ мувофиқат мекунад. Ин чихати масъаларо муҳаққиқ Р. Л. Неменова низ дар пажӯҳиши ба Варзоб бахшидаи худ чун омили асосии рушди чорводорӣ дар ноҳия маънидод намудааст: «Шароити табиии Варзоб ба рушди чорводорӣ мусоидат менамояд. Дар минтақаи кӯҳӣ омили асосии рушди чорводорӣ чарогоҳҳои зебову баландкӯҳи дорои иқлими салқин ва мавҷудияти миқдори зиёди об: чашма ва дарёҳои кӯҳӣ, маҳсуб мешаванд» [52, с. 88].

Бинобар зиёд будани чарогоҳҳо мардуми дигар минтақаҳо, аз ҷумла Ҳисор, Шаҳринав, Шаҳритус, ноҳияҳои Рӯдакӣ, Қубодиён ва дигар ҷойҳо, аз саршавии моҳи апрел то охири тирамоҳ аз ин чарогоҳҳо истифода мебаранд. Ҳамчунин, дар ҳудуди чарогоҳҳои ин минтақа чорвоҳои давлатӣ низ парвариш карда мешаванд. Ба ҳамин хотир, сокинони ноҳияи Варзоб мавқеи маҳсули ҷуғрофии диёри хешро ба эътибор гирифта, нигоҳдории ҳайвоноти хонагиро низ пешаи худ намудаанд ва онро ҳамаҷониба ривочу равнақ медиҳанд. Дар баробари ин, қайд кардан бамаврид аст, ки дар солҳои охир аз сабаби рушди сайёҳӣ ва табдил ёфтани ноҳияи Варзоб ба яке аз минтақаҳои сайёҳӣ аҳолии ноҳия низ ба соҳаи хизматрасонӣ рӯй оварданд, ки ин боиси то як андоза коҳиш ёфтани рағбати аҳоли нисбат ба нигоҳубин ва парвариши ҳайвоноти хонагӣ гаштааст.

Аз қадимулайём одамон ба ромкунӣ ва нигоҳдории ҳайвоноти гуногун дар муҳити хона машғул буданд ва ин боиси он гашт, ки калимаву ибораҳои нави марбут ба ҳайвоноти хонагӣ ба вучуд ояд, ки онро метавон дар мисоли вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хурди хонагии лаҳҷаи ноҳияи Варзоб мушоҳида кард. Бо вучуди он ки дар баъзе асарҳои ҷудогона ҷо-ҷо ишораҳо дар мавриди ин қисмати калимаҳо мавҷуд бошанд ҳам, вожағони марбут ба ҳайвоноти хурди хонагии лаҳҷаҳои тоҷикӣ то ба имрӯз мавриди пажӯҳиши комил қарор нагирифтааст.

Барои ифодаи мафҳумҳои марбут ба ҳайвоноти хурд, маъмулан, калимаҳои **буз**, **гӯспанд**, **саг** ва **пишак** истифода мешаванд.

Калимаи **буз** вожаи умумиточикӣ буда, дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ ба маънои «ҳайвони хурди чуфтсуми алафхӯри хонагӣ, аз чинси гӯсфанд, ки дорои шох, риши дароз ва думи кутӯҳ аст ва онро барои гӯшт, пашм ва шир парвариш мекунанд» шарҳ ёфтааст [192, ҷ. 2, с. 242]. Дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **буз** бо ҳамон маъно ва шакле, ки дар забони адабӣ дорад, ба кор меравад: *Буз-а ҳай кун рава саҳро, ки да оғал харов меша* (Ғж.). Дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, бо бархе тафовутҳои овозӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро, Панҷакент ва водии Фондарё, Истаравшану Хучанд, Ашт ва Конибодому Исфара, дар шакли **буз**, дар лаҳҷаҳои Фалғар дар шакли **бӯз**, дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ва Ваҳиёи Боло дар шакли **бъз** [106, с. 49: 133, с. 21], дар забони яғнобӣ бо табдили ҳамсадои лабулабии «б» ба ҳамсадои лабудандонии «v» дар шакли **vuz** [127, с. 24] ва дар забонҳои бадахшонӣ дар шакли **tuū** (вахонӣ), **vaz** (шуғнонӣ, рӯшонӣ, язғуломӣ), **vez** (ишкошимӣ) [116, с. 72; 118, с. 28] ба кор меравад. Ҳамчунин, ба хоҳири он ки буз дар саҳро тезҳаракат аст ва аз ҷашм пинҳон мешавад, онро баъзан маҷозан **шайтон** низ ном мебаранд.

Вожаи **гӯсфанд**, ки дар забони тоҷикӣ маъмул аст, дар лаҳҷаи Варзоб дар шакли **гӯспанд** талаффуз мешавад, ки бунёди кӯҳан дошта, асолати худро то ҳол нигоҳ доштааст ва бунёди сарчашмаи он забонҳои форсии бостон ва миёна мебошанд. Вожаи мавриди назар дар забони авестой дар шаклҳои **gao-spənta**, **maēša** ба кор рафта, дар забони форсии миёна ба сурати **gōspand**, форсии миёнаи турфонӣ низ дар ҳамин шакл таҳаввул ёфтааст [195, с. 297-298]. Дар забони портӣ бошад, ба гунаҳои **ps [pas]** <авестой **pasu**, забони суғдӣ **ps [pas]** [194, 7431], **myš [mēš]** [194, 5647], хутанӣ **pasa**, балхӣ **poso** [< авестой **pasu**] мустаъмал будааст.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки дар забони тоҷикӣ овози «п»-и форсии миёна ба овози «ф» табдил ёфта, вале дар бархе аз гӯйишҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Варзоб, шакли қадимаи он боқӣ мондааст.

Дар лаҳҷаи Варзоб агар барои тӯдаи гов **пода**, нисбат ба тӯдаи асп **гала** истифода шавад, барои ифодаи тӯдаи ҳайвоноти хурд калимаи **рама** ва **сурук** роиҷ аст: *Саид йа сурук гӯсфанд дора* (Ҳоч.). Калимаи **сурук** нисбат ба калимаи **рама** доираи васеътар дошта, дар бештари маҳалҳои тоҷикнишин қорбурди бештар дорад. Вожаи **рама**, асосан, ҳоси забони адабӣ мебошад ва дар бархе аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ ин калима дар мавриди тӯдаи бузу гӯсфанд ба қор меравад [50, с. 167].

Вобаста ба ҷинсияти луғавии ҳайвоноти хурд маъмулан калимаҳои **нар**: гӯспанди нар, бузи нар, нарбуз: *Ғайур буз-о-йи нараш-а мефурӯхт-ай бузи мода мехарид-ай* (Шм.); **мода**: гӯспанди мода, бузи мода, модбуз//модабуз: *Гӯспанд-о-йи нар-а а гӯспанд-о-йи мода ҷудо кун* (Ҳуш.) истифода мешаванд.

Мавриди зикр аст, ки дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи ҷинсияти ҳайвон вожаҳои **нарак**, **наркин**, **модина** ва **модкин** низ истифода мешавад.

Калимаи **қўҷқор**-и туркӣ бо таъдбири «ӯ» ба «у» ва «ч» ба «ш» дар шакли **қушқор** дар лаҳҷаи Варзоб нисбат ба гӯсфанди нар истифода гардида, калимаи **солуқ//совлуқ** бошад, гӯсфанди модаро ифода менамояд: *Қушқор-о-ра да байни солуқ-о сар те* (Пғз.).

Аз ҳайвоноти ҳонагӣ баъзан аз рӯйи эҳтиёҷ мояҳои бузу гӯсфанд (барои фарбеҳ шуданашон) ва говҳои нарро (барои боқувват ва ба мушкилии ҷуфтронӣ тобовар шуданашон) ба таври махсус бурида мепартоянд, ки баъди анҷом додани ин амал ҷунин ҳайвонҳоро **ахта** (**бузи ахта**, **гӯспанди ахта**) ном мебаранд.

Ҷолибии вожаҳо ҳангоми муқоисаи онҳо бо лаҳҷаҳои дигар ва бевосита бо забони адабӣ равшантар зоҳир мегардад. Ҳарчанд дар таркиби вожагони соҳаи ҳайвоноти ҳонагии лаҳҷаи Варзоб гунаи лаҳҷавии калимаи умумитоҷикии **гушн** «нар, нарина» [192, ҷ. 1, с. 354] дар шакли **уш//ушн** мавҷуд бошад ҳам, вале он на ба маънои болозикр мустаъмал аст, балки дар шакли феъли таркибии **уш//ушн рафтан** маънои «мучомаат, алоқа намудан»-ро дорад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар раванди таҳқиқ, таҳлили баррасии калимаҳои вобаста ба синну соли ҳайвонот маҳсуб мешавад. Барои ифодаи синну соли ҳайвонҳои хурди ҳонагӣ ҷунин калимаҳо ба қор мераванд:

а) бузҳои мода: **бузғола//буғзола** (то шашмоҳа), **чапуш** (аз шашмоҳа то дусола), **дусоқбуз** (ду-се сола), **чорибуз** (аз сесола то чорсола), **панчибуз** (панҷсола), **мангибуз** (аз панҷсола боло), **хангибуз** (хафтсола);

б) бузҳои нар: **бузғола//буғзола** (то шашмоҳа), **такача** (аз шашмоҳа то яксола), **така** (нарбузи як ва якуним то дусола), **шишактака** (аз яксола то дусола), **чоритака** (аз сесола то чорсола), **панчитака** (панҷсола), **мангитака** (аз панҷсола боло), **хангитака** (хафтсола);

в) бузҳои нари ахташуда: **бузғола//буғзола** (то шашмоҳа) **серкача** (аз шашмоҳа то яксола), **серка** (нарбузи калон), **шишаксерка** (аз як то дусола), **чорисерка** (аз сесола то чорсола), **панчисерка** (панҷсола), **мангисерка** (аз панҷсола боло), **хангисерка** (хафтсола);

г) гӯсфандҳои мода: **бара** (то шашмоҳа), **тӯхлӣ** (модагӯсфанди нозоида то дусолагӣ), **дусоқ** (ду-сесола), **чорисолуқ** (аз сесола то чорсола), **панчисолуқ** (панҷсола), **мангисолуқ** (аз панҷсола боло), **хангисолуқ** (хафтсола);

д) гӯсфандҳои нар: **бара** (то шашмоҳа), **шишак** (наргӯсфанди яксола), **шишаккушқор** (аз як то дусола), **чориқушқор** (аз сесола то чорсола), **панчиқушқор** (панҷсола), **мангиқушқор** (аз панҷсола боло), **хангиқушқор** (хафтсола).

Ҳангоми чамъоварии мавод ягон калимаи ифодакунандаи чинсияти луғавӣ ва синну соли гӯсфандҳои нари ахтакардашударо вонаҳӯрдем.

Нисбат ба нарбузи калони ахтакардашуда, ки пешопеши рама мегардад ва рамаро роҳнамоӣ карда, аз паси худ мебарад, таркибҳои **серки пеши мол**, **серки сари мол**, **серки пешкаш** истифода бурда мешавад, ки дар шеваҳои дигар, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, дар шакли **шаҳбъз** ба маънои «такка, саргала, рамакаш» мавҷуд аст [67, с. 151; 191, с. 810].

Тавре аён гашт, калимаи **бара** (то шашмоҳа) ва **бузғола//буғзола** (то шашмоҳа) барои ҳар ду чинс (нар ва мода) умумӣ аст.

Қобили қайд аст, ки вожаи **порина** ба маънои «соли гузашта» ва **перорина** ба маънои «ду сол пеш» ҳамчун унсури ифодагари синну сол нисбат ба тамоми навъи ҳайвоноти хонагӣ мустаъмал аст: **гови порина**, **таки перорина** ва ғайра.

Калимаи **саг** ифодакунандаи навъи ҳайвони хонагӣ буда, дар алоҳидагӣ онро метавон бо калимаҳои ҷудогона шарҳ дод. Саг нахустин ҳайвонест, ки ба одам унс гирифт ва то ба имрӯз ёвару дастёри бе миннати ӯ маҳсуб мешавад ва номи он ҳам қадима буда, решаи ҳиндуориёӣ дорад. Ин вожа дар забони авестой дар шаклҳои **span, sūn, sun, sūnž** маъмул буда, дар форсии миёна ба сурати **sag** таҳаввул ёфтааст. Дар форсии миёнаи турфонӣ **sg [sag] < saka < snka**, портӣ **‘spg [ispag] < spaka < spnka** [195, с. 247] мустаъмал будааст.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки вожаи «собака»-и забони русӣ низ аз забонҳои эронӣ сарчашма гирифтааст: **spaka = собака**.

Барои ифодаи саги нар калимаи **нарсаг** ва ибораи **саги нар** истифода мегардад: *Да сари қӯш се нарсаг-ай* (Рт.). Барои ифодаи чинси мода калимаи умумиточикии **қанчиқ** маъмул аст: *Йа саги қанчиқ йов мезо-йа кучук-ош фоида мемон-а* (Бр.). Инчунин, калимаи **қанчиқ** ба маънои маҷозӣ дар мавриди занҳои сабукпо ва бадахлоқ низ истифода мешавад.

Дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **кучук** саги хурд, яъне бачаи сагро ифода мекунад. Барои ифодаи чинсият ибораҳои **кучуки нар** ва **кучуки мода** низ истифода мешавад: *Кучуки нар-а қати йа кучуки мода нафурӯш, да худамон даркор-ай* (Ҳуш.). Дар гӯйиши тоҷикони Зарафшон **кӯчук** мустаъмал буда [106, с. 12], дар лаҳҷаи Қаратоғ вожаи **кучук** на ба маънои бачаи саг, балки маънои умумии сагро дорад [99, с. 111].

Калимаи **сагалдак** маънои «сақалту, дарбадар, дайду, оворагард, ҳарчогард»-ро дошта, бештар нисбат ба саг ба кор бурда мешавад.

Пишак низ яке аз ҳайвонҳои хурди хонагӣ дар рӯзгори мардуми Варзоб ҷойгоҳи хоса дорад, вале доир ба ин навъи ҳайвон мавод хеле кам буда, танҳо ҳамин қадар маълум аст, ки нисбат ба он дар баъзе мавзӯҳо калимаи **пишак** ва дар баъзе мавзӯҳои дигар калимаи **гурба**, ки хоси забони адабӣ аст, мустаъмал мебошад: *Пишак-а бин шир-а нарас-а ҳаром нақун-а* (Др.). Ба мисли дигар навъи ҳайвоноти хонагӣ истифода шудани калимаву ибораҳо дар шакли **пишаки мода, пишаки нар, пишакбача** ва ғайра дар лаҳҷаи Варзоб роиҷ аст.

Мавриди зикр аст, ки вожаи гурба дар форсии миёна дар шакли **gurpak** <авестой **vrpaka** ба мушохида расида, дар забони суғдӣ ба сурати **mwškyc** <**mwškyšc** <авестой **mūš-kušt(a)r** «**mouse-killer**» ба маънои «мушкуш, кушандаи муш» ба кор мерафтааст, ки хеле чолиб ва аз ҷиҳати мантиқ низ мувофиқ сохта шудааст. Дар забони хоразмӣ дар шакли **pwš** ва дар форсӣ ба гунаи **pōšak** мавҷуд буда, дар забонҳои эронии нав маъруфият пайдо кардааст [195, с. 237].

Дар забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он ҳар ду шакл ҳам маъмул буда, дар бархе аз забонҳои шарқии эронӣ, аз ҷумла дар забони яғнобӣ, вожаи **пишак** ба кор меравад. Дар забонҳои гурӯҳи помирӣ низ бо бархе фарқҳои овозӣ корбурди **пишак** ба назар мерасад: ишкошимӣ **pušuk**, бартангӣ **piš, puš**, ваҳӣ **piš**, язғулومӣ **piš**, рӯшонӣ **peš**, шуғнӣ **piš, peš, puš, pūšak** ва забони пашту **piši, piša**. Дар забони форсӣ дар шаклҳои гуногун истифода мешавад: **gurba, piši, pōšak, nāzū, nāzi, mīlī** [195, с. 287-288]. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки дар забонҳои ғарбии эронӣ ҳам **гурба** ва ҳам муодили он маъмул буда, дар забонҳои шарқии эронӣ танҳо шакли **пишак** (бо тафовутҳои савтӣ) ба кор мерафтааст.

Аз таҳлилу баррасии маводи ин фасл маълум шуд, ки вожагони марбут ба ҳайвоноти хурди хонагӣ яке аз бахшҳои муҳим маҳсуб мешавад ва аксарияти онҳо калимаҳои умумиточикианд, ки аз давраҳои дури таърихи забон маншаъ мегиранд.

1. 3. Вожағони марбут ба ҳайвоноти калон

Парвариш ва нигоҳубини ҳайвоноти калон чузъе аз машғулияти хоҷагидории мардуми Варзоб ба шумор рафта, сараввал манбаи рӯзгузаронии мардум (барои истехсоли гӯшту шир ба ҳайси манбаи даромади иловагӣ) ва баъдан чун қувваи корӣ (хирманкӯбӣ, чуфт, чувозкашӣ ва ғайра) истифода мешаванд.

Вожаи **мол** маънои кул дошта, ҳам барои чорвои хурд ва ҳам барои чорвои калон, ба кор меравад, ки қаблан ишора шуда буд. Ҳангоми муайян намудани ҳайвони хурду калон ибораҳои **моли майда** ва **моли калон** истифода мешавад.

Калимаи **пода** умумиточикӣ буда, ба маънои галаи говҳо фаҳмида мешавад: *Бегонӣ пода-ра барвақтарак чам кун бийор бо йагон гов гум нашав-а* (Рт.).

Аз чорвои калон парвариши гов дар ноҳияи Варзоб мавқеи махсус дошта, парвариши кутос дар шароити ноҳия мушқил аст. Бинобар сабаби мавҷуд набудани маводи кифоя дар бобати вожағони марбут ба кутос, дар ин фасли рисола бо таҳлили калимаҳои марбут ба гов иктифо шудааст.

Дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва забонҳои шарқии эронӣ калимаи умумиточикии **гов** бо тафовутҳои овозӣ дар шаклҳои **гав** дар Самарқанду Бухоро [106, с. 20], **гов** дар шеваи чанубӣ [50, с. 167], **γow** дар яғнобӣ [127, с. 37] ва **gow** дар лаҳҷаи Форон [171, с. 139] мушоҳида гардида, дар лаҳҷаи Варзоб бе тағйирот, яъне дар шакли **гов** мустаъмал аст. Дар забонҳои бадахшонӣ ин калима бештар дар шакли **čaḡ**, **gow** ва **γuw** маъмул аст [116, с. 87-88].

Байни забонҳои ғарбӣ ва шарқии эронӣ баъзе хусусиятҳои овозӣ ба мушоҳида мерасад, ки ин вижагӣ ба калимаи гов низ марбут аст. Вижагии мазкур иборат аз он мебошад, ки агар овози «g» (г)-и эронии бостон дар оғоз (аввал)-и калима дар бештари забону гӯйишҳои эронии шарқӣ ба овози «γ» «ғ» ва ё «ž» (ж) таҳаввул гашта бошад, дар забону гӯйишҳои ғарбӣ бетағйир боқӣ мондааст. Масалан, вожаи гов, ки дар забони эронии бостон дар шакли **gav** будааст, дар забони тоҷикӣ, форсии эрон, дарӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ба ҳамон сурати куҳан

асолати бунёдии худро бидуни тағйирот нигоҳ дошта, дар забонҳои гурӯҳи шарқии эронӣ дар яғнобӣ ба гунаи **γow** (ғов); ишкошимӣ **γū**; пашту **γwā**, **γwo**; бартангӣ **ǰāw**, рошорвӣ **ǰāw**, рӯшонӣ **ǰōw**; шуғнӣ **ǰōw**; сарикулӣ **ǰew** таҳаввул пазируфтааст [195, с. 32]. Инчунин, дар матнҳои забони суғдӣ низ ба шакли **γ'w** [**γāw**] омада, дар забони яғнобӣ он бетағйир маҳфуз мондааст [194, 4071; 183, с. 54].

Калимаву ибораҳои ифодакунандаи чинсият ва синну соли ҳайвоноти калони хонагӣ дар лаҳҷаи Варзоб нисбат ба ҳайвоноти хурди хонагӣ камтар буда, аксарияташон умумиточикианд, ки иборатанд аз: **гӯсола** (то яксола), **тайлоқ** (аз як то дусола), **ғуночин** (аз дусола то сесола), **модгов//модагов** (аз сесола боло), **буқа** (гови нари ахтанашуда), **буқача** (гӯсолаи наринаи ахтанашудаи аз яксола то дусола), **барзагов** (гови нари ахтакардашуда) ва ғайра.

Вобаста ба ифодаи умумии чинсияти ҳайвоноти калон калимаҳои **нар** (гови нар) ва **мода** (гови мода) истифода мешаванд: *Қосим гов-о-йи нар-аш-а мефуруҳт-ай* (Др.); *Ҳалим имсол ду гови мода-ша кушт* (Так.).

Калимаи **буқа** (барои чинси нар) тавре аллақай ишора гардид, маънои гови нари ахтанокардари дорад: *Ин буқа чуфти-йай* (Бр.). Ин калима дар ФТЗТ низ бо ҳамин маъно омадааст [192, ҷ. 1, с. 244].

Барои ифодаи гови нари ахташуда калимаи **барзагов** маъмул аст: *Барзагов-а ахта намекардем барои насл зӯр буд* (Хг.). Калимаи номбурда дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бо тафовути фонетикӣ дар шакли **базгав** (Самарқанд), **барзагав** (Бухоро), **барзгов//барзагов** (дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон) [106, с. 21-22] мустаъмал аст.

Калимаи **гӯсола** умумиточикӣ буда, шарҳ намехоҳад: *Гов имсол ду гӯсола зойид, йа-та-ш мурд* (Чб.). Вожаи мазкур дар бархе аз лаҳҷаҳо аз ҷиҳати фонетикӣ фарқ мекунад. Ин калима дар лаҳҷаи тоҷикони Фориш ба сурати **гэсола** маъмул будааст [115, с. 15].

Ибораи **гӯсоли ширмак** маънои гӯсолаеро дорад, ки ҳоло ба хӯрдани алаф оғоз накардааст ва фақат шир мехӯрад: *Гови қашқа ҳолиям гӯсоли ширмак дора-а барои ҳамин кам мечӯшам шираш-а* (Фан.). Ибораи мазкур дар шакли маҷозӣ

низ нисбат ба шахсе истифода мешавад, ки ба одамони аз худ калон маслиҳат ва ё роҳи кор нишон медиҳад: *Гӯсоли ширмак данат бӯйи шир мекуна-йу бо да одам гап йод мети-йӣ* (Хоч.).

Агар пас аз зоидаи гӯсола мурад, дар ин маврид гӯсоларо пӯст карда, ба пӯсташ коҳ мегиранд, ки онро дар лаҳҷаи Варзоб **кавора** меноманд ва онро чун гӯсолаи зинда дар назди гов рост мемонанд, то дар вақти дӯшидан гов монеа эҷод накунад. Ҳангоми бори аввал бо ин вожа вохӯрдан кас гумон мекунад, ки он ба лаҳҷаи Варзоб аз ҳисоби ягон забони бегона ворид гардидааст. Вале дар натиҷаи таҳлили сохторию маъноии ин воҳиди луғавӣ маълум гардид, ки он аз ҷузъҳои **ка** – шакли аз ҷиҳати овоӣ тағйирёфтаи вожаи коҳ, ва **вора** – доранда ва ҳомили ҷизе [192, ҷ.1, с. 284] иборат буда, вожаи сирф тоҷикӣ ва дар умум маъноӣ ҷизеро, ки дар он коҳ ҷой карда шудааст, дорад. Дар лаҳҷаҳои дигар он дар шакли **бувак//бувьк, върськ//ръськ, купак** [50, с. 169; 67, с. 144; 69, с. 70-71); **лесък** дар лаҳҷаи Горон [171, с. 143]; **хӯса** дар лаҳҷаҳои Панҷакент [114, с. 88]; **хикӣ гӯсола** ё **хӯса** дар лаҳҷаи Бухоро; **гӯсали хикӣ** ё **пӯстак** дар лаҳҷаҳои Самарқанд, **васак** дар лаҳҷаҳои Ромит, сарғаҳи Зарафшон, забони яғнобӣ, **васик** дар забони язғулумӣ, **васкил** дар Мастҷоҳ мустаъмал аст [106, с. 57]. Ҷизи ҷолибе, ки ҳангоми ҷамъоварии мавод бароямон маълум гардид, ин мавҷудияти калимаи **бувак** дар байни сокинони ноҳияи Варзоб на ба маъное, ки дар шеваи ҷанубӣ аст, балки ҳамчун воҳиди топонимӣ, яъне ба ҳайси номи деҳа (деҳаи Бувак) истифода шудани он аст. Бо таъҷиб ба андешаҳои муҳаққиқ М. Маҳмудов метавон бо итминони комил иброз дошт, ки номвожаи Бувак бо он чи дар мавриди гӯсолаи мурда гуфтем иртиботе надорад, балки он аз «най, сози маҳсус барои эълон намудани хабарҳои хуш» дар лаҳҷаи Бухоро «ки дар асоси калимаи тасвири овозии «був-був» ба вучуд омадааст» [182, с. 33] маншаъ мегирад. Гунаи дигари вожаи **бувак**, ки худ сокинони деҳаи Буваки Варзоб иброз медоранд, калимаи **буак** мебошад. Ба гуфти сокинони ин маҳал **буак** номи алафи бӯйнокест, ки дар заминҳои деҳаи Бувак бештар мерӯяд ва номи деҳа низ ба ҳамин алоқамандӣ дорад.

Калимаи **чувона//чавона** хоси забони адабӣ буда, маъноӣ: 1. гови чавони нар, гӯсолаи нар, навбас; 2. муғча, муғчаи дарахтро дорад [192, ҷ. 2, с. 574] ва дар лаҳҷаи Варзоб низ ҳамин маъноро ифода менамояд: *Йа чувона-т-а фурӯш хеле пул меша* (Бр.). Дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ калимаи номбурда бо фарқҳои фонетикӣ дар шаклҳои **чуна** лаҳҷаи Тағнов [11, с. 87], **чувона**, **навас//набас** Самарқанду Бухоро, **чавона//чувона**, **наваст//набаст** сарғаҳи Зарафшон [106, с. 33], **чувона** лаҳҷаи Қаратоғ [99, с. 109], **чъвона** лаҳҷаи Горон [171, с. 140] мавҷуд аст. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои водии Зарафшон Ҳ. Бердиқулов дар мавриди буқайи нисбатан хурди якуним дусола, ки барои наслгирӣ ва гӯшту пӯст парвариш меёбанд, калимаҳои **чавона** ва **навас**-ро зикр намуда, ба ҳамин маъно мавриди истеъмол будани калимаҳои **турпӣ** дар лаҳҷаҳои Фалғару Панҷакент, **турпоқ** дар Мастчоҳ ва калимаи **тайлоқ** дар лаҳҷаҳои болооби Фондарёро қайд кардааст [106, с. 34; с. 54].

Қобили қайд аст, ки калимаи **тайлоқ** дар лаҳҷаи Варзоб баръакси маъноҳои болозикр дар мавриди «ҳайвони калони мода» истифода мешавад: *Тайлоқи Шералӣ да резоткон ҳаром шуд-ай* (Ғж.). Ин калима дар ФТЗТ маънои шутурбачаро дошта, дар забони адабӣ «гӯсолаи сесола»-ро ифода менамояд [192, ҷ. 1, с. 295].

Ғуночин гови ду-сесоларо гӯянд, ки ба синну соли наслдиҳӣ расидааст: *Да тӯйи бачам ду ғуночин куштам, да мардум нарасид* (Хоч.). Ин калима дар лаҳҷаҳои дигар дар шаклҳои **ғъначин** лаҳҷаи Тағнов [11, с. 87], **ғъночин** гӯйиши Даштиҷум [108, с. 96], **ғулочин**, **фарчома** дар шеваи Фориш [115, с. 176] ба маънои гови модаи гӯсоланокарда ба кор мерафтааст.

Калимаи **сувай** ба маънои гови нозой, безурриёт, қисир (ҳайвони бенасл) ва дар мавридҳои дигар ҳамчун антоними ибораи **говӣ чӯшо** истифода мешавад: *Мардум ду моҳ шуд дамарди сувай кофсод-ай* (Ғф.). Ин калима дар шеваи чанубӣ дар шакли **субай-сувайт** нисбат ба ҳайвони қисир, нозой истифода мешавад [50, с. 171].

Барои ифодаи мавсими наслдиҳии чорво вожаҳои **тул** (мавсими зоидаи ҳайвонот) ва **тулгирӣ** (наслгирӣ, зоиш, бачазои ҳайвонот) серистеъмол аст.

Дар натиҷаи баррасии маводи ин фасл метавон гуфт, ки ҳарчанд дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти калон баъзе воҳидҳои луғавии марбут ба ҳайвоноти хурд мушоҳида гарданд ҳам, калимаҳои марбути ҳайвоноти калон низ бениҳоят зиёданд.

1. 4. Вожағони марбут ба ҳайвоноти боркаш ва саворӣ

Қисми зиёди масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кӯҳҳо, пайраҳҳои мушкилгузар ва барои ҳаракати нақлиёт номусоид иборат буда, барои пешбурди хоҷагӣ мушкилоти зиёдеро пеш меорад. Дар замони муосир бо пайдо шудани техникаҳои боркаш то андозае кори ҳайвоноти боркаш сабуктар гашта бошад ҳам, вале ҳанӯз ҳам ин намуди ҳайвонот дар шароити кӯҳистон нақши муҳим доранд ва мардум барои пешбурди хоҷагидорӣ ба нигоҳубину парвариши ҳайвоноти боркаш, махсусан хар ва асп, машғуланд.

Барои ифодаи мафҳуми умумии ҳайвоноти боркаш калимаҳои умумиточикии **асп** ва **хар** истифода мешаванд, ки дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ҳамин шакл мавҷуданд ва ҳамчун чорпои калони хонагии сумдори саворӣ ва боркаш фаҳмида мешаванд.

Тавре дар оғози боби якум ишора намудем, барои ифодаи тӯдаи асп ва ё хар калимаҳои **гала**, **харгала** ва **аспгала** истифода мешаванд. Мавриди зикр аст, ки ҳарчанд истифодаи чузъи **гала** дар таркиби калимаҳои мураккаби **говгала**, **бузгала**, **саггала** ва ғайра серистеъмол набошад ҳам, аммо роиҷ аст. Вожаи **галагов** бошад, на маънои **говгала**, яъне тӯдаи говҳо, балки маънои «якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд»-ро дорад. Дар ҳамин радиф, феъли таркибии **галагов кардан** маънои «говҳоро ба ҳам баста хирман кӯфтанд»-ро дорад.

Мусаллам аст, ки асп яке аз ҳайвонҳои асосӣ ва муҳим барои инсон аз давраҳои қадим то ба имрӯз дар ҳамаи соҳаҳои рӯзгор, чи майдони корзор чи кишоварзӣ ва ё ҳамлу нақли бор, хизмат кардааст. Бинобар ин, дар номи он ҳам таҳаввулоти чиддие ба вучуд наомадааст ва қариб бетағйир то ба рӯзгори мо расидааст. Масалан, вожаи мавриди пажӯҳиш дар забони авестой ба сурати **aspa**, **aspā**, форсии бостон **asa**, **aspa** ба кор рафта, дар давраи миёна овози «а»-и охири калима ихтисор шуда, дар забони форсии миёна ба шакли **asp**, форсии миёнаи турфонӣ **'sp [asp]**, суғдӣ **'sp [asp]**, хутанӣ **assa** [«авестой **aspa**], хоразмӣ **'sp [asp]**, балхӣ **as** таҳаввул пазируфтааст [195, с. 199].

Ин вожа умумиэронӣ буда, дар забонҳои форсии нав, чи забонҳои ғарбӣ ва чи шарқии эронӣ ва лаҳҷаҳои онҳо, низ дар шаклҳои **асп** ва **асб** ба кор меравад.

Донишманди тоҷик Ҳ. Муродов доир ба вожаи асп чунин қайд кардааст: «Вожаи «асп» (асб) дар «Авасто» «аспа» (aspa), дар санскрит «асва» (asva), дар форсии бостон «аса» (asa) ва дар лотинӣ «анваюс» хонда мешудааст. Ҳамчунин, вожаи «асп»-ро аз решаи «ак» (ak) ё «ас» (as) низ медонанд, ки маънии тунд рафтано ифода мекунад» [124, с. 5].

Шоирони классик дар ашъори худ аспро ба таври хоса тавсиф намуда, ҳатто баъзеашон доир ба асп асарҳои мукаммалу нодир офаридаанд, ки онҳоро «Фараснома» меноманд [124, с. 52-119].

Хар низ ҳайвони боркаш ва саворӣ буда, мисли асп ҳайвони хонагӣ маҳсуб мешавад. Вожаи **хар** ҳам аз давраи бостон то ба ҳол қариб ба таҳаввулоту тағйироте дучор наомадааст ва дар қолиби номи асп корбаст шудааст. Масалан, дар забони авестой ба гунаи **xara**, **xarā**, дар форсии миёна дар ду шакл **хар** ва **gōr** < авестой **gaura** < **gau**, форсии миёнаи турфонӣ **xr** [**хар**], дар забони суғдӣ **γr'** [**хар**], хутанӣ **khara**, хоразмӣ **xr**, балхӣ **xaro** омадааст [195, с. 223; 194, 4169].

Вожаи номбурда имрӯз низ дар забонҳои эронии нав (тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ) ва гӯйишҳои онҳо дар шакли **хар** маъмул буда, асолати бунёдии худро нигоҳ доштааст.

Хар дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ бо вожаҳои гуногун ифода меёбад. Аз ҷумла, ин калима дар лаҳҷаи Тағнов дар шакли **улав//улоғ** мустаъмал буда, дар забони классикӣ маънои «ҳайвони саворӣ, хар»-ро дорад [11, с. 88]. Дар лаҳҷаҳои қисмати ҷанубии ноҳияи Деваштич (собик Ғонҷӣ) харро **улов** мегӯянд, дар Қӯҳистони Мастчоҳ низ **улов** гӯянд. Калимаи **улоқ** дар забони вахонӣ дар шакли **wəloy** [116, с. 50], дар лаҳҷаи Ғорон дар шакли **улоғ** [170, с. 52] нисбат ба ҳайвони боркаш истифода гашта, дар лаҳҷаи Қаратоғ дар ду шакл ба ду маънӣ меояд: 1) **улоқ** маънои «бузе, ки бузқашӣ мекунад»; 2) **улоғ** «ҳайвони хонагии боркаш» [99, с. 110]. Дар Вахиёи Боло дар шакли **улоғ** низ маънои ҳайвони боркаш (асп, маркаб, шутур)-ро дорад [133, с. 168], вале дар баъзе лаҳҷаҳои дигар калимаи **улоқ** на маънои ҳайвони саворӣ ё боркаш, балки маънои «бузғола»-ро

дорад [115, с. 309; 111, с. 176; 123, с. 288]. Дар гуфтори сокинони баъзе маҳалҳои Варзоб калимаи **улоқ/улоғ**, ки баромади туркӣ-ӯзбекӣ дорад мавҷуд аст, вале барои ифодаи маъноҳои болозикр мустаъмал нест. Танҳо дар як маврид нисбат ба бори ҳар истифода шуда, **йа улоқ** маънои «як ҳар»-ро дорад: *Да авулчӣ йа улоқ ҳезум бар те* (Рт.).

Дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб вобаста ба ҳайвонҳои боркашу саворӣ баъзе калимаҳои мавҷуданд, ки ҳарчанд дар гуфтори мардум фаровон истифода шаванд ҳам, дақиқан дар мавриди кадом навъи ҳайвони саворию боркаш ба кор рафтани онҳоро муайян кардан мушкил аст. Масалан, калимаи **хингил** аз ҷумлаи ҳамин гуна калимаҳост. Калимаи мазкур на дар алоҳидагӣ, балки дар шакли **хару хингил** истифода мешавад: *Боғу роғ-а ҳушор шав бо хару хингил надаро-йа ҷазир накун-а* (Ҳоҷ.). Дар ФТЗТ калимаи **хингил** ба маънои «чорпоёни савориву боркаш, ҳар бо бору бунаш» омадааст [192, ҷ. 2, с. 436]. Муҳаққиқи шеваи ҳардурӣ М. Эшнӣёзов ибораи «**хару хингил**»-ро оварда, ба маънои «хару хӯтук, хару асп» шарҳ додааст [98, 97]. Ҳангоми ҷамъоварии маводи марбут ба вожаҳои соҳаи ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб баъзе намоёндаҳои лаҳҷа калимаи **хингилро** ҳамчун **хӯтук**, яъне «бачаи ҳар» ва баъзеи дигар онро **асп** номиданд. Туфайли таҳлили маводи лаҳҷа ва бо таъҷаб ба он метавон гуфт, ки маънои **хӯтук**-ро ифода кардани калимаи **хингил** ба асл наздиктар аст. Ба чунин ҳулоса омадан ду асос дорад. Аввалан, аз мисоли дар боло овардашуда «*Боғу роғ-а ҳушор шав бо хару хингил надаро-йа ҷазир накун-а*» чунин метавон ҳулосабарорӣ кард, ки асп дар ноҳияи Варзоб мақоми хоса дорад ва он сарҳуд ё бесоҳиб ба берун сар дода намешавад ва аз ин рӯ, ба боғу зироат ва ҳавлии мардум зарар намерасонад. Далели дувум ин аст, ки пас аз ба анҷом расидани қору бори саҳро то оғози фасли сармо мардум хару хӯтуки худро аз дар берун мекунанд, ки ин боиси ба боғоти мардум даромадани ин ҳайвонҳо мегардад. Аммо асп новобаста аз қору фармудан ё нафармудан ҳамеша дар оғил ва ё дар саҳро дар ҷои махсус нигоҳдорӣ мешавад.

Дар ноҳияи Варзоб ба ҷинс ва синну соли ҳайвоноти боркаш аҳаммияти махсус медиҳанд ва вобаста ба ҷинс ва синну солшон онҳоро дар хоҷагӣ

истифода мебаранд. Харҳои нарина бештар барои кори хоҷагӣ ва харҳои мода бошанд, барои баъзе корҳои хоҷагӣ ва наслдихӣ нигоҳ дошта мешаванд.

Ҳайвонҳои боркаш пас аз ду-сесолагиашон қобилияти кориро соҳиб гашта, ба кор ҷалб карда мешаванд. Агар онҳоро то расидан ба ин синну сол истифода баранд, онҳо маъюб шуда, то охири умр ҳамин хел маъюб мемонанд, ки ба шумори ин гуна ҳайвоноти осебпазир **хӯтук** (тойхар, харкурра), **той**, **тойча//тойича** (курра, бачаи хурдсоли асп), **кура** (курра), ки калимаҳои умумиточикианд, дохил мешаванд. Дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **кура** (курра) ҳам барои ифодаи бачаи хар ва ҳам бачаи асп муштарак истифода мегардад: *Хӯтук-а кор нафармо майим меша* (Ҳуш.); *Той ҳолиям саворӣ нашуд-ай, савор мешӣ мийонаш ҳам мезан-а* (Так.).

Гуруҳи ҳайвоноти боркаши дигарро бештар вобаста ба синну солаш ном мебаранд. Масалан, **хари чорсол**, **хари панҷсол**, **аспи чорсол**, **аспи панҷсол** ва ғайра: *Хари чорсол бора соз намебар-а* (Др.); *Ҳалим а ферма ӯа хари панҷсол овард-ай* (Чб.); *Да аспи чорсол шин тез медава* (Дах.); *Аспи панҷсолат одам-а мезан-а* (Рт.).

Истифодаи калимаи **дуан** нисбат ба нараспи то сесола ва **ғунан** нисбат ба нараспи сесола дар байни қисми маҳдуди сокинони Варзоб, ки ҳоло ба парвариши асп ва аспдавонӣ машғуланд, роиҷ аст, аммо боиси нигаронист, ки калимаҳои мазкур барои аксарият номафҳум аст. Дар баробари ин, баъзан ибораҳои **дуйи себаро** (хар ё аспи ду-сесола), **чори панҷбаро** (хар ё аспи чор-панҷсола) ҳамчун мафҳумҳои ифодакунандаи синну соли ҳайвоноти боркашу саворӣ истифода мешаванд.

Вожаи **ғуночинбайтал** маънои аспи модаи дусоларо дорад. Бо ҳамин маъно дар шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ низ мустаъмал аст [67, с. 137].

Чизи дигаре, ки бениҳоят ҷолиб аст, ин усулҳои маъмули муайянкунии синну соли ҳайвонот аст. Чорводороне, ки дар ин соҳа собиқаи корӣ ва таҷрибаи калон доранд, аз дандонҳои ҳайвонот синну соли онҳоро ба хубӣ муайян менамоянд.

Калимаҳои ифодакунандаи чинсияти луғавии ҳайвоноти боркаш, калон ва хурд ба ҳамдигар қаробат доранд. Нисбат ба чинсияти луғавии ҳайвоноти боркаш калимаҳои **нар**: **нархар**: *Да оғал йа хари нар-ай* (Ғж.); **нарасп**: *Нарасп-а а гала чудо кун* (Бр.); нисбат ба хари мода калимаи **мочахар**: *Хари калонӣ йа умр а қафо-йи мочахар-о мегарда* (Ар.); нисбат ба аспи мода калимаи **байтал**: *Байтали зард-а асп-о суронсоден*; ба кор мераванд.

Истифодаи калимаи **айғир** нисбат ба аспи нар дар лаҳҷаи сокинони ноҳияи Варзоб мустаъмал буда, онро метавон дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ бо ҳамин маъно мушоҳида кард.

Калимаҳои **йош** ва **пир** (пирхар, йошхар, хари пир, хари йош, пирасп, аспи пир, йошасп, аспи йош) низ нисбат ба ин гурӯҳи ҳайвонот мустаъмаланд ва синну соли аспро низ ифода мекунанд: *Хари пир-а ба йагон хари йош алиш кун рава* (Вб.).

Вожаҳои марбут ба ҳайвоноти боркаш бениҳоят ҷолиб буда, дар баробари ҷилоҳои маъноиву хусусиятҳои сохторӣ, инчунин, аз нигоҳи этнолингвистӣ низ арзишманданд.

1. 5. Вожагони марбут ба узвҳои бадани ҳайвонот

Як қисми калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагиرو вожаҳои марбут ба узвҳои бадани ҳайвонот ташкил медиҳанд, ки дар забоншиносии умумӣ онҳоро соматизмҳо меноманд. Аксарияти ин калимаҳо умумиточикӣ буда, дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ мустаъмаланд ва барои ифодаи узвҳои бадани ҳайвоноту ҳи инсон, баробар истифода мешаванд. Дар умум, бадани ҳайвонотро **тана** меноманд. Ин гурӯҳи калимаҳоро низ мисли дигар бахшҳо ба гурӯҳҳо тақсим карда, таҳлил намудан аз ғоида ҳолӣ нест.

1. 5. 1. Вожагони ифодакунандаи узвҳои берунии ҳайвонот

Ба ин гурӯҳ метавон калимаҳои **кала** (муродифи он **сар**): *Респон-а да кали гов банд нагуреза* (Ҳоч.); **гӯш**: *Харат гӯшаи кар-ай йуш мегӯ-йи намефама* (ШП.); **пешонӣ** (пешона, узве, ки мобайни мӯйи сар ва абрӯвону чашмҳо ҷойгир аст): *Гови пешонисафедам шир надора* (Рт.); **чашм**: *Да чашми гов чизе зад-ай а чашмаи ов рафсод-ай* (Хуш.); **миҷа** (мижгон, мижа): *Миҷи бузи майдаки ранги мӯш ҷинҷал-ай* (Ғж.); **лав** (лаб): *Лави тайлоқат кафид-ай* (Кул.); **бинӣ**: *Бинии харат танг-ай барои ҳамин нафас кашида наметона* (Хг.); **шох**: *Да шохи бузат йагон лата банд, ки бисйор калон-ай чашм мераса-ша* (Фан.); **фӯк** (фӯк, гирдогирди даҳони чорпоён): *Гӯспанд-а чизе газид-ай фӯкаш варам кардаги-йай* (Рт.); **гардан** (қисме аз бадан, ки байни сар ва танаи ҳайвонот воқеъ аст): *Гов-а а гарданаи қап нагуреза* (ВҚ.); **даст**: *Хар-а а дасташ банд, ки бо напеча* (Зим.); **по//пой, поча, почак** (пой): *А ра гардира пойи хар суда шуд-ай* (Ҳоч.); **сум** (нохуни дасту пой чорпоён): *Суми хар дароз шуд-ай да рагарди азоб мекаша* (Шм.); **бучулак** (узви чорпоён, ки каме аз сум боло ҷо гирифтааст): *А бучулаки пойи гӯспанд хун рафсод-ай* (Др.); **ортуқ** (узви (гӯшти) зиёдатии зери манаҳи буз ё гӯсфанд): *Бузголаи гӯспанди ортуқдор очаш-а макида наметона* (Ҳоч.); **пашм** (мӯйи бадани ҳайвонот): *Пашм-о-йи бузи ангори-ра тарош гир* (Ҳоч.); **пӯст**: *Да пӯсти гов намак зан, ки кирм накуна бо* (Лб.); **дум**: *Думи хар-а касе бурид-ай*

(Чк.); **сина**: *Гов-а наҷӯшидем синаш варам кард-ай* (Чб.); **йол** (мӯйи гардани асп ва хар): *Немат йол-о-йи аспаша тарошид-ай* (Ғф.); **ишкам//шикам**: *Ишками гов-а хавар гир кани буғӯз-ай, йо не?* (Так.); **дума//дунба//думба** (дунба, андоми равғандори акиби гӯсфанд): *Думи барат а панҷ кило зийот-ай* (Бр.); **лунҷ** (ду тарафи даҳон аз дарун ва берун): *Лунҷи гов-а шиша бурид-ай хун рафсод-ай* (Вб.); **аркан** (тахтапушт, пушт), **буғум**, **думғоза** (думғоза, ҷойи ба устухон часпидаи думи ҳайвонот), **зону**, **кавоқ** (кавоқ, пилкҳои чашм), **қаткашак//қадкашак** (қадкашак, ғадудест дар хамгашти рон, дар ҷое, ки рон бо тана мепайвандад), **қил** (мӯйи думи асп), **қош**, **линг** (пой), **мана** (манаҳ, занаҳ), **мийон**, **ноф**, **пештана** (кафаси сина, сандуқи дил), **риш**, **рон**, **тавқ** (манаҳ, занаҳдон), **фарқ** (фарқи сар, тораки сар), **ҷочак** (сари пистон, нӯги (тугмаи) сина, дора), **ширдон** ва ғайра дохил мешаванд.

Бо вучуди монандӣ ва истифодаи муштараки калимаҳои номбурда, ҳам дар забони адабӣ ва ҳам лаҳҷаҳои он, баъзе калимаҳои мавҷуданд, ки дар ифодаи маъно ва тарзи талаффуз аз якдигар тафовут доранд. Масалан, вожаи **дорук** ки дар ғӯйиши тоҷикони Варзоб маънои «нӯги пистон»-ро дорад, дар ғӯйиши бархе аз деҳаҳои болооби Зарафшон ба сурати **долак** талаффуз мешавад [106, с. 11]: *Доруки гов эра шуд-ай, гӯсола-ра қап бо намак-а хун накуна-ша* (Ҳоч.). Дар забони яғнобӣ низ бо бархе аз тафовутҳои фонетикӣ, ба гунаи **дора** ва дар шеваҳои тоҷикони Фориш дар шакли **дорӣ** маъмул аст [115, с. 287]. Ҳамчун муродифи **дорук** дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ калимаи **ҷочак** ба ҳамин маъно ба кор меравад. Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бошад, калимаи **ҷочак** на ба маънои зикргардида, балки нисбат ба шохи гов, ки нӯгашро сӯроҳ карда, ба гӯсолаи навзод шир медиханд, истифода мешавад [50, с. 169].

1. 5. 2. Калимаҳои, ки номи узвҳои дохилии ҳайвонро ифода мекунанд

Ба ин гурӯҳ калимаҳои умумитоҷикии **дандон**: *Говат дандон-аш-а да вақти йагон чизи сахт-а хойидан шикаст-ай* (Ҳуш.); **завон** (забон): *Агар харат забон медошт а ҷаврата ҳақорат мекардата* (Шм.); **ишкам** (шиканба, меъдаи

чорпоён): *Ишками гов-а пар кун да дег андоз паза* (Якч.); **шуш**: *Шуши гов касал буд-ай ҳама чо-ш захм дора* (Дм.); **талха**: *Да талхи буз санг чам шуд-ай*; **рӯда**: *Хара назан бо рӯдаш накафа* (Дах.); **харомрӯда, ҳазорхона** (ҳазорхона, меъдаи хозима (аз ҳайвоноти кафшақунанда): *Ҳазорхони гов-а да пеши гӯшт-о намон бо гӯшт-а вайрон накуна* (Хоч.); **чигар**: *Чигари бузат сийо шуд-ай да йагон чо лат хӯрд-ай чӣ* (Рт.); **дил**: *Гӯспанд а ку паридан баробар дилаш кафид-ай* (Зим.); **сийолавак** (яке аз аъзои дарунии бадан, ки лӯндаҷаҳои хунро ҳосил мекунад, испурч): *Сийолаваки гов-а напарто саг-о мехуран* (Чб.); **гурда//гурдак**: *Гурд-и гов ранги санг сахт шуд-ай* (Так.); **хирной** (нойе, ки ба воситаи он ҳаво ба шуш ворид мешавад): *А хирнойаш қап каш шушу дилу ҷигарааш йаҷойа канда меша* (Фан.); **сурхной** (сурхрӯда): *Нӯки сурхнойи буз-а банд, ки бо ови ҳаромаш нареза* (Пғз.); **шона** (муродифаш «белак») (шона, белак, ҷойи пайвасти даст бо тана) тахтапушт): *Да сари шони хар эра шуд-ай* (Хг.); **қавурға** (қабурға, устухони паҳлу): *Тайлоқ-а қавурғи тарафи чапаш сийо шуд-ай* (Хуш.); **устуғон//устағон** (устухон): *А устухони гов камтар да саг-о те, ки умед мекашан* (Вб.); **бачадон, гулу** (гулӯ), **гӯйак** (гӯяк, пайванд), **гӯшт, дан//дахан** (дахон), **даруна** (ҷарбу, равғани дарунии ҳайвонот, ки дар атрофи шикамба ба ҳам мерасад), **задон//захдон** (бачадон, нутфагоҳ), **илак** (мағзи дохили устухон), **ком, косахона, қуртуқ** (гулӯ), **қўймуч** (сари рон, чорбанди кос), **лаҳм** (узви қисми беустухони гӯшти ҳайвон), **мак** (гардан, гулӯ, ҳекиртак), **парда** (пӯсти бисёр нозук, ки рӯйи баъзе аз аъзои бадани ҳайвон ва инсонро пӯшондааст), **рӯған//равған** (равғане, ки ҳангоми куштани чорво аз баданаш ҷудо карда гирифта мешавад), **рӯдилӣ** (рӯйдилӣ, ҷарбу, равғани болои дилу шикамба), **сағрӣ** (сағрӣ, кафал, қисми пасини тана), **тӯш** (тӯш, сари сина), **хасак** (узве, ки пас аз зоидан аз батни ҳайвонот меафтад), **хамрак//хамраак** (ғадудпарда, ҳамроҳак, ҳамроҳи бачаи навзоди ҳайвон, ки аз батни ҳайвон меояд), **ҷарбу** (ҷарбу, равғани даруни ҳайвон), **ҷатан** (байни олати таносул ва мақбад) дохил мешаванд.

Калимаи **кос** дар забони тоҷикӣ маънои «сари рони одамӣ ва ҳайвонот, ки ба тана пайваст мешавад ва косашакл аст»-ро дорад [192, ҷ. 1, с. 627] ва дар

лаҳҷаи Варзоб низ дар ҳамин шакл ва маъно мустаъмал аст: *Коси гов шикаст, куштем фурӯхтемаша* (Хоч.). Дар лаҳҷаҳои болооби Зарафшон низ вожаи **кос** бо ҳамон маъно, ки дар забони адабӣ соҳиб аст, кор фармуда мешавад. Калимаи мазкур харчанд дар бархе аз шеваҳои дигари забони тоҷикӣ мустаъмал бошад ҳам, он барои ифодаи узви бадан истифода намешавад. Аз ҷумла, дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ калимаи **кос** маънои сакфи хона [139, с. 169] ва дар шеваҳои тоҷикони маҳалҳои атрофи Андичон маънои шифти хонаро дорад [123, с. 314].

Калимаи **хичак** дар лаҳҷаи Варзоб маънои шошадон, пешобдон, обғаҳи баданро дорад: *Ҳушор шав, ки хичаки гов накафа гӯшт-а ҷазир накуна* (Хуш.). Вожаи мазкур дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ мавҷуд набуда, дар забони яғнобӣ бо ҳамон шакл ва маъно, ки зикр намудем, мустаъмал аст [183, с. 217].

Дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб калимаҳое вомехӯранд, ки онҳо, ҳам ба узви дохилӣ ва ҳам берунии ҳайвонот, марбутанд, аз қабили калимаи **лунҷ**, ки он маънои ду тарафи даҳон аз дарун ва берун ва калимаи **ишкам//шикам**, ҳам узви дарунӣ ва ҳам узви берунии ҳайвон, фаҳмида мешавад.

Аз таҳлили маводи ин фасл метавон ба хулосае омад, ки новобаста аз он, ки бештари воҳидҳои луғавии марбут ба узвҳои бадани ҳайвоноти хонагӣ барои ифодаи узвҳои бадани инсон низ муштарак истифода мегарданд, ҳастанд баъзе воҳидҳои луғавие, ки махсуси узви бадани ҳайвонанд. Аз ҷиҳати дигар, ин гуна вожаҳоро нисбат ба узвҳои инсон истифода бурдан қабех ва норавост.

1. 6. Вожагони ифодакунандаи бемориҳои ҳайвонот

Дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳуми умумии бемориҳо калимаҳои умумиточикии **касал**, **илат** (иллат), **ланҷ**, **ланг** (на ба маънои чулоқ, балки ба маънои беморӣ) истифода бурда мешаванд: *Имсол да гӯспанд-о касали вазбин омад* (ВҚ.).

Барои ифодаи мафҳумҳои ифодакунандаи навъҳои бемории ҳайвон калимаҳои истифода мешаванд, ки онҳо махсуси ҳайвонот мебошанд.

Вожаи **нохуна** дар мавриди беморие истифода мегардад, ки дар чашми аспу хар пайдо шуда, тадричан, тамоми онро фаро мегирад ва чашм охиста-охиста хира мешавад: *Хар-а дига кор нафармо, нохуна шуд-ай, бо да кӯтал ҷар нашава* (Хоч.). Чӣ иртибот доштани касалии мазкурро ба «нохун» муайян кардан мушкил аст ва бояд қайд кард, ки калимаи мазкур дар фарҳангу луғатҳои ба забони адабӣ ва дигар асарҳои ба таҳқиқи лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ бахшидашуда ҳамон маъноеро ифода намудааст, ки дар лаҳҷаи Варзоб дорад. Аз ҷумла, «нохуна (منوخاند) *кит.*, *тиб.* пардаи гӯштмонанди сафедранг, ки дар гӯшаи чашм аз тарафи бинӣ пайдо мешавад ва агар табобат накунад, боиси хира шудани мардумаки чашм мегардад» [192, ҷ. 2, с. 941] ва «нохуна (منخاند) гӯште бошад моил ба сафедӣ, мушобех ба нохун, ки дар кунҷи чашм пайдо шавад. Агар илоҷи он накунад сиёҳии чашмро фурӯ пӯшад ва кӯр гардонад» [178, ҷ. 2, с. 334]. Ин вожа дар лаҳҷаи Конибодом номи бемориро ифода мекунад, вале на номи беморие, ки қайд намудем, балки барои ифодаи «дарди чашми асп» истифода мегардад [134, с. 81]. Бо дарназардошти он ки бемории нохуна дар гӯшаи чашм аз тарафи бинӣ пайдо мешавад, чанде аз муҳаққиқон дар шарҳи он ба иштибоҳ роҳ додаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи лаҳҷаи водии Рашт Ш. Исмоилов қайд кардааст: «нохуна – дардест, ки дар дохили бинӣ ба вучуд меояд» [20, с. 126].

Барои ифодаи бемории дарунрав воҳидҳои луғавии **рахин//рихин//рахинак//рихинак** истифода мешаванд: *Гӯсоли зардат рахинак шуд-ай, йагон дору йов теша, ки бо намура* (ПҒз.).

Калимаи **охсил** барои ифодаи бемории сирояткунандае, ки дар натиҷаи он дар мавзеи сироятшуда захм пайдо шуда, дар сурати саривақт табобат накардани он дар дохили захм кирмҳои гуногун ба вучуд меоянд ва оҳиста-оҳиста гӯшту хуни чорворо дарун ба даруни захм хӯрда, чорворо нобуд месозанд, истифода мешавад: *Гови охсил да шавари боло ҳаром шуд-ай* (Хоч.).

Вожаи **суда** барои ифодаи беморие, ки аз сабаби зиёд роҳ гаштан дар роҳи саҳти сангӣ ва мумфарш суми ҳайвоноти калон, аз қабилӣ хар, асп ва гов, соида мешавад ва дар натиҷа роҳгардии ҳайвон душвор мегардад, мустаъмал аст: *Гова агар авул набари да ин асвалти саҳт почош суда меша* (Ҳуш.). Вожаи мазкур дар ФТЗТ чунин маънидод шудааст: «сифати феълии замони ҳозира аз судан; соидашуда, майдашуда; намаки суда, намаки кӯфта, чун хока нармкарда; **суда шудан**: а) дар асари соиш ва молиш нарм шудан; б) дар натиҷаи соиш хӯрда шудан» [192, ҷ. 2, с. 268]. Бемории мазкурро сокинони ноҳияи Варзоб **сумдард** низ мегӯянд.

Калимаи **ӯка//ӯпка** бемории шуш буда, дар Варзоб бештар дар мавриди хар гуфта мешавад: *Харат ӯка шуд-ай, соз шуданаш да гумон-ай* (Рт.). Ба андешаи мо, асли калимаи мазкур аз калимаи **ӯпка** (ӯзбекӣ) – шуш мебошад ва ҳарчанд ин калима дар лаҳҷаи Варзоб ба маънои «шуш» мавҷуд набошад ҳам, он дар лаҳҷаҳои дигар, аз ҷумла лаҳҷаи тоҷикони Чирчик, дар шакли **упка//ӯпка** – шуш [111, с. 163] мустаъмал аст ва аз сабаби он ки бемории мазкур дар шуш пайдо мешавад, онро чунин номгузорӣ кардаанд.

Қавс номи беморие мебошад, ки хангоми ба он гирифтор шудан ҳайвон (бештар хар ва асп) пешоб карда (шошида) наметавонад: *Хари Турсун касали қавс шуд-ай, мезида наметона* (Хоч.). Аз рӯйи одат ва русуми мардумӣ аспу хар ё чорвои ба ин беморӣ мубталошударо, яъне қавсро як ё се бор гирди қабристон мегардонанд, баъд гӯё роҳи бавл дар ҳайвон кушода мешавад.

Калимаи **кӯтарам** аз чихати баромад туркӣ буда, маънои фартут, хароб, нимчон, заиф, бемадорро дорад [106, с. 47] ва дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи навъи беморие, ки хангоми ба он гирифтор шудан чорво камқувват ва беҳолу

бемадор шуда, дигар рост истода наметавонад мавриди истифода қарор дорад: *Хари кӯтарамат зимистон мемура* (Фан.).

Калимаи **кӯтур** барои ифодаи захме, ки ба **ушқуфа** (шуқуфа) монанд аст ва он бештар дар бадани ҳайвонот пайдо мешавад мустаъмал аст: *Гови қӯтури-ра сар нате, ки бо касалаш да гов-о-йи ман нагузара* (Якч.).

Дар дасту пойи баъзе ҳайвонот доначаи саҳти гӯштини ба кадри мош, нахӯд ва ё аз онҳо ҳам калонтар пайдо мешавад, ки онро **озах** ном мебаранд.

Буғумдард номи бемориест, ки дар буғумҳо, яъне пайванди устухонҳои чорво, пайдо шуда, дар натиҷаи он буғумҳо варам мекунад ва дар дохилашон зардоб пайдо гашта, боиси аз пой афтидани ҳайвон мегардад: *Тайлоқи қашқа буғумдард-ай оста ҳай кунша* (Шм.).

Вожаи туркии **йағир** дар ФТЗТ дар шакли **яғир** ба маънои «захме, ки дар пушти ҳайвоноти саворӣ аз зарби молиш хӯрдани полон ё зин пайдо мешавад» омада [192, ҷ. 2, с. 680], дар лаҳҷаи Варзоб низ дар ҳамин шакл ва бо тафовути овой дар шакли **йеғир** бо маънои дар забони адабӣ доштааш истифода мешавад: *Зин-а соз мон, ки пушти хар эгир шуд-ай* (Ғф.). Дар лаҳҷаи Қаратоғ дар шакли **йағир** ба маънои захми пушти хар меояд [99, с. 110].

Қарасон номи бемориест, ки ҳангоми ба ин беморӣ гирифта шудан гӯшти ҳайвон сиёҳ мегардад ва истеъмоли он қатъиян мумкин нест: *Да гов-о-йи мо қарасон а поди ферма гузашт* (Ҳоч.). Бемории мазкурро намояндагони шеваҳои атрофи Андичон бо номи **қараўзак** ном мебаранд [123, с. 337]. Вожаи **қарасон** низ туркӣ буда, маънои бемории сирояткунандаро дорад.

Калимаи аз русӣ ба тоҷикӣ гузаштаи **бурсилоз** нисбат ба як навъи беморие, ки он дар устухони ҳайвонот пайдо мегардад, истифода мешавад: *Шири гов-а бисор чӯшон, ки бо гов бурсилоз набоша* (Шм.). Асли калима аз латинӣ «brucellosis» буда, дар лаҳҷаи Конибодом дар шакли **бурутселоз** талаффуз мешавад ва маънои «устухондард»-ро дорад [134, с. 81].

Калимаи **мараз** (калимаи арабӣ, ба маънои «бемор») барои ифодаи беморие, ки ҳангоми ба он мубтало гаштан мӯйи бадани ҳайвон мерезад ва дар

баданаш холҳои хурду калони сафеднамо пайдо мегардад, истифода мешавад:
Гӯсоли марази-ра қап дору кунем (Так.).

Калимаи **хоришак** ҳам барои ифодаи бемории мазкур мавриди истифода қарор дорад. Қайд кардан бамаврид аст, ки рехтани мӯйи бадани ҳайвон маънои ба бемории хоришак ё мараз гирифта шудани ҳайвонро надорад, балки он метавонад раванди табиӣ ҳосил организми ҳайвон бошад, яъне ҳар сол мӯйи кӯҳнаи ҳайвон рехта, дар ҷояш мӯйи нав мебарояд. Барои ифодаи раванди мазкур вожаи **тулак** (мавсими мӯйрезонии ҳайвонот) истифода мегардад.

Аз таъсири манфии баъзе алафҳои дурушт (юған ва ғайра) дар шиками ҳайвоноти калон дамиш пайдо мешавад ва ин беморию **гирондан** (**гирондагӣ**) ё **дам кардан** (**дам кардагӣ**) ном мебаранд: *Камтар равған бийор да гови гирондагӣ тийем* (Қӯл.).

Калимаҳои **овла** (обила), **захм**, **йара/эра**, **зардов** ва **калаҳч** (чирки шахшудаи захму ҷароҳат) низ ба ҳамин бахши вожагон тааллуқ доранд.

Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи бемории ҳайвоноти хонагӣ натиҷаи рушду таҳаввулотии соҳа ва комёбиҳои инсон дар самти дармону муолиҷаи бемориҳои гуногуни ба ҳайвон вобаста маҳсуб ёфта, дар таркиби лаҳҷаи Варзоб, аслан, аз ҳисоби имконияти дохилӣ ва унсурҳои иқтибосӣ ба воситаи забони адабӣ ташаккул ёфтаанд. Инчунин, иддае аз ин вожаҳо барои ифодаи номи бемориҳои марбут ба инсон низ қор фармуда мешаванд.

1. 7. Вожағони марбут ба нишонагузории ҳайвонот

На ҳамаи одамон моли худро аз рӯйи ранг ва намуди зоҳирӣ шинохта метавонанд, зеро бо таъсири табиат ва инкишоф ҷуссаву намуди зоҳирии ҳайвон тағйир меёбад. Аз ин рӯ, масъалаи дақиқ нишонагузорӣ намудани ҳайвон барои шинохтани он ва фарқ кардани моли худӣ аз бегона пеш меояд. Тарзу намуди нишона ва нишонагузорӣ гуногун аст. Дар бештари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои шарқии эронӣ нисбат ба яке аз ин нишонаҳо калимаи **дурӯш** ва нисбат ба ин амал калимаи **дурӯшгузорӣ** ва **дурӯшзанӣ** истифода бурда мешавад: *Отам да оғал буз-о-ра дурӯш засоден* (Ҳоч.).

Ҳар як оила, баъзан, як авлод барои чорвои худ як навъи нишонагузорӣ дорад, аз ҷумла **дурӯши саидӣ** (яъне, молҳое, ки ба авлоди Саид ном чорводор тааллуқ доранд), **дурӯши ғафдорӣ** (нишонаи молҳои як авлод, ки насабашон Гаффоров аст). Аслан, дурӯшгузорӣ ба ҳайвоноти шахсӣ тааллуқ дошта, барои молҳои давлатӣ мафҳуми **берка//бирка** истифода бурда мешавад, ки аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ гузаштааст ва пайдоиши худ ин амал низ ба пайдоиши сохти шӯравии нигоҳубин ва парвариши ҳайвонот (колхоз, совхоз, ферма) дар худуди ноҳия вобаста аст: *Гов-о-йи ферма да гӯшошон берка задаги-йай* (Рт.).

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ Тоҷикистон вожаи туркии **йен** истифода мешавад, ки калимаи мазкур низ дар лаҳҷаи Варзоб мустаъмал аст.

Вожаҳои марбут ба нишонагузории ҳайвонот аз ҷиҳати теъдод бениҳоят кам буда, дар таркиби маводи ҷамъовардаамон ҳамагӣ 8 воҳиди луғавиро пайдо намудем. Ин қисмати вожағони лаҳҷаҳо, мутаассифона, ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст, ҳол он ки маводи ин бахши вожагон дар лаҳҷаҳо дорои хусусиятҳои ҷолиби маъноиву сохторӣ ва ҷанбаҳои махсуси этнолингвистӣ мебошад.

1. 8. Вожагони марбут ба асбобу афзори ҳайвонот

Ҳарчанд қисме аз калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (номи узвҳо ва ғайра), ҳам барои ҳайвон ва ҳам барои инсон, баробар хизмат намоянд, вале вожаҳои ифодакунандаи номи асбобу афзор куллан фарқ мекунад, новобаста аз он ки афзори ҳайвоноти хонагӣ ва либоси инсон дар баъзе маврид як вазифаро иҷро мекунад.

Дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳуми умумии афзори марбут ба ҳайвони боркашу саворӣ калимаи **авзол** истифода мегардад. Барои ифодаи ҷузъҳои таркибии **авзол** (афзор) бошад, калимаҳои умумиточикии **чул**, **айил**, **лаҷом**, **нӯхта**, **нӯхтабанд** (банди дарозе, ки ба нӯхта пайванд буда, бо даст дошта, ё ба ҷое баста мешавад), **йетак** (банди лаҷом, ки аз он дошта, аспро ба ҷое мебаранд), **барак** (ду бари лаҷом), **даҳана** (оҳани лаҷом, ки ба даҳони асп мегузоранд), **намад**, **тасма**, **пордум**, **гулмех**, **хӯрчин**, **эзангу**, **нал** (наъл), **зин**, **зулфак** (сагаки лаҷом), **ишкел** (банде, ки барои нагурехтан ба пой ҳайвонот мебаранд), **йакамех** (яккамех, мехи калон барои бастанӣ асп), **қамчин**, **чалик** (арақчин, намадзин), **ҳалқа** (сагак, ҳалқаи нӯги аил), **сагак** (ҳалқаи оҳанини тасмаву аил), **тӯқум** (полон), **болиштак** (полон), **лавбанд** (ресмоне, ки ҳангоми кӯфтани ғалла ба даҳони гов мебаранд), **лағдон//лағдон** (зарфе, ки дар он ба сағ ва гурба хӯрок медиҳанд) ва ғайра истифода мегарданд, ки аксарияташон умумиточикианд ва шарҳи зиёдотӣ намехоҳанд.

Вожаи **чул**, аслан, нисбат ба либосҳои даридаву кӯхнашуда истифода мегардад ва аз сабаби он ки бештари вақт афзорҳои хар аз матоъҳои кӯхна тайёр карда мешаванд, пас, болопӯши хару аспро низ **чул** меноманд: *Чул-о-йи хар-а да кучо мондӣ ман найофтам?* (Ҷк.).

Калимаи **тӯқум** як ҷузъи афзори ба тарзи болиштча дӯхташудаи хару асп мебошад. Дар сурати гузоштани тӯқум дар зерин таъсири фишор ва соиши зину бор ба пушти ҳайвон кам мегардад ва он пушти ҳайвонро нарм нигоҳ медорад: *Тӯқуми хар-а соз мон, ки пушташ-а бор назана* (Ҳоҷ.). Вожаи

болиштак низ дар лаҳҷаи Варзоб ҳамчун муродифи калимаи **тӯқум** мустаъмал буда, нисбат ба калимаи **тӯқум** камистеъмол аст.

Инчунин, баъзе ашӯе низ ҳастанд, ки барои бастанӣ бор дар болои хар, умуман, бастану нигоҳ доштани ҳайвон истифода мешаванд, аз ҷумла, навъҳои гуногуни ресмон (дар лаҳҷаи Варзоб **респон**): **респони чахтӣ, респони улоқакӣ, респони келкугӣ, чилбур, кӯкан** ва ғайра.

Мавриди зикр аст, ки аҳолии манотиқи кӯҳистони кишвар саъй менамоянд, то хар чи бештар ниёзашонро ба маҳсулоти озуқаву хоҷагидорӣ аз ҳисоби чорводорӣ ва табиати афсункори диёрашон бароварда созанд. Ҳамаи ин аз хунари волоӣ занону модарони хунарвар, мардони кандакору кулолгар ва кишоварзу чорводор маншаъ мегирад. Ҳамин аст, ки дар ноҳияи Варзоб дар баробари дигар асбобу анҷоми хоҷагидорӣ аксари асбобу афзори кишоварзию чорводорӣ аз ҳисоби масолеҳи бо ном «худӣ» тайёр карда мешавад ва анвои гуногуни ресмонҳои худбофти дар боло зикргардида, ки барои бастанӣ бор дар болои хар истифода мешаванд, далели ин гуфтаҳоианд. Тарзи гузоштан (бор кардан) ва бастанӣ бор дар болои ҳайвони боркаш гуногун буда, онро ба ду қисм тақсим менамоянд: **зербора** (боре, ки аввал дар хар ва ё асп баста мешавад) ва **рӯбора** (боре, ки онро дар болои зербора гузошта мебанданд).

Ибораи **респони чахтӣ** нисбат ба як навъи ресмоне, ки дар нӯғаш чахт (чӯби хурди саркаҷ, ки барои пайвастанӣ тарафи дигари ресмон ба ҷои ҳалқа хизмат менамояд) дорад, истифода мешавад: *Респони чахти-ра кашида таранг кардан осонтар-ай* (Ҳоҷ.).

Барои ифодаи ресмоне, ки бо он тамоми бори хар (зербора ва рӯбора)-ро мебанданд ибораи **респони улоқакӣ** мустаъмал аст: *А хотират набароӣ ба бе респони улоқакӣ набийойӣ* (Ҳуш.).

Қисме аз бори хар (зербора)-ро, ки бо тарзи махсус дар болои хар баста мешавад, **келку** меноманд ва ресмоне, ки барои бастанӣ ин қисми бори ҳайвони боркаш истифода мегардад, **респони келкугӣ** ном дорад: *Респони келкугӣ надорӣ, бор-а чӣ хели мебандӣ?* (Рт.).

Вожаи **чилбур//чулбур** (расан) барои ифодаи ресмони борик, ки бештар бузу гӯсфандро мебанданд, мустаъмал аст: *Чилбур-а сахт бастӣ, гардани бара-ра бурид-ай* (Зим.). Калимаи мазкур аз чихати сохт мураккаби дучузъа буда, чузъи аввали он **чил** ва чузъи дуюмаш **бур** аз феъли «буридан» аст. Дар ФТЗТ вожаи **чилбур** ба маънои «арғамчини бориктари бештар аз пашм ресидашуда, расан, ресмон» омадааст [192, ҷ. 2, с. 551].

Вожаи **кӯкан** дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи ресмоне, ки бо он ҳайвонро аз гарданаш мебанданд, мустаъмал аст: *Серка-ра да кӯкани ҳел банд, ки буз-о-ра зам метийа* (Кул.).

Аз таҳлили воҳидҳои луғавии марбут ба асбобу афзор аён гашт, ки бештари онҳо ба ҳайвоноти боркаш тааллуқ доранд. Асбобу афзори ҳайвоноти хонагӣ ва истифодаи он дар ноҳияи Варзоб хусусияти хосро дорост ва аз рӯйи тарзи талаффузу маъно то андозае аз дигар минтақаҳо фарқ мекунад.

1. 9. Вожағони марбут ба истифодаи ҳайвоноти хонагӣ

Парваришу нигоҳубини ҳайвоноти хонагӣ, аз ҷумла хару аспро мардум аз давраҳои қадим то ба имрӯз идома дода, онро ҳамчун воситаи боркашонӣ саворӣ, ҷуфтронӣ хирманкӯбӣ ва ҷувозкашӣ дар аксари манотиқи кишвар ба таври васеъ истифода менамоянд. Ин қабати вожагон хеле гуногунранг буда, бо калимаҳои хос ифода меёбанд. Тавре аз мутолиаи адабиёти шевашиносӣ мардумшиносӣ аён гашт, ҳайвоноти хонагиро вобаста ба минтақаҳо ба таври гуногун истифода мекунанд. Масалан, дар водии Зарафшон харро ҳамчун ҳайвони саворӣ ва боркашу корӣ истифода бурда, дар Бухоро ба воситаи он санги осӣро ба ҳаракат мебароранд. Ҳамчунин, дар Самарқанд, Бухоро ва Панҷакент онро ба ароба баста, бор мекашонанд ва ба ҷуфт баста, замин меронанд, ки чунин тарзи ҷуфтрониро **харҷуфт** меноманд [106, с. 46].

Сокинони Варзоб хар ва аспро, аслан, барои боркашонӣ ва саворӣ истифода мекунанд. Вобаста ба ин, дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **боркаш** ва **саворӣ//суворӣ** мустаъмал аст, ки нисбат ба аспу хар баробар кор фармуда мешавад: *Да оғалаи аспу хар-о-йи саворӣ бастагӣ ба хару аспи мардум мегарда* (Ҳоч.). Ин воҳиди луғавӣ дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ мустаъмал буда, дар лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ дар шаклҳои **суворӣ**, **сорӣ**, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **сӯворӣ**, дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон **суворӣ//саворӣ** ва дар деҳаи Арабхонаи Самарқанд бо номи **аспи ҷубур** вомехӯранд [106, с. 37-38].

Дар гузашта дар баъзе минтақаҳо аспҳо барои боркашонӣ, пеш аз ҳама, кашонидани маҳсулоти ғалладона ва коҳ истифода мешуданд. Ин аз он сабаб аст, ки заминҳои қорами аҳоли дар ҷойҳои дастнорас ва дурдаст қарор доштанд ва мардум маҷбур буданд, ки ба ҷойи техника аз ҳайвоноти боркаш истифода баранд. Бо гузашти сол, зимни ба вучуд омадани ҷойҳои нави корӣ ва беҳтар гардидани сатҳи зиндагӣ, мардум аз зироаткорӣ даст кашиданд ва истифодаи асп низ ҳамчун василаи боркашонӣ аз байн рафт ва ҳоло танҳо чун ҳайвони саворӣ истифода мешавад. Барои кашонидани алаф ва ҳезум бештар хар ба кор меравад.

Ҳарчанд аҳолии ноҳияи Варзоб ба аспдавонию бузқашӣ завқи беандоза дошта бошанд ҳам, ин чорабинӣ дар ҳама деҳаҳои ноҳия баргузор намегардад. Нисбат ба аспҳое, ки дар чунин чорабиниҳо истифода мешаванд, ибораҳои **аспи бузқашӣ**, **аспи бузӣ**, **аспи човандозӣ**, **аспи тозӣ** ва **аспи пойгагӣ** ба кор бурда мешаванд.

Дар баъзе минтақаҳои дурдасти ноҳия аспро барои чувозқашӣ низ ба кор мебаранд, ки бо номи **аспи чувозӣ** ё **аспи чувозқашӣ** роиҷ аст: *Аспи чувозқашӣ-ра сахро набар, мон ман имрӯз чувоз мекашам* (Так.).

Дар ноҳияи Варзоб аз сабаби он ки ҳама барзагови чуфтӣ надоранд, ба ҷойи барзагов барои чуфт ва хирманкӯбӣ аз хар ва асп истифода менамоянд, ки дар ин замина вожаҳои **харчуфт** ва **аспчуфт** ба вуҷуд омадаанд. Вале ин аз рӯи эҳтиёҷ буда, он қадар маъмул нест. Аз ин рӯ, дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб ибораҳои **аспи чуфтӣ** ё **хари чуфтӣ**-ро пайдо кардан ғайриимкон аст.

Мардум ҳайвоноти хурди хонагиро дар хоҷагӣ ба таври васеъ истифода мебаранд. Онҳоро барои шир, гӯшт, пашм ва хариду фурӯш нигоҳубин мекунанд. Барои ҳайвонҳои хурд, ки аз онҳо шир медӯшанд, калимаи **чакана** (моли дӯшо, ширдеҳ) бештар истифода мешавад: *Бузу гӯспанд-о-йи чакана-ра бе бачошон сар те, ки мемакан* (Пғз.). Дар баъзе мавридҳои дигар калимаҳои **бузи ҷӯшо** ё **бузи чакана**, **гӯспанди ҷӯшо** ё **гӯспанди чакана** низ истифода мешаванд: *Буз-о-йи ҷӯшо-ра да хона нигоҳ дор, ки да сари қӯш йагон каси меҷӯшидагӣ нест* (Ҳоҷ.).

Баъзе ҳайвонҳои хурд, аз ҷумла **дусоқ** ва **чапуш** барои молдорӣ нигоҳубин карда мешаванд. Дигар намуди бузу гӯсфанд, монанди **қӯшқор**, **шишак**, **ҷорӣ**, **така** ва **серка** барои фурӯш парвариш карда мешаванд: *Шералӣ ҳар сол ду-се серкайу қушқор мефурӯша* (Ҳоҷ.).

Барои қурбонӣ кардан бештар моли майда (бузу гӯсфанд) парвариш карда мешавад ва мардум кӯшиш мекунанд молҳоро интиҳоб кунанд, ки бенуқсу солим ва фарбеҳ бошанд. Нисбат ба ин навъи молҳо, дар умум, ибораи **моли қурбонӣ** ва дар алоҳидагӣ **бузи қурбонӣ** ё **гӯспанди қурбонӣ** ном бурда мешавад: *А бароӣи имсола йагонташа моли қурбонӣ мон* (Зим.).

Мардум говҳоро барои шир, гӯшт ва хариду фурӯш нигоҳубин мекунанд. Гови қасир, буқа ва гови сувай, ки болотар дар мавридашон маълумот дода будем, бештар барои гӯшт ва хариду фурӯш парвариш мешаванд.

Тавре дар боло зикр гардид, буққа барои гӯшт, бордор намудани говҳо ва чуфти заминҳои қораму хирманкӯбӣ парвариш қарда мешавад.

Барзагов бештар дар хоҷагӣ барои кишт ва кӯфтани зироатҳои ғалладона истифода бурда мешавад: *Сипор-а да барзагов банд замина чуфт кунем* (Чб.).

Қисмати каме аз ҳайвоноти хонагии нар барои давом додани насл нигоҳ дошта мешаванд, ки онҳоро молҳои **ӯгурӣ** (ҳайвони наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд) ном мебаранд: *Гӯспанди ӯгури-ра да пеши гӯспанд-о-йи оғали боло андоз* (Ҳоч.). Асли баромади ин калима туркӣ буда, дар лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ ба таври гуногун истифода мегардад ва маъноҳои қариб якхела дорад. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои болооби Зарафшон дар шакли **угӯрӣ//хугӯрӣ**, дар лаҳҷаҳои Фалғару водии Фондарё ва баъзан дар лаҳҷаҳои Кӯлобу Қаротегин ва Ромит дар шакли **ӯгурӣ//хугӯрӣ** омада, дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон ба маънои «ҳамроҳӣ», «ҳамроҳшаванда», «ҳамроҳикунанда», яъне ҳайвони наринаи бо мақсади наслгирӣ бо ҳайвони модина, чуфт мекардашуда ва дар лаҳҷаҳои Самарқанд маънои унс гирифтано дорад [106, с. 35-36], дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар шакли **ьгър** нисбат ба аспӣ наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд, истифода мешавад [139, с. 151].

Истифодаи сағ ва гурба (пишак) чун ҳайвони хурди хонагӣ дар лаҳҷаи Варзоб диққатҷалбкунанда буда, сокинони ноҳия ин намуди ҳайвонотро, аслан, чун муҳофиз ва баъдан чун анъанаи аз гузаштагон боқимонда нигоҳ медоранд. Сағ барои муҳофизати чорво аз дарандагон дар мавсими тобистон, ки чорво берун аз оғил ва дар мавзӯҳои чорвоҷаронӣ нигоҳ дошта мешавад, кумаки зиёд мерасонад. Дар хона бошад, онро барои муҳофизати молу чорво ва ҳавлӣ нигоҳ медоранд. Дар умум сағ чун ҷонвари вафодори хонагӣ дар рӯзгори мардум нақши муносиб дорад.

Истифодаи пишак қариб дар ҳамаи минтақаҳои Тоҷикистон якранг аст ва он чун ҳайвони хонагӣ барои муҳофизати рӯзгори мардум аз дигар ҷонварони

зараррасон (муш ва ғайра) воситаи хуб ба шумор меравад. Ҳамчунин, иддае аз мардум ба он назаранд, ки пишак одамро аз ҳаводиси бад пешопеш огоҳ мекунад. Дар раванди омӯзиши хусусиятҳои этникии сокинони ноҳия ба мо маълум гашт, ки дар баъзе минтақаҳо онҳо мӯйи пишакро барои дур кардани тарс аз бадани одам якҷо бо ҳазориспанд месӯзонанд.

1. 10. Вожаҳое, ки ба коркарди маҳсулоти соҳа вобастаанд

Пештар мардум ҳайвоноти хонагиро бештар ба хогири боркашонии ҷуфт ва ширу гӯшт парвариш мекарданд, аммо имрӯз туфайли пешравӣ ва пайдо гаштани фанноварии муосир коркарди дигар маҳсулоти соҳа, аз ҷумла, пашму пӯст низ ба роҳ монда шудааст. Ин масъаларо муҳаққиқи таърихи ҷорводории Тоҷикистон Х. Абдуназаров низ дар рисолаи худ чунин қайд кардааст: «Ҷорводорӣ – ин ашёи хом барои саноат, маводи озӯқа, пойпӯшӣ ва либос барои миллионҳо нафар мебошад. Дар натиҷаи коркарди маҳсулоти ҳайвонот (пӯст, пашм, гӯшт, шир ва ғайра) маҳсулоти гуногуни ниёзи аввал ба даст оварда мешавад» [100, с. 3].

Дар ҳудуди ноҳияи Варзоб деҳаҳое ҳастанд, ки манбаи асосии зисту зиндагонии ақсарияти аҳолии онҳо аз фурӯши маҳсулоти соҳаи мазкур ба даст меояд. Дар ҳудуди Тоҷикистон корхонаҳое мавҷуданд, ки имрӯзҳо ба коркарди навъҳои гуногуни маҳсулоти соҳаи ҳайвоноти хонагӣ машғуланд. Аз маҳсулоти ин соҳаи афзалиятноки хоҷагии халқ навъҳои гуногуни лавозимот ва хӯроку маҳсулоти ширӣ тайёр карда мешаванд.

Вобаста ба коркарди маҳсулоти ин соҳа дар лаҳҷаи Варзоб бисёр калима ва мафҳумҳое рӯйи кор омадаанд, ки мо онҳоро ба гурӯҳҳои зер тақсим намудем:

1. 10. 1. Вожаҳое, ки барои ифодаи номҳои маҳсулоти мӯйина (пашм) ва чарм истифода мешаванд

Тавре қайд намудем, имрӯзҳо бо кумак ва дастгирии корхонаҳои саноатӣ мардум имконият пайдо намуданд то дар баробари ширу гӯшт боз пашми ҳайвонотро ба фурӯш бароранд. Вобаста ба ин, дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб калима ва ибораҳои умумиточиқии ифодакунандаи маҳсулоти мӯйина (пашм), аз қабилҳои **пашм**: *Пашми мол-о-ра тарош парто камтар сабуктар шаван* (ВҚ.); **гилем**: *Гилеми пашми-ра бийор парто шинем* (Ар.); **чорукбанд** (тори бориқи аз пашми буз ресидашуда, ки онро баъди пӯшидани чорук дар пой

мебанданд): *Чоруқбанд-а да пот банд бо а хотират набароӣа* (Фан.); **мийонбанд**: *Да мийонат мийонбанди пашира банду ба адир рав* (Кон.); **пайтова** (порчаи аз пашми гӯсфанд бофташуда, ки онро барои гарм нигоҳ доштан дар по мебанданд): *Бе пайтова нагард, почат хунук мехура* (Ғж.); **намат//намад**: *Паши-о-ра напарто намат мересем* (Хоч.); **респон** (ресмон): *Йа респон те алаф-а бор кунем* (Якч.) ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Дар баробари пашм аз пӯсти ҳайвонот чизҳои дигар низ омода мекунанд, ки барои ифодаи онҳо калимаҳои **машк** (олоти аз пӯсти бузу гӯсфанд сохташуда, ки дар он нӯшокиҳо (айрон, чурғот, об ва ғ.)-ро нигоҳ дошта, аз чое ба чое мебаранд): *А дарӣо йа машк ов бийор* (Рт.); **тулум** (халтае, ки онро барои муҳлати дароз нигоҳ доштани чакка аз пӯсти буз тайёр мекунанд): *Чака-ра да тулум андоз, ки бо вайрон нашава* (Хоч.); **мӯкӣ** (навъи пойафзоле, ки аз пӯст ва пашми чорво тайёр мешавад): *Мӯки-йо-т-а пӯш, ки ҳаво хунук-ай* (Хуш.); **пӯстак** (пӯсти даббоғишуда, ки чун бистар истифода мебаранд): *Да болойи пӯстак шин* (Хг.) ва ғайра ба кор мераванд. Дар гузашта аз шикамаи бузу гӯсфанд ба ғайр аз машк боз **гупсар** низ месохтанд, ки барои дар об озодона шино кардан, яъне гузаштан аз дарё, истифода мегардид.

1. 10. 2. Вожаҳои ифодакунандаи шир ва маҳсулоти ширӣ

Ин қисмати пажӯҳиш ба таҳлили калимаҳои бахшида мешавад, ки ифодакунандаи номи маҳсулоти ширро гӯшӣ мебошанд.

Чун маҳсулоти ширӣ ва хӯрокҳои аз онҳо тайёршаванда як ҷузъи муҳимми ҳаёти инсон ба шумор мераванд, омӯзиши онҳо вазифаи муҳаққиқон доништа мешавад. Бо вучуди ин, доир ба калимаҳои мазкур, хусусан шир, маҳсулоти ширӣ ва хӯрокҳои аз шир истехсолшаванда, ягон пажӯҳиши мукаммали илмӣ лингвистӣ мавҷуд нест, дар сурате ки ин қабил калимаҳо як ҷузъи муҳимми таркиби луғавӣ ҳамаи шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Дар баъзе аз асару мақолаҳо ва рисолаҳои илмӣ, ки маводи лаҳҷашиносиро вобаста ба гурӯҳҳои мавзӯӣ (тематикӣ) таҳлил намудаанд, аз ҷумла, дар пажӯҳиши С.

Мирзоев [118], Б. Алиев [102], Н. Гадоев [11], Г. Абдуллоева [99], С. Раҳматуллозода [67; 164] чо-чо дар баҳши калимаҳои марбут ба хӯрокворӣ вобаста ба баъзе ғизоҳое, ки аз шир тайёр мешаванд, маълумоти мухтасар дода шудааст, ки дар раванди таҳқиқ ҳамчун сарчашма аз онҳо истифода намудем. Баъзе қайдҳои дигар дар пажӯҳиши Е. М. Пешерева [163, с. 42; с. 59], Ғ. Ҷӯраев [139, с. 194-216], Г. Ниматов [127] ба чашм мерасанд, ки дар бораи шир, маҳсулоти ширӣ ва хӯрокҳои аз он тайёршуда, тарзи тайёр кардани хӯрокҳои ширдор маълумот додаанд.

Маҳсулоти марбут ба соҳаи ҳайвоноти ҳонагӣ дар рӯзгори мардум бо мақсади хусусияти ғизоию шифой доштанишон ба таври васеъ истифода мешаванд, ки вожаҳои ифодакунандаи онҳо дар лаҳҷаи Варзоб ҷойгоҳи махсус доранд. Барои ифодаи маҳсулоти аввалия вожаи умумиточикии **шир** ба кор рафта, рӯйи нисбатан ғафси ширро бошад **қаймоқ** (саршир, бастаи шир) меноманд: *Бегонӣ барвақтар гов-а ҷӯшу шираш-а қаймоқ мон* (Ҳоҷ.). Калимаи мазкур хоси забони адабӣ ва тамоми шеваву лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ буда, дар Бадахшон бо номи **ганҷ** мустаъмал аст [74, с. 98; 116, с. 151].

Дар лаҳҷаи Варзоб чунин калимаҳои ифодакунандаи маҳсулоти ширӣ мавҷуданд: **шир, фала, чурғот, равғани маска, қаймоқ, рӯйи чурғот, дӯғ, айрон, чолов, қимиз, чака, қурут, маска, равғани зард** ва ғайра.

Калимаи **фала** ба ду маъно истифода мешавад: 1. фалла, шири нахустини ҳайвон пас аз зоидаи, ки ҳангоми ҷӯшонидан лар мебандад: *Шир ҳоли фалай чурғот ховонда намеша* (Рт.); 2. хӯроке, ки аз шири гови пас аз зоидаи бори аввал дӯшидашуда тайёр карда мешавад: *Йа дег фала пухтем ҳишке намехура* (Рт.).

Калимаи **чурғот** (чурғот, қатик, мост) маҳсулоти шириеро ифода мекунад, ки он дар натиҷаи ба шир ҳамроҳ намудани ягон моеи турши аз шир истехсолшуда, яъне моеи чурғотхобонӣ, ба вучуд меояд, ки онро дар лаҳҷаи Варзоб бо ду калима – **сафедӣ** (миқдори муайяни чурғот, ки барои чурғот хобондан ба шир омехта мекунанд) ва, баъзан, **мойнӣ** ифода мекунанд. Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ дар шакли **испедӣ** (Водии Зарафшон),

кӯнарга (Самарқанд), **кӯр** (Бухоро) [106, с. 11], **мойнӣ** (лахҷаҳои ҷануб) [139, с. 209] мустаъмал аст.

Қабати болоии ҷурғот бо номи **рӯйи ҷурғот** ё **рӯйи соғу** маъмул аст: *А ҷурғот-а рӯйи ҷурғот бамазай* (Так.).

Ибораи **равғани маска** бо калимаи **маска** муродиф аст ва он равғанест, ки аз таркиби ҷурғот бо дастгоҳи махсус гирифта мешавад: *Курутова ба равғани маска кун* (Фан.).

Пас аз **об** (доғ) кардани **маска** навъи дигари равған, ки бо номи **равғани зард** байни мардуми тоҷик маъруфият дорад, ҳосил мегардад. Ба он хотир мардум ин номро муносиб донистааст, ки шакл, яъне ранги он, зард аст: *Равғани зард-а те ҷанголи кунем* (Ҳоч.).

Калимаи **дӯғ** нисбат ба як навъ маҳсулот, ки он дар натиҷаи дар **гуппӣ** (зарфи ҷӯбин ё сафолини дароз, ки дар он ҷурғот андохта, бо ҷӯби парадор лат дода, маска ҷудо мекунад) ҷарха кашидан, аз ҷурғот тайёр мешавад, истифода мегардад: *Да даравгар-о дӯғ бар, ки бо ташна намонам* (Шм.).

Аз сабаби он ки талабот нисбат ба шири гӯсфанд ва асп камтар аст, онро танҳо ҳамчун нӯшокӣ ҷӯпонон ва галабонон дар ҷарогоҳҳои тобистона истифода мебаранду халос, ки онро **айрон** (нӯшокӣ аз шири гӯсфанд) ва **қимиз** (нӯшокӣ аз шири асп) ном мебаранд.

Ҷурғотро дар халтаи махсус гирифта, онро чанд муддат нигоҳ медоранд, то ин ки обаш (дар лаҳҷаи Варзоб **зардови дӯғ**) ҷудо шавад. Дар натиҷаи ҷудо гаштани об аз таркиби ҷурғот он ба моддаи сахт табдил меёбад, ки онро дар лаҳҷаи Варзоб бо калимаи **чака** (чакка, дӯғ ё ҷурғоти то ҳадди имкон беобу безардоб шуда, қиёми дӯғ ё ҷурғот) ифода менамоянд: *Йа коса чака суст кун барои пеши меҳмон-о* (ВҚ.). Дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ истилоҳи **чака** бо вариантҳои гуногуни овой маъмулу роиҷ аст.

Чакаи сахтро дар шакли лӯнда-лӯнда гирифта мехушконанд, ки онро **курут** (чаккаи хушккардашудаи шаклаш лӯнда) меноманд: *Курут-о-ра барор да афтов мон қоқ шава* (ЛБ.).

1. 10. 3. Вожагони марбут ба номи маҳсулоти
аз пасрави чорво тайёршуда ва мафҳумҳои ба он вобаста

Парвариши ҳайвоноти хонагӣ аз ҳама ҷиҳат афзалиятнок ва камхарчу фоиданок аст. Дар баробари шир, пашм, пӯст ва гӯшт, инчунин, аз пасафкандаи чорво низ дар кӯҳистон, бештар барои сӯзишворӣ маҳсулоти гуногун тайёр мекунанд.

Вожаи **тапак** (таппак) нисбат ба як намуди сӯзишворие, ки аз саргини гов тайёр мекунанд, мустаъмал аст: *А боло-йи ҳезумот тапак-ам мон хушрӯ дар мегура* (Ҳоҷ.). Таппакро бо даст лӯнда карда, дар замин тап-тап зада, баъд ба танаи девор мечаспонанд. Эҳтимолан, пайдоиши худ калимаи **тапак** низ аз ҳамин ҷо берун омада бошад, чунки дар вақти омода кардани он овози тақлидии тап-тап мебарояд. Калимаи **тапак** дар лаҳҷаи Тагнов дар шакли **тупок** омада [11, с. 87], дар лаҳҷаҳои шимол ва ҷануби Кӯлоб дар шакли **тапак** ва **лал** истифода мешавад [50, с. 171].

Дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳуми болозикр калимаи **саргин** низ ҳамчун муродиф истифода бурда мешавад, ки аз асли худ дур рафтааст, зеро новобаста аз шабоҳат доштани саргин ба таппак, калимаи **саргин** бояд нисбат ба таппаки хушкшуда, инчунин, нисбат ба сӯзишворие, ки аз ахлои гов иборат аст онро дар фасли тирамоҳ аз сахро ҷамъоварӣ менамоянд, истифода шавад: *Сафарбек саргинҷамкунӣ рафт-ай рӯйи дашт* (Рт.).

Лал//лар нисбат ба пасрави бузу гӯсфанд, ки онро бо бел бурида, барои истифода бурдан ҳамчун сӯзишворӣ хушк мекунанд ва он аз саргин ва тапак ба кулӣ фарқ дорад, мустаъмал аст: *Паго барвахт бийо лал-о-йи (ларойи) оғали бузу гӯспанд-о-ра бурем* (Ҳуш.). Мавриди зикр аст, ки фарши оғил ва замине, ки дар он ҷо гову хар ва асп нигоҳ дошта мешавад, мунтазам аз ахлот (пасафкандаи чорво) тоза карда шуда, барои хушк кардани тарии фарш каме ба рӯйи он майдаи алаф, поруи хушк, хазон ё коҳ зада мешавад. Аммо фарши оғил ё замине, ки дар он бузу гӯсфанд нигоҳ дошта мешавад аз ахлот тоза карда нашуда, баръакс онро ҳамвор карда, ба он об мепошанд. Барои ба ҳамдигар часпида гирифтани

кабатхояш, пасмондаи алаф, коҳ ё пору пошида мешавад. Пас аз тайёр шудани лал онро қисм-қисм мебуранд. Ин тарзи тайёр кардани лал дар бисёре аз манотиқи кишвар ба чашм расида, калимаи мазкур дар шеваи чанубӣ дар шакли **лал** ва **лар** мустаъмал аст. Мувофиқи маълумоти муаллифони «Шеваи чанубии забони тоҷикӣ» Р. Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев калимаи **лал** дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, шимолӣ ва чанубии Кӯлоб дучор омада, дар шакли **лар** дар лаҳҷаҳои Қаротегин, ғарбии Кӯлоб (Кангурт, Данғара) ва қисман кӯлобии Ҳисор мустаъмал аст [50, с. 171]. Дар лаҳҷаҳои Бадахшон калимаи мазкурро дар шакли **лар** метавон мушоҳида кард [74, с. 109]. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои шимол ва болооби Зарафшон, вожаи **чалма** маъмул аст, ки муродифи **лал** мебошад.

Ҷойи нигоҳдории маводи сӯзишвории аз ахлоти чорво тайёршуда бо калимаҳои **саргинхона**, **тапакхона** ва **лалхона** ифода меёбад: *Тапак-о-ра саргинхона дарор тал чин* (Ғж.). Ҳарчанд калимаҳои зикргардида ба яке аз номҳои сӯзишворӣ мансуб бошанд ҳам, онҳо ҳамчун мафҳуми умумии ифодакунандаи ҷойи нигоҳдории сӯзишворӣ маҳсуб мешаванд. Зеро новобаста аз номашон, дар онҳо ҳама намуди сӯзишворӣ нигоҳ дошта мешавад. Ҳатто ҳезумхона, ки маънои ҷойи нигоҳдории ҳезумро дорад, барои нигоҳдории тапак, лар ва саргин низ истифода мешавад ва ё баръакс калимаи **лалхона** дар лаҳҷаҳои доираи Кӯлоб ба маънои ҳезумхона ё хонае, ки лал нигоҳ медоранд, истифода мегардад [49, с. 158].

Нисбат ба саргини гӯсфанду буз калимаи **писк** (саргини ғелону гирдаки гӯсфанд, буз ва ғайра) истифода мешавад. Дар тобистон дар баъзе мавзӯҳо писки хушкшудаи бузу гӯсфандонро рӯфта, чамъ мекунанд ва онро зимистон ҳамчун сӯзишворӣ истифода мекунанд. Писки бузу гӯсфанд дар натиҷаи сум зада шудан ба **лал//лар** табдил меёбад, ки мо дар мавриди он гуфта гузаштем. Калимаи **писк** дар забонҳои шарқӣ-эронӣ, аз ҷумла забони яғнобӣ, дар шакли **пурк** [118, с. 30], дар шеваи чанубӣ **пъшк//пишк** [50, с. 171], дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ўзбекистон **пуск//пушк//пишк** [35, с. 192], дар шеваҳои тоҷикони Фориш **пуск** [115, с. 194] низ мустаъмал аст.

Дар баробари аз саргини ҳайвоноти хонагӣ тайёр кардани сӯзишворӣ, инчунин, онро пӯсонида, барои серҳосил шудани заминҳои қорам чун поруи минералӣ истифода менамоянд: *Барои замини картошка а нӯрови сӯхта ӯа мошин бийор* (Чб.). Мавриди зикр аст, ки саргини хару асп ҳамчун сӯзишворӣ истифода бурда намешавад ва онро танҳо чун поруи минералӣ истифода мебаранд. Аз ин рӯ, дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб ягон калимаи ифодакунандаи маводи сӯзишвориро, ки ба саргини хару асп вобаста бошад, пайдо накардем.

1. 10. 4. Вожаҳои ифодакунандаи хӯроки ҳайвонот ва мафҳумҳои марбут ба он

Дар баробари таҳлилу баррасии вожаҳое, ки ба коркарди маҳсулоти соҳа вобастаанд, мавриди таҳлил қарор додани вожаҳои ифодакунандаи хӯроки ҳайвонот ва мафҳумҳои марбут ба он низ аз ҷониби ҳоли нест. Бояд гуфт, ки барои парваришу нигоҳдории ҳайвоноти хонагӣ ва захира кардани хӯроки он низ яке аз муҳимоти ин пеша аст. Захираи хӯрок бо роҳҳои гуногун сурат мегирад. Қисми зиёди мардум захираи хӯрок (хошок)-и чорворо, ки онро дар лаҳҷаи Варзоб бо вожаи **алаф** ном мебаранд, аз заминҳои худӣ дар фасли тобистон ба даст меоранд, ки ин марҳиларо **алафдарав** меноманд: *Алафдарав қариб омадай, неки алафдарав-о-мон имсол ҳичи алаф надора* (Якч.).

Барои ифодаи навъҳои гуногуни хӯроки ҳайвонот калимаву ибораҳои **алафи ранга** (навъи алафи хушхӯр), **ӯған//йӯған, йунучқа, парам, прес, силос, кунчола//кунчора, сувӯс//сабӯс//савӯс, йем, тарит, лакӣ, пӯчоқ** (пӯстлох), **чав, пошхӯрча** (пасмондаи хӯроки ҳайвонот, ки дар охураш меистад), **ка** (коҳ), **гундӣ** ва ғайра истифода мешаванд. Бояд қайд кард, ки вожаҳои болозикр дар аксарияти минтақаҳои Тоҷикистон мустаъмал аст ва мавзӯи баҳси мо шарҳи батафсили ин қисмати вожагонро тақозо намекунад. Аз ин рӯ, мо кӯшиш менамоем, ки бо шарҳи чандеи онҳо иктифо намоем.

Дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб калимаи **ӯған//йӯған** барои ифодаи як навъи растани (ғиёҳ)-и сӯзанбарги бӯйдори сершира истифода мешавад, ки

калимаи мазкур дар ҳамаи деҳаҳои ноҳияи Варзоб ва дигар манотиқи кӯхистони кишвар бо баъзе тағйироти овой мустаъмал аст: *Имсол бач-о чор мошин ўған задан, зимистон да мол-о нарасид* (Хоч.);

Вожаи **тарит** хӯроки ҳайвонот (аз омехтаи коҳ бо кунчора, сабӯс, орд)-ро ифода намуда, он дар лаҳҷаи Тагнов [11, с. 87] ва Қаратоғ ба ҳамин маъно мустаъмал аст [99, с. 111].

Вожаи **прес** русӣ буда, нисбат ба навъи алафе, ки он пас аз гирифтани гандум аз боқимондаҳои ниҳоли он ба воситаи техникаи махсус тайёр карда мешавад, истифода мегардад: *Ҳаким а Шайнак ҳар сол ду мошин прес мебийора* (Ҷк.).

Аз алафҳое, ки барои ҳайвонот захира мекунанд, танҳо баъзеашон (мушунгак, йунучқа//йунушқа, парам, хардума) дар ҳолати тар буданашон истеъмол карда мешаванд ва баъзеи дигарашон (ўған, камол, мастак, зардсарак) пас аз хушконидаш ба чорво дода мешаванд.

Ба сағҳои чӯпонӣ як навъ нони махсус, ки онро **гундӣ** мегӯянд, тайёр карда мешавад ва таркиби он аз сабӯс иборат аст.

Барои эмин нигоҳ доштани хӯроки ҳайвонот онро дар ҷойҳои махсус нигоҳ медоранд. Барои ифодаи ҷойи умумии нигоҳдории хӯрок (коҳ ва алаф)-и ҳайвонот калимаи **чавкандӣ** истифода мешавад: *Алаф-а да чавкандӣ лағат кун, ки да тағи барфу борон менуса* (Так.).

Намуд ва тарзи сохтани чавкандӣ гуногун буда, онро ҳар нафар мувофиқи табъу завқи худ месозад. Вобаста ба намуди алафе, ки дар чавкандӣ нигоҳ дошта мешавад, ном ва шакли онҳо низ аз якдигар фарқ мекунанд, аз ҷумла **чавкандӣ барои алафи ранга, чавкандӣ барои ўған, чавкандӣ барои прес, чавкандӣ барои ка** (коҳ) ва ғайра.

Калимаи **кадон** (коҳдон) ва **кахона** нисбат ба хона ва ё қисмати махсуси чавкандӣ, ки дар он коҳ мегиранд, истифода мешавад: *Кара да кадон гир, да чавкандӣ алаф лағат мекунем* (Дм.). Инчунин, гирдогирди чавкандӣ алафи ранга ё юғанро ҷой карда, дар байни он каҳ мегиранд: *Авал ўған-о-ра лағат кун ба да байнаш баройи ка ҷо мон* (Рт.).

Таҷрибаи ба чунин тарз сохта шудани калимаҳо дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар лаҳҷаи Қаратоғ **эмхона** ҷои нигоҳдории эм, **кахдон** ҷои нигоҳдории коҳ [99, с. 111] мебошад.

Аксарияти воҳидҳои луғавии марбут ба вожагони таъинотӣ ва ифодакунандаи номи маҳсулоти соҳаи чорводорӣ, новобаста аз тафовутҳои фонетикашон, умумиточикианд. Аз як тараф, хунари сариштагарӣ, аз тарафи дигар, шароити то андозае мушкили аҳолии деҳот сабаб гардидааст, то кӯчактарин маҳсулоти соҳаи чорводорӣ коркард карда шавад ва дар натиҷа воҳидҳои луғавии ифодакунандаи он низ ба вуҷуд оянд, ки ҷолиби диққатанд.

1. 11. Вожаҳои ифодакунандаи касбу кори марбут ба ҳайвонот

Мисли дигар навоҳии кишвар, нигохдорӣ ва парвариши ҳайвоноти хонагӣ яке аз соҳаҳои муҳимму афзалиятноки зиндагии мардуми Варзоб низ ба шумор рафта, онҳо ба ин соҳа таваҷҷуҳи зиёд доранд ва аксари воҳидҳои луғавии марбут ба ин қисмати вожагон умумиточикӣ мебошанд.

Барои ифодаи мафҳуми умумии касби онҳое, ки ба нигохубини ҳайвоноти хонагӣ дар саҳро машғуланд, калимаи **дамарда** (дахмарда) ва **чӯпон** роиҷ аст: *Йоқуб панҷо сол шуд дамард-ай* (Якч.). Вожаи мазкур, ҳам нисбат ба онҳое, ки ба бонидани молҳои шахсии худ ва ҳам ба тариқи кироя ба нигохубини молҳои мардум машғуланд, истифода мегардад. Вожаи **дамарда** дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бо ҳамин маъно воমেҳӯрад.

Калимаҳои **молдор** ва **чорводор** нисбат ба онҳое, ки дорандаи ҳайвоноти хонагианд, мустаъмал буда, гоҳо нисбат ба онҳое, ки касб ва пешаи чорводориро соҳибанд, мавриди истифода қарор дорад.

Дар таркиби лаҳҷаи Варзоб як гурӯҳ калимаҳои умумиточикии ифодакунандаи касбу кор: **молбон, бузбон, гӯспандбон, аспбон, подабон, галабон, бузғолабон, қушқорбон, барабон, гӯсолабон, говбон, чаканабон, сувайбон, айлоқчӣ, калхозчӣ, қасов, бузқаш, аспдавон, човандоз, чалов, далол, чуфгар, хирманкӯв, даравгар, кадарав, дӯғқаш, налзан** ва исмҳои ифодакунандаи самтҳои гуногуни марбут ба истифода ва парваришу нигохубини ҳайвоноти хонагӣ: **айлоқшинӣ** (нигохубини ҳайвонот дар чарогоҳҳои тобистона, яъне дар айлоқ), **молбонӣ, аспбонӣ, галабонӣ, говбонӣ, подабонӣ, аспдавонӣ, човандозӣ, бузқашӣ, чаловӣ, далолӣ, хирманкӯвӣ, чуфгарӣ, даравгарӣ, дамардагӣ, дӯғқашӣ, кадаравӣ, қасовӣ, налзанӣ** мавҷуданд, ки соҳти мураккаб дошта, вобаста ба навъи ҳайвон, инчунин, касбу кор ном бурда мешаванд.

Вожаҳои **подабон** ва **галабон** дар заминаи мафҳумҳои умумии ифодакунандаи ҳайвоноти хонагӣ ба вучуд омадаанд.

Нисбат ба байтор дар лаҳҷаи Варзоб ибораи **духтури мол** ва **духтури хайвон** истифода мешавад. Ҳарчанд вожаи русии **ветеринар** барои сокинони ноҳияи Варзоб ҳамчун духтури хайвон маълум бошад ҳам, вале калимаи мазкурро танҳо дар нутқи шахсони зиёи мушоҳида кардан мумкин асту халос.

Дар мавсими баҳору тобистон дар баробари мардону занон хурдсолон низ ба меҳнату кори сахро ва хочагӣ фаро гирифта шуда, бештар барои бонӣ кардани хайвоноти хурд (барра, гӯсола, бузғола ва ғайра) машғул мешаванд, ки калимаҳои **барабон**, **бузғолабон**//**буғзолабон** ва **гӯсолабон** бештар пешаи хурдсолон маҳсуб мешавад.

Дар фасли тобистон барои дар **авул** ё **айлоқ** нигоҳубин кардани хайвоноти калони дӯшой бештар занон чалб гардида, аксарияти корҳои ба авул дахлдошта (**говҷӯшӣ**, **ширпазӣ**, **чурғотховонӣ**, **чархакашӣ**, **тапақунӣ**, **саргинчамқунӣ** ва ғайра) касбу кори занона маҳсуб мешаванд ва дар мавриди занҳои авулнишин калимаи **авулчӣ** истифода мешавад: *Гов-а бар да авулчӣ сунор* (Ҳоч.).

Дар кӯҳистони ноҳияи Варзоб дар фасли тобистон аз дигар минтақаҳои Тоҷикистон хочагиҳои фермерӣ гову гӯсолаҳои худро ба чарогоҳҳои ноҳия оварда, нигоҳубин менамоянд. Онҳое, ки дар ин хочагиҳои фермерӣ пешаи говдӯширо доранд, бо номи **говҷӯш** ёд мешаванд: *Лутфийа да ферма говҷӯш-ай* (Ҳуш.).

Барои ифодаи мафҳуми сарчӯпон калимаи **истарчӣ** ва варианти дигари он **эстарчӣ** (калимаи иқтибосии русии «старший») истифода мегардад: *Давлат бист сол шуд да суруки калхоз эстарчи-йай* (Рт.). Калимаи мазкурро барои ифодаи ҳамин маъно дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мушоҳида накардем. Дар лаҳҷаи *gilakii rashti* (яке аз ғӯйишҳои забони форсии Эрон) калимаи **maxtâbêd**-ро вохӯрдан мумкин аст, ки маънои «сарчӯпон»-ро дорад [121, с. 129].

Калимаи **мудир** нисбат ба шахсе, ки сарвари фермаро, ба уҳда дорад, мустаъмал аст: *Мудири ферма-ра имсол алиш мекунан* (Ҳоч.).

Лозим ба ёдоварист, ки пеш аз оғоз ва баъд аз анҷоми зимистон як марҳилаи кӯтоҳ мардум чорворо бо навбат саҳар ба чарогоҳҳои назди деҳа бурда мечаронанд ва бегоҳ боз ба деҳа меоранд, ки онро **навбат**//**нӯват** (**навбати пода**,

навбати буз, навбати гӯспанд ва ғайра) меноманд. Онҳоеро, ки ба ин кор машғул мешаванд на даҳмарда ё чӯпон, балки вобаста ба навъи моле, ки онҳо ба сахро бурдаанд ном мебаранд: **гӯспандбар, бузбар, говбар** ва ғайра.

Нисбат ба шахсе, ки молро ба сахро бурда мечаронад, вожаи **молчарон** низ истифода мегардад: *Рӯз бега шуд, молчарон-о номаден* (Вб.).

Баъзе амалҳои махсуси ба ҳайвон вобаста боиси пайдо шудани калимаҳои ифодагари шуғл гаштаанд. Аз ҷумла, шахсеро, ки ба **ахта** (бурида партофтани байзаи ҳайвонҳои хонагӣ) кардани ҳайвон машғул аст, **ахтагар** ё **ахтакун** меноманд: *Гӯсола калон шусод-ай йагон ахтагар бийор ахта кунаша, ки дига ахтакуниш қинд меша* (Ғф.).

Шахсонеро, ки ба тичорати мол машғуланд, **чалов** ё **молчалов** ном мебаранд: *Да бозор ҳушор шав, ки молчалов-о фирев накунан-та* (Ҷк.). Инчунин, вобаста ба навъи моли харида ё фурӯхташаванда калимаҳои **говхар, бузхар, аспхар, харфурӯш, говфурӯш** ва ғайра истифода мегарданд.

Нисбат ба одамоне, ки дар байни фурӯшанда ва харидор (бештар дар бозор) восита мешаванд, калимаи **далол** (даллол) истифода бурда мешавад. Даллолон аз харидор ё фурӯшанда маблағи муайян, ки онро дар Варзоб **ширинкома** мегӯянд, мегиранд.

Бештари воҳидҳои луғавии ин бахш умумиточикӣ буда, дар заминаи номи ҳайвонот ба вучуд омадаанд ва аксарияташон, ба истиснои баъзе тафовутҳои фонетикӣ, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ мустаъмаланд.

1. 12. Вожагони ифодакунандаи ҷойи нигоҳдории ҳайвонот

Яке аз масъалаҳои муҳимми марбут ба парвариши ҳайвоноти хонагӣ таъмин намудани ҳайвонот бо бошишгоҳҳо ба шумор меравад. Фароҳам овардани ҷойҳои мусоиди нигоҳдорӣ, боиси эмин мондани ҳайвонот аз сардӣ ва ҳамлаи дарандагон мегардад. Сохтмон ва истифодаи навъҳои гуногуни бошишгоҳҳо сабаби ба миён омадани вожаҳои гуногуни марбут ба он гаштааст. Барои ифодаи мафҳуми умумии ҷойи нигоҳдории ҳайвонот калимаи **оғал** (оғил) истифода мешавад: *Гӯспанд-о-ра оғал дарор, ки берун хунук-ай* (Шм.). Ин вожа маънои кул дошта, дар баробари дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маънои мазкурро ифода карданад, дар баъзе аз лаҳҷаҳо ба тағйироти маъноӣ дучор гардидааст. Аз ҷумла, дар шеваҳои тоҷикони Фориш дар шакли **оғул** ба маънои ҷойи зисти тобистонаи чорводорон истифода гашта, дар шакли **оғил** ба ғайр аз маънои молхонаро доштан ба маънои чарогоҳ низ истифода мегардад [115, с. 182; с. 307].

Дар навбати худ вобаста ба навъи ҳайвонот оғилро боз ба хелҳо ҷудо менамоянд, ки барои ифодаи чунин навъҳои оғил ибораҳои умумиточикии **оғали буз, оғали гов, оғали гӯспанд, оғали хар, оғали асп, оғали гӯсола, оғали бузғола, оғали бара** ва ғайра истифода мешаванд. Фарқ байни оғили ҳайвони хурду калон ва боркашу саворӣ, ба истиснои баъзе тафовутҳои ҷузъӣ, қариб, ки дида намешавад. Ҷузъиёти фарқкунанда он аст, ки пас аз сохтани оғил дар дохили он ҷойҳои махсус барои хӯрокхӯрии ҳайвон ҷудо карда мешавад, ки онро **охур** мегӯянд ва вобаста ба намуди ҳайвон охурҳо низ гуногун сохта мешаванд. Масалан, дар оғил барои ҳайвоноти хурд охури дарози якҷо ва барои ҳайвоноти калон бошад, охури алоҳида сохта мешавад: *Алаф-а да охур парто, ки бо мол-о да замин нарезонан* (Якч.). Калимаи **охур** дар шеваҳои тоҷикони Фориш на ба маънои дар лаҳҷаи Варзоб доштад, балки ба маънои **оғал** истифода гардида, барои ифодаи ҷоӣ, ки ҳайвон аз он алаф меҳӯрад, калимаи **охурча** мустаъмал аст [115, с. 290].

Дар лаҳҷаи Варзоб ҳарчанд калимаи **хона**, аслан, макони зиндагии инсонро ифода намояд, он боз нисбат ба бошишгоҳи ҳайвоноти хонагӣ низ дар таркиби

калимаҳои мураккаби **молхона**, **бузхона**, **говхона**, **гӯспандхона**, **хархона**, **аспхона**, **гӯсолахона**, **бузғолахона**, **барахона** ва ғайра истифода бурда мешавад.

Дар мавриди оғили ҳайвонот истифода шудани чузъи **хона** танҳо хоси лаҳҷаи Варзоб набуда, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ мустаъмал аст. М. Кабиров мавҷудияти чунин тарзи ифодаро дар шакли **оғилхона//оғулхона**, **молхона** дар таркиби лаҳҷаи тоҷикони Чирчиқ қайд намудааст [111, с. 33; с. 52].

Барои ифодаи мафҳуми умумии ҷойи нигоҳдории говҳои дӯшой (дар лаҳҷаи Варзоб **говойи чӯшо ё говойи чӯшак**) дар саҳро калимаҳои **авул**, **айлоқ** истифода мешаванд: *Рӯзи якшанбе насиб боша моло-ра авул мебарорам* (Хоч.). Дар ФТЗТ барои ифодаи ҳамин маъно калимаҳои **авул** «деҳ (дар Доғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Қазоқистон)», **айлоқ** «ҷойи серобу алаф, ки дар тобистон ва қисман зимистон чорворо он ҷо мечаронанд ва парво мекунанд», **яйлоқ/яйлов** «ҷойи тобистонгузаронии чорво ва чорводорон; ҷойи хушобу ҳаво барои истироҳати тобистонӣ» [192, ҷ. 1, с. 35; с. 45; ҷ. 2, с. 681] мавҷуданд, ки баромади туркӣ доранд. Вожаҳои мазкур дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ва забонҳои шарқӣ-эронӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаи Конибодом дар шакли **лайлов** [134, с. 80], дар забони ваҳонӣ дар шакли **ayloq** [116, с. 36] дар лаҳҷаи Ромит дар шакли **айлоқ** [105, с. 157], дар лаҳҷаҳои забони дарии Афғонистон дар шакли **айлоқ**, **йайлоқ** [128, с. 297], дар шеваҳои тоҷикони Андиҷон дар шакли **йайло** [123, с. 358] мустаъмал аст. Аз мушоҳидаи калимаҳои болозикр метавон ба хулосае омад, ки онҳо ба гурӯҳи калимаҳои аз ҳама зиёдтар ба тағйироти овой дучоргардида мансубанд.

Барои ифодаи ҷойи нигоҳдории буз, гӯсфанд, бузғола дар фасли тобистон, ҳам дар хона ва ҳам дар саҳро (авулҷойҳо), вожаи умумиточикии **ҳел** истифода мешавад. Калимаи **ҳелча** бошад, маънои ҷойи махсуси нигоҳдории ҳайвоноти хурд (бузғола, барра)-ро дар дохили оғил дар фасли зимистон ифода менамояд: *Бузғола-ра қап да ҳел маҳкам кун, ки бо очаш-а намака* (Так.). Калимаи **ҳел** бо тафовути фонетикӣ дар шакли **ҳел//ел** дар шеваи ҷанубӣ ба маънои «қароргоҳи тобистонаи моли майда (бузу гӯсфанд) дар назди хона» [50, с. 169] омада, дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб дар шакли **елча//ҳелча** на ба маънои болозикр, балки

барои ифодаи лонаи парандагони хонагӣ ва хазанда кор фармуда мешавад [49, с. 157]. Ин гуна ҷойи нигохдории ҳайвонотро метавон дар манотиқи дигари кишвар мушоҳида кард, аммо барои ифодаи он на вожаи **ҳел**, балки дигар калимаҳо мустаъмаланд. Аз ҷумла, дар лаҳҷаи Тагнов калимаи **шола** «ҷойи шабгузаронии бузу гӯсфанд дар ҳавлӣ дар фасли тобистон» истифода мешавад [11, с. 88].

Нисбат ба бошишгоҳҳои тобистонаи бузу гӯсфанд дар саҳро (ҷойҳои ғайриавул) вожаи **қӯтан** истифода мешавад: *Мол-о-ра қӯтани Зухур бару да ҳамунча бон* (Ҳоч.). Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои тоҷикони Мастҷоҳ [87, с. 198] мавҷуд буда, дар лаҳҷаи Тагнов дар шакли муродифи ин калима, яъне калимаи **қӯш** истифода бурда мешавад [11, с. 88], вале дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **қӯш** на ҳамчун муродифи калимаи **қӯтан**, балки нисбат ба ҷойи исти ҷӯпонон ва рамабонон дар саҳро истифода бурда мешавад. Дар лаҳҷаи ҷанубӣ калимаи **қӯш** ба маънои ҷойи исти рама ва ҷӯпонон мавриди истифода қарор дорад [50, с. 170].

Калимаи **қӯра** ба маънои ҷойи пастҳамие, ки нигоҳубини ҳайвон дар он ҷо осон аст, фаҳмида мешавад: *Гӯспанд-о-ра да қӯра дарор* (Ҳоч.). Дар ФТЗТ калимаи мазкур ба маънои «ҷойи чор тарафаш ихтоташуда барои нигоҳдории рама» омадааст [192, ҷ. 1, с. 700]. Калимаи мазкур дар дигар лаҳҷаҳо мавҷуд аст, вале аз ҷиҳати ифодаи маъно фарқ дорад. Масалан, дар лаҳҷаҳои тоҷикони Чирчиқ чанд маъно: «1. номи қароргоҳи тобистонаи болокушодаи гӯсфандон, ки атрофи он бо шохи дарахтон маҳкам карда шудааст (барои ифодаи мафҳуми мазкур дар лаҳҷаи Варзоб калимаи **ҳел** истифода мешавад); 2. рама (аз 200 то 500 сар гӯсфанд); 3. боғ, қитъаи замин, ҳавлӣ ва ғайраро ифода менамояд [111, с. 54-55]. Дар шеваи ҷанубӣ калимаи **қӯра** нисбат ба «ҷойи исти ҳайвонот дар назди ҳавлӣ, ки атрофаш девори сангӣ аст», мустаъмал аст [50, с. 170].

Дар таркиби калимаҳои соҳаи ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб баъзе калимаҳои ҳастанд, ки аз маънои дар забони адабӣ дошташон фарқ мекунанд. Ба ин гурӯҳ вожаи **ҷӯл** дохил мешавад, ки он дар ФТЗТ маънои «дашт, биёбон, саҳрои беоб» [192, ҷ. 2, с. 569]-ро дошта, дар лаҳҷаи Варзоб ҳамчун бошишгоҳи махсуси зимистонаи ҳайвонот фаҳмида мешавад: *Имсол мол-о да ҷӯл а хунуки-*

ра бисйор мурдан (Ғж.). Нисбат ба оғили калоне, ки барои зимистонгузарони чорво дар чарогоҳҳои зимистона истифода мебаранд, вожаи **качар** ба кор бурда мешавад.

Барои ифодаи як навъ бошишгоҳи дигар, ки дар авул сохта мешавад, калимаи **чайло//чайла** истифода мегардад: *Бача-т-а гӯ пага бийо-йа қати ман чайло-ра соз куна, ки говат-а қабул намекунам* (Рт.). Чайло ё чайла, аслан, дар болои иморате, ки дар дохилаш дар айлоқ гӯсолахоро нигоҳ медоранд, сохта шуда, шаклҳои гуногун дорад. Бештари чайлоҳо ду тарафи кушода доранд, ки хангоми хунук шудан тарафҳои кушодаи он бо ягон матоъ пӯшонида мешавад. Дар бисёр маврид чайло барои хушк намудани қурут истифода мегардад. Дар лаҳҷаи тоҷикони Чирчиқ ин вожа дар шакли **чайла** мустаъмал аст, ки аз рӯйи тасвири муҳаққиқи ҳамин лаҳҷаҳо М. Кабиров, тарзи сохта шудани чайла дар Чирчиқ, ба тарзи сохта шудани чайло дар Варзоб то як андоза шабоҳат дорад: «чайла, ҳавазачайла, ҳавазача барои ифодаи бошишгоҳи муваққатии каппамонанде, ки одатан барои дидбонии полиз ба болои се ё чор сутуни баланд аз шохи дарахтон ё қамиш рост мекунанд, ба кор бурда мешавад». Ҳамчунин, муҳаққиқ дар шакли **хавоза-хоза** маънои воиш, харақро доштани чузъи **ҳавоза**-ро таъкид намуда, шарҳ додааст, ки «азбаски чайла ҳам монанди воиш, харақ ва рафи кирмак бар сари сутунҳо рост карда мешавад, аз ин ҷиҳат **хавоза** аст» [111, с. 40].

Баъзе фарқҳо дар сохти чайлаи соқинони Чирчиқ ва чайлои соқинони Варзоб дида мешавад. Масалан, чайло дар ноҳияи Варзоб на ба нияти муваққатӣ ва аз шохҳои дарахт, балки ба нияти доимӣ аз ҷӯби саҳт ё оҳану кубурҳои оҳанин сохта мешавад ва бинобар ин, кӯшиш мекунанд, ки онро мустаҳкам созанд, то аз барфи зимистон осеб набинад ва барои соли оянда низ истифода шавад.

Тавре маълум гашт, дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи номи бошишгоҳҳо ва ҷойҳои нигоҳдории ҳайвонот калимаҳои **оғал, авул, айлоқ, ҳел, қӯтан, қӯра, ҷӯл, чайло** ва ғайра истифода мешаванд, ки аз рӯйи маъно аз дигар шева ва забонҳои оилаи эронӣ тафовут ва бо онҳо умумиятҳои доранд, ки дар ин бахш мавриди таҳлил қарор гирифтанд.

Ҳамин тавр, вожағони предметии марбут ба ҳайвоноти хонагии дар ин боб матраҳгардида, ки аксарияташонро вожаҳои умумиточикӣ ташкил медиҳанд, барои гуногунранг, қолиб ва ғанӣ гардидани таркиби луғавии лаҳҷаи ноҳияи Варзоб саҳми босазо доранд. Бештари калимаҳои предметие, ки дар ин боб мавриди таҳлил қарор гирифтанд, барои ифодаи ном ва синну соли ҳайвоноти хонагӣ ба қор мераванд. Дар баробари таҳлилу баррасии маъноии вожаҳо, баъзе хусусиятҳои этникӣ, ки ба ташаккули вожағони предметии марбут ба ҳайвонот замина гузоштаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар баробари калимаҳои худӣ, вожаҳои иқтибосии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ низ боиси ташаккули вожағони предметӣ гардидаанд, ки онҳо бештар барои ифодаи номи маҳсулот, макон, касбу қор хизмат мекунанд. Дар ин боб туфайли муқоиса муносибати вожағони предметии марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб бо забони адабӣ, шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва забонҳои шарқӣ-эронӣ нишон дода шуд.

БОБИ 2

ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИИ ВОЖАГОНИ ҒАЙРИПРЕДМЕТИИ МАРБУТ БА ҲАЙВОНОТИ ХОНАГӢ

2. 1. Матолиби муқаддамотӣ

Як қисми муҳимми вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзобро вожагони ғайрипредметӣ ташкил медиҳанд. Усули таснифоти мавзӯӣ ва дар ҳамин замина тақсимбандии он ба вожагони предметӣ ва ғайрипредметӣ барои таҳлили ҳамачонибаи маводи лаҳҷаи мазкур имконият фароҳам овард. Тавре дар боби аввал ишора гардид, ин тарзи таснифи маводи лаҳҷа дар таҳқиқоти як гурӯҳ лаҳҷашиносони варзида, аз ҷумла Ғ. Ҷӯраев [139, 93], ба назар мерасад. Фаслҳое, ки дар ин боб мавриди таҳлил қарор мегиранд, фарогири вожагони ифодагари хусусиятҳои зоҳирӣ ва хислату рафтор, вожагони ифодакунандаи зоти ҳайвонот, вожагони ифодагари русум ва одоти марбут ба ҳайвонот, вожагони ифодакунандаи нидоҳои марбут ба ҳайвонот ва вожагони ифодакунандаи амал мебошанд, ки ба таври муфассал таҳлилу баррасӣ мешаванд.

2. 2. Вожағони ифодағари хусусиятҳои зоҳирӣ ва ҳислату рафтор

Як қисми махсуси вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагиро вожаҳои ифодакунандаи хусусиятҳои зоҳирӣ ва ҳислату рафтор ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳи калимаҳо барои ифодаи шаклу хусусиятҳои зоҳирӣ, яъне ранг, ҳаҷму андоза ва хусусияти ягон узв, дараҷаи харобию фарбеҳӣ, нуқсонҳои ҳисмонӣ, ҳислату рафтор, одат, ширдиҳӣ, бордорӣ ва наслдиҳии ҳайвонот истифода мешаванд, ки мо онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ менамоем.

2. 2. 1. Вожаҳои марбут ба ранги ҳайвонот

Қисми бештари калимаҳое, ки барои ифодаи ранг ба қор мераванд, умумиточикӣ буда, барои ҳама намуди ҳайвоноти хонагӣ дар ифодаи рангу намуди зоҳирӣ баробар хизмат менамоянд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **сийо, зард, сафед, кавут//кабут//кабуд, сурх, бўр** (ранги сурхчаи хираи сиёҳтоб ё сурхчаи сиёҳтоб), **хокистарранг** ва ғайра дохил мешаванд, ки шарҳи зиёдатиरो талаб намекунанд.

Дар заминаи рангҳои номбурда калимаҳое ба вуҷуд омадаанд, ки барои таъкиди аломат ва намуди зоҳирии ҳайвонот маъмуланд: **суп//сип-сурх, сап-сафед, каб-кабуд** (кап-кабут), **сип-сийо, зиб-зард** (заб-зард) ва ғайра. Инчунин, аз такрори сифатҳои аслий бо алоқаи изофӣ низ калимаҳое сохта мешаванд, ки барои ифодаи таъкиди аломат хизмат мекунанд: **сурхи сурх, кавути кавут, сафеди сафед**.

Вожаҳои **қашқа** (қашқа, нишонаи табиӣ сафед дар пешонии ҳайвон), **ала** (чорпои ранги сиёҳу сафед ва ё сафеду сиёҳдор), **ала-була** (ало-було), **мийонала, кавутала, биқинсафед, сийоала, холдор, занчиргӯш, гардансафед, гардансийо, сийои гардансафед, сафеди гардансийо, сийои почасафед, мийонсафед, сафеди почасийо, мийонкол//мийонакол** (гове, ки қисмати мобайнии баданаш сафеду боқимондааш сиёҳ аст) бошанд, барои ифодаи ранги ягон узви бадани ҳайвон ва маҷмуи рангҳо истифода мешаванд.

Калимаи **занҷиргӯш** нисбат ба бузе, ки дар гӯшҳояш холҳои сафеду сиёҳчатоб дорад ва ба занҷир монанд аст, ба кор меравад: *Бузи занҷиргӯш бача партофт-ай* (Дах.).

Бештар нисбат ба гову аспи дорои ранги зардчатоб калимаи **мала** ба кор бурда мешавад: *Хол Маишраб асп-о-йи мал-и хушрӯ дора* (Хоч.).

Дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он калимаҳои, **қизил** (аспе, ки ранги баданаш зарди сурхранг аст), **кафтарқизил** (аспи хокистариӣ ба сафедӣ моил), **саманд** (аспи рангаш моил ба зардӣ, зардчатоб), **қуло** (аспе, ки ёлу думаш сиёҳу рангаш сурхча аст), **тӯруқ** (аспи чигариранги хушсурат), **лолатӯруқ** (аспи сурхтоб), **чавқар** (аспи сафед, ки холҳои сиёҳ дорад), **гули бодом** (аспи сафедчаранг, ки сар то пойи баданаш холҳои бодомшакли сиёҳчаи сурхтоб дорад ва ба ранги гули бодом шабоҳат дорад), **булӯл** (навъи асп, ки мисли шиша шаффоф аст), **гули газ** (аспи сурхчатоб, ки холҳои сафед дорад), **каҳар** (аспи каҳрабо, аспӣ моил ба зардӣ), **черан//чиран** (аспи рангаш зарди ба сурхӣ моили думу ёлаш сиёҳ), **чақир** ва ғайра ба таври васеъ барои ифодаи ранги асп мавриди истифода қарор доранд.

Мавриди зикр аст, ки аксари вожаҳои ифодакунандаи асп дар лаҳҷаҳои дигар бо баъзе тафовутҳои фонетикӣ мавриди истифода қарор доранд. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои водии Зарафшон Ҳ. Бердиқулов ба он ақидааст, ки ибори **гули бодом** мансуби лаҳҷаҳои Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон аст, муродифи ин ибора дар Бухоро **гули газ** (аспи гули газ) буда, ранги асп ба ранги гулобии буттаи газ нисбат дода шудааст ва ин ду намуди гул ба ҳамдигар то андозае шабоҳат доранд [106, с. 42-43]. Ба лаҳҷаҳои Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон мансуб донишани вожаи мазкур дуруст нест. Ба чунин хулоса омадани муҳаққиқ шояд аз он сабаб аст, ки **ӯ** нисбат ба мавҷудияти вожаҳои болозикр дар шеваҳои дигари забони тоҷикӣ огоҳии камтар дошт, зеро он дар шакли **аспи гъли бодум** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва **аспи гъли газ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ ба таври васеъ истифода мегардад [67, с. 139].

2. 2. 2. Вожаҳои ифодакунандаи ҳаҷму андоза ва хусусияти ягон узви ҳайвонот

Бештари воҳидҳои луғавии ин бахш умумиточикӣ буда, ба ин гурӯҳ вожаҳои **майда//майдак** (бузи майда, гӯспанди майда), **калон** (бузи калон, гӯспанди калон), **кал** (бешох), **гӯшдароз**, **гӯшчур** (гӯшдароз, сихгӯш), **чурак** (гӯшчур), **лакагӯш**, **гӯшбурида**, **чамбаршоҳ** (чанбаршоҳ, гове, ки шоҳхояш дар мобайн фароҳу халқа ва дар охир танганд), **лақашоҳ** (гове, ки шоҳхояш ба поёни гӯшаш фаромадааст), **шоҳчунг** (гове, ки шоҳҳои рост-рост дорад), **шоҳдароз**, **каҷшоҳ**, **бешох**, **думдор**, **думбурида**, **покалта**, **подароз**, **йолдум**, **ортуқдор**, **буча** (гӯшбурида), **дақӣ**, **пақана** (қадпаст) дохил мешаванд.

Калимаи **ортуқ** маънои гӯшти зиёдати зери манаҳи буз ё гӯсфандро дорад: *Бузи калонӣ ҳар сол бузголи ортуқдор мезо-йа* (Кон.). Дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ин калимаро мушоҳида накардем, вале барои ифодаи ин маъно дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ вожаи **ҳалела** [50, с. 169] ва дар лаҳҷаи Панҷакент вожаи **туғма** [114, с. 88] роиҷ аст.

Бояд қайд кард, ки вожаи **дақӣ** ба ду маъно фаҳмида мешавад: пашми дуруште, ки онро дар фасли баҳор аз бадани гӯсфандҳо тарошида мегиранд; чорвои хурде, ки пашми танааш дурушт аст.

2. 2. 3. Калимаҳои ифодакунандаи дараҷаи харобию фарбеҳии ҳайвонот

Ба ин гурӯҳ калимаҳои **харов**, **дохлӣ** (русӣ буда, дар гуфтори баъзе одамон ба кор меравад), **реги́на//раги́на** (лоғар, камгӯшт), **лапаст//лаппаст**, **бӯрдоқӣ**, **дарунадор** (чорвое, ки дар дохилаш чарбуи бисёр дорад), **фарбе**, **таранг** ва ғайра дохил мешаванд, ки барои ҳайвонҳои хурду калон умумӣ мебошанд.

Вожаи **дохлӣ** (аз **дохлый**) баромади русӣ дошта, ба ду маъно ба кор меравад: 1. худмурда, ҳароммурда, лоша. 2. маҷозӣ: суст, лоғар, беқувват, бемадор, нотавон [188, с. 238]. Калимаи мазкур дар лаҳҷаи Варзоб нисбат ба ҳайвоне кор фармуда мешавад, ки бисёр харобу лоғар аст: *Ин гӯспанди дохли-ра куш, ки зимистон ҳаром меша* (До.).

Калимаи **лапаст//лапшаст** дар мавриди говҳои фарбеҳ, ки хангоми роҳ гаштан фарбеҳиашон намоён аст ва чойҳои сергӯшту равған, яъне ронҳои фарбеҳашон лапиш мехӯранд, гуфта мешавад: *Гови Раҳмат а фарбеги-ра лапаст мезана* (Так.).

Нисбат ба ҳайвони фарбеҳ калимаҳои **сӯқум** ва **бӯрдоқӣ** низ мустаъмал аст. Калимаи **сӯқум** нисбат ба гов ё бӯққае, ки махсус барои куштан парвариш мекунанд, истифода шуда, дар забони адабӣ маънои «гов ё бӯққа барои кушта зиёфат додан парво кардан»-ро дорад [192, ҷ. 2, с. 280].

Калимаи **бӯрдоқӣ** аз ҷиҳати баромад туркӣ буда, нисбат ба гӯсфанд ва ё ҳайвони махсус барои гӯшту равған парво ва фарбеҳкардашуда истифода мешавад: *Ҳами моли касалира йа умр бӯрдоқибонӣ карда мегардӣ?* (Пғз.)

Амалеро, ки дар натиҷаи он чорво фарбеҳ мешавад **бонидан** ва молеро, ки дар шароити махсус фарбеҳ карда шудааст, **бонидагӣ** мегӯянд, ки умумиточикианд. Ин маъноро дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ вожаҳои **бонидагӣ**, **парво кардагӣ** (сарғаҳи Зарафшон), **пойдагӣ**, **бастагӣ**, **сӯқум**, **бӯрдоқӣ** (Самарқанду Бухоро), **фарбеҳ-фарбийя** (Панҷакент) ифода мекунанд [106, с. 30].

2. 2. 4. Калимаҳои ифодакунандаи нуқсони ҷисмонии ҳайвонот

Барои ифодаи нуқсони ҷисмонии ҳайвонот калимаҳои **бануқс** ва **бенуқс** (маънои нуқсондор будан ё нуқсондор набудани ҳайвонро ифода мекунанд) истифода шуда, барои ифодаи нуқсонҳои алоҳида вожаҳои умумиточикии **кӯр**, **сийоқӯр** (сиёҳкӯр): *Боло-йи чаҳми гӯспанди сурхат сафед-ай, сийоқӯр шуд-ай чӣ?* (Вб.); **шавкӯр** (ҳайвоне, ки дар шаб чашмаш намебинад): *Аспи шавкӯр да рагарди азов мекаша* (Шм.); **чӯлоқ** (ҳайвоне, ки мелангад): *Пойи бузам чӯлоқ шуд-ай ба азов ра мегард-а* (Ҳоҷ.); **ланг**, **шал**, **динг** (чорпое, ки пойи лангаш ба замин намерасад), **качалапо//каҷпо**: *Гӯспанди каҷпо да саҳро ҷар шуд* (Якч.); **захмбара** (захмдор), **даба** (дабба, чура, ҳайвоне, ки мурғобивор роҳ меравад),

кӯрпистон (хайвоне, ки аз сабаби сӯрох набудани нӯги пистонҳояш ширашро дӯшида намешавад), **синакашол**, **майим** (маиб) ва ғайра мустаъмаланд.

2. 2. 5. Вожаҳои марбут ба ифодаи хислату рафтор, одат ва хусусияти ҳайвонот

Ба ин баҳши вожагон калимаҳои умумиточикии **газала//гизала** (бадхашм, бадқаҳр), **лесак**, **лус//лусак**, **девона**, **бадфел**, **газанда**, **гиранда** (газанда), **дайду**, **адирӣ**, **йобойӣ**, **вахшӣ**, **куйӣ** (кӯхӣ), **даштӣ**, **сахройӣ**, **хонагӣ**, **лаванд** (танбал, камҳаракат), **ландахӯр**, **тентак** (девона), **ховрав**, **баднафс**, **бӯзан**, **бӯгир**, **бахосийат**, **бехосийат**, **зум** (хайвони якрав, гарданшах, саркаш), **сархур** (наҳс, камтолеъ, бехосият), **наҳс**, **ҳайдав** (чорвое, ки бе нигоҳбон чаро карда мегардад), **шоҳзан**, **лағатзан**, **шатазан**, **сахтҷӯш**, **маст**, **чавмаст**, **ширмаст**, **ширбоз**, **чавхӯр**, **таритхӯр** (гови фартут, барҷомонда), **чимхӯр**, **йовош** (оромтабиат ва хушрафтор), **бақуват**, **беқуват**, **камқуват**, **фартут** (пир, камқувват), **даванд** (тездав), **тезгард**, **тезпар** (чобук, чолок, чаққон), **чаққон**, **чобук**, **бодпо** (тезрафтор), **навсувор//навсавор** (нав ромшуда), **омухта**, **ноомухт**, **дастпарвар** (дастомӯз), **сахҷон** (сахтҷон, ҳайвони тобовар, тоқатовар, пурбардошт), **ҳангӣ**, **йакапар** ва ғайра дохил мешаванд.

Калимаи **шоҳзан** нисбат ба говҳое, ки чизҳои дар наздаш бударо бо шохаш мезанад, мавриди истифода қарор дорад: *Гови Мухтор одати шоҳзанӣ дора* (Даҳ.). Ин хислат дар дигар говҳо низ дида мешавад. Лекин барои ҳамаи онҳо ин сифат одати маъмулӣ набуда, танҳо ҳангоми хоридани зери шох, арақ намудани сари онҳо дар гармӣ ва ба сарашон нишастани ягон ҳашароту паранда ин амалро иҷро мекунанд.

Калимаи **сахтҷӯш** дар мавриди гове, ки бори аввал мезояду барои дӯшидан монеа эҷод мекунад, ё гове, ки аз сабаби надидани бачааш дӯшидан намомонаду дӯшиданаш душвор аст ва шираш ба осонӣ берун намеояд, истифода мешавад: *Бачи гови сафед мурд-ай, гов дига сахтҷӯш шуд-ай* (Ар.).

Калимаи **йовош** баромади туркӣ дошта, дар нутқи гуфтугӯӣ мустаъмал аст ва дар фарҳанг ба маънои ором, мулоим, гапдаро омада [192, ҷ. 2, с. 679], дар

лаҳҷаи Варзоб нисбат ба ҳайвоне, ки орому ромшудаанд ва феъли хуб доранд ба кор меравад: *Гови қашқа йовошак-ай, да вақти чӯшидан қарор меист-а* (Хоҷ.).

Баъзе ҳайвон табиати нозук дошта, камхӯр аст ва на ҳама намуди алаферо, ки дигар ҳайвонот истеъмол мекунанд, меҳӯрад. Ин навъи ҳайвонро **чимхӯр** меноманд: *Гови сурх чимхӯр-ай алафи соз те-ша* (Вб.). Калимаи **чимхӯр** дар забони тоҷикӣ ба маънои «камхур», «майдахур», «беиштихо» истифода мешавад [192, ҷ. 2, с. 553].

Калимаи **газанда** (аз феъли газидан) нисбат ба ҳайвоне (бештар сағ ва хару асп) ба кор меравад, ки ҳангоми аз пешаш гузаштан ё дар наздаш истодан мегарад: *Хари овардагит газанда буд-ай* (Хг.).

Калимаи **шатазан** ва **лағатзан** нисбат ба хару асп (ҳангоми аз пасаш роҳ гаштан) ва гов (дар вақти дӯшидан)-е, ки мезанад, истифода мешавад: *А қафо-йи хар ра нагард, ки шата мезана* (Хоҷ.); *Гови Соро лағатзан буд-ай, шираша чӯшида натонистам* (Так.).

Калимаи **ховрав** нисбат ба харҳое мустаъмал аст, ки ҳангоми борро ба онҳо бор кардан худашонро ба замин мепартоянд: *Хари Ҳалим ховрав-ай, кор намебийо* (Фан.). Ин одат дар харҳое, ки аз сабаби лоғарӣ ё пирӣ қуввати борбардориро надоранд, инчунин, дар харҳое, ки ягон ҷойи баданашон ярадор (пушташон озурда, яъне йағир шудааст) аст, пайдо мешавад.

Калимаи **йакапар** (яккапар) ва **чорхез** дар мавриди як навъи гашту давидани зебо, тез ва мулоиму беозори хару асп ба кор бурда мешаванд: *Хара йакапар кун тез рав бийо* (Якч.). Барои ифодаи чунин тарзи роҳгардӣ дар гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ-рӯшонӣ калимаи **йакатоз** истифода гашта, инчунин, калимаи мазкур бо оҳанги норозиёна нисбат ба шахсе, ки вақти худро беҳуда сарф карда, ба як ҷо зиёд равуо мекунад, кор бурда мешавад [120, с. 49]. Дар лаҳҷаҳои марказии Болооби Зарафшон, Панҷакент ва қисмати ҷанубии музофоти кӯҳистонии ноҳияи Деваштич (собик н. Ғонҷӣ) ва забони яғнобӣ ба ҷои вожаи **йакапар** калимаи **чорхез** роиҷ аст.

Калимаи **даванд** нисбат ба хару асп чакқону чобук ва калимаи **лаванд** нисбат ба хару асп танбал ва камҳаракат истифода мешавад: *Салим се асп*

даванд дошт (Дм.). Калимаи **ландахӯр** низ нисбат ба ҳайвони танбал ва камҳаракат мавриди истифода қарор дорад.

Калимаи **ҳангӣ** вожаи маъмули тоҷикӣ буда, дар мавриди ҳар ё аспе, ки аз боркашӣ озод шуда, муддати зиёд истироҳату сархушӣ мекунад, ба қор меравад ва дар бештари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва забони яғнобӣ низ дар ҳамин шакли маъно маъмул аст. Инчунин, нисбат ба ҳари чаккону бақувват ҳам калимаи мазкур мустаъмал аст: *Амакам а бозор йа ҳари ҳангӣ харид-ай* (Ҷк.). Вожаи **ҳангӣ** дар лаҳҷаи Ғорон роиҷ аст, вале он на ҳислату рафтори ҳайвони боркаш, балки синну соли ҳарро, яъне «ҳари аз 4 то 7-сола»-ро ифода мекунад [170, с. 54].

2. 2. 6. Калимаҳои марбут ба ширдихӣ, бордорӣ ва наслдихии ҳайвонот

Дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳумҳои ба ширдихии ҳайвонот вобаста, калимаҳои **ҷӯшо**, **ҷӯшак**, **ширте**, **сершир**, **башир**, **бешир**, **калташир**, **ширғавс** ва **камшир** истифода мешаванд. Вожаҳои **буғӯз**, **бачадор**, **бачате**, **зойо**, **бебача**, **қасир**, **нозой**, **бачапарто**, **бенасл**, **бенарх**, **дугоникзо**, **буқаталав** (буққаталаб, модагове, ки иштиҳои алоқаи чинсӣ дорад) ба бордорӣ ва наслдихии ҳайвонот марбутанд.

Калимаҳои **ҷӯшо**, **ҷӯшак**, **ширте** як мафҳумро ифода намуда, нисбат ба ҳайвони ширдор ба қор мераванд: *Имсол йагон гови ҷӯшо надорем* (До.); *Поди ҷӯшак да сари нов меистод-ай* (Ҳоч.); *Барои кӯдак-о йагон гови ширте харидан дарқор* (ШГ.).

Калимаи **калташир** дар мавриди говҳое, ки қобилияти як муддати кӯтоҳ шир доданро доранду баъдан аз сабаби надоштани шир дӯшиданашон қатъ мешавад, мустаъмал аст: *Гови сафед камшир буд-ай, бедарак харидем, и хел гови калташир дарқор нест* (Пғз.).

Дар таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб калимаҳои муродифии **ҳомиладор**, **бордор**, **дучон**, **вазбин**, **буғӯз**, **бачадор** мавҷуд бошанд ҳам, на ҳамаи онҳо барои ҳайвонот истифода мешаванд. Аз ин калимаҳо танҳо **буғӯз** ва **бачадор** марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ мебошанд, муодилҳои дигар бештар барои инсон ба қор

мераванд: *Чашм нарас-а имсол ҳамаи гов-о бузӯзан* (Др.). Вожаи **буғӯз** дар бархе аз гӯйишҳои забони тоҷикӣ бо баъзе тафовутҳои фонетикӣ, аз ҷумла, дар шакли **беғъз//бъғъз** дар шеваҳои Ваҳиёи Боло [133, с. 266] ва ба сурати **дупеста, буғъс** дар шеваҳои тоҷикони Фориш [115, с. 177] роиҷанд.

Калимаҳои **зойо** ва **бачате** дар мавриди гови модаи наслдиханда ва калимаи **нозой** нисбат ба ҳайвони модаи бенасл ба кор меравад: *Харидани бошӣ йагон гови зойо хар* (Зим.).

Вожаи **бенарх** дар лаҳҷаи Варзоб нисбат ба ғуночине, ки пеш аз расидан ба синну соли наслдихӣ дар якуним-дусолағӣ таваллуд мекунад, истифода мегардад.

Ҳайвони бордорнабударо **қасир//қисир** мегӯянд: *Гов-о-йи қасир-а бар рӯйи дашт сар те* (Хоч.). Дар забони адабӣ калимаи **қисир** маънои «бордорнашуда: модагови қисир, гӯсфанди қисир; қисир мондан, бордор нашуда мондан, бача накарда мондан (-и гов, гӯсфанд ва ғ.)»-ро дорад [192, ҷ. 1, с. 684].

Дар баъзе маврид гӯсолаи говҳо мурда меояд (таваллуд мешавад), ки чунин нави говҳоро **бачапарто** меноманд: *Гови сурх бачапарто буд-ай, омад накард* (Дм.). Ин калима бо маънои маҷозӣ дар шакли **бузи бачапарто** нисбат ба шахсе, ки фаромӯшхотир аст ва чизу чораи худро дар ҳар кучо фаромӯш мекунад ва ё дар ҳар кучо бетартиб мепартояд, мустаъмал аст: *Бузи бачапарто борин ту чиз-о-та партойу ман ҷам карда гардам а қафо-йи ту* (Фан.).

2. 3. Вожағони ифодакунандаи зоти ҳайвонот

Калимаву ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот чузъи муҳимми вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ буда, роҳҳои гуногуни ифодаёбӣ доранд. Тавре қаблан ишора намудем, ин гуна мафҳумҳоро бештар бо вожаи **зот** ном мебаранд ва бештари онҳо вобаста ба макони пайдоишашон ном бурда мешаванд. Дар заминаи макони пайдоиш шакл гирифтани ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот падидаи нав набуда, онро дигар муҳаққиқон низ қайд намудаанд. Аз ҷумла, Ғ. Ҷӯраев нигоштааст: «Дар маҳалҳои алоҳида ба чунин терминҳои иборагӣ вохӯрдан мумкин аст, ки чузъҳои тобеъшавандаи онҳо ба зоту маҳалли баромади асп далолат мекунад (аспи сибирак)» [50, с. 168].

Дар лаҳҷаи Варзоб бо ин тарз сохта шудани ибораҳои изофии марбут ба вожағони соҳаи ҳайвоноти хонагиро дар бахшҳои гуногуни рисола дидан мумкин аст ва дар нишон додани калимаву ибораҳои зоти ҳайвоноти хонагӣ низ мо ба таври васеъ аз ин гуна ибораҳо истифода намудем. Масалан, **гӯспанди хисорӣ, аспи арабӣ, хари йовонӣ** ва ғайра.

Дар умум, барои ифодаи навъи зоти ҳайвоноти хонагии фарбеҳу сершир ва хушнаслу аҳл калимаи **хушзот** ва нисбат ба ҳайвони хонагӣ, ки лоғару камширанд ва насли хуб намедиханд, калимаи **бадзот** ва **безот** (баднасл) истифода мегардад. Калимаҳои мазкур ҳам барои ҳайвоноти хурду калон ва ҳам боркашу саворӣ баробар ба кор мераванд: *Гови калонат хушзот буд-ай, ҳам шири соз дора, ҳам гӯсоли соз (Хоч.); Ёа буқи бадзот доштам, фуруҳтам-ша, а сарам соқит кардам-ша (Так.)*.

Таҳлилу баррасии калимаҳои мазкурро вобаста ба навъи ҳайвонот, яъне ҳайвони хурд, калон, боркаш ва саворӣ, ба қисматҳо ҷудо карда омӯхтан айни муддаост.

2. 3. 1. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти хурди хонагӣ

Барои ифодаи зоти гӯсфанд ва буз ибораҳои **гӯспанди помирӣ** (зоти маҳинпашми думдор), **гӯспанди тоҷикӣ** (зоти нимдуруштпашми думбадор), **гӯспанди қароқӯлӣ** (зоти дуруштпашми нағзпӯсту ширдех), **гӯспанди қирғизӣ** (зоти маҳинпашм), **гӯспанди ҳисорӣ** (зоти дуруштпашму думбакалони маҳаллӣ), **гӯспанди туркӣ** (зоти сerratвғани думбакалон), **гӯспанди дарвозӣ** (зоти думдори сафедпашми гӯшмайдаи маҳаллӣ), **гӯспанди ҷойдорӣ** (як навъи гӯсфанди думдори маҳаллӣ), **гӯспанди думдор** (зоти гӯсфанди бедунбаи думдор), **гӯспанди ўзбакӣ** (як навъи гӯсфанди маҳинпашм), **гӯспанди ҷўваланг**, **гӯспанди танкаронӣ** (гӯсфанди думдори маҳинпашм), **бузи ангорӣ** (зоти маҳину серпашм), **бузи тоҷикӣ** (зоти гӯшту пашму ширдех), **бузи ўзбакӣ** (зоти гӯшту пашму ширдех), **зоти маҳаллӣ** (ҳайвоноти макони пайдоишашон худӣ), **дурага** (аз ҷуфт кардани ду зоти гуногун ба вучуд омада) истифода мешаванд.

Ҳангоми мутолиаи адабиёти илмии ба таҳқиқи шеваву лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ бахшидашуда аён гашт, ки айна калимаҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб, ки дар боло қайд кардем, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Қаратоғ [99, с. 110] ва Конибодом [134, с. 80], низ васеъ истифода мешаванд.

Нисбат ба зоти сағ калимаҳои истифода мешаванд, ки аз вожаҳои ифодакунандаи зоти аспу гов ва бузу гӯсфанд тафовут доранд. Навъҳои зоти сағ дар ноҳияи Варзоб хусусияти этникӣ ва табиот доранд: **тоҷикӣ, урусӣ, гурҷӣ, афчарка, булдокский, ҷўпонӣ, дамардагӣ, шикорӣ//шикорчигӣ, ҷангӣ** ва ғайра.

Ибораи **сағи тоҷикӣ** нисбат ба як навъ сағи маҳаллӣ, ки ҷуссаи бузург дорад, истифода мешавад: *Барои сурук йагон сағи тоҷикӣ харидан даркор-ай* (Хуш.).

Зоти сағи хурдҷуссае, ки аз ҷиҳати пайдоиш баромади русӣ-аврупоӣ дорад, дар ноҳияи Варзоб бо номи **сағи русӣ** маълум аст ва ин хели сағ он қадар зиёд ба ҷашм намерасад: *Сағ-о-йи русӣ майдан, ҷанг шуда наметонан* (ВҚ.).

Нисбат ба як навъ саги ғайриточикӣ, ки аз зоти сағони олмонӣ буда, бештар онро чун саги бӯғир ва дар кофтуков моҳир мешиносанд (баъзан ин навъи сагро **саги малисагӣ** низ ном мебаранд), ибораи **саги афчарка** мустаъмал аст: *Малисо қатишон ё саги афчарка доштан* (Ар.). Ибораҳои **саги чӯпонӣ**, **саги дамардагӣ** (саге, ки барои муҳофизат кардани рамаи бузу гӯсфанд дар сахро нигоҳ дошта мешавад), **саги чангӣ** (саге, ки киморбозон барои чанг андохтан бо дигар саг парвариш мекунад), **саги шикорӣ** (саги тозӣ, саги даванди шикорӣ), **саги гурггир** (саге, ки барои дур намудани гургон аз наздикии рамаи гӯсфандон дар сахро истифода мебаранд) низ барои ифодаи зоти ҳайвоноти хурд истифода мешаванд: *Қайум ё саги чӯпони-ра даҳ сол шуд нигоҳ дошод-ай* (Хуш.); *Ҳафти дига сагчанг мешуд-ай йагон саги чангӣ йофтан даркор* (Чб.).

2. 3. 2. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти калони хонагӣ

Барои ифодаи мансубияти ҳайвоноти калон ба ин ё он зот ва ё маҳал калимаву ибораҳои гуногуни умумиточикии **гови зотӣ**, **гови карпат**, **гови чйорнипйостр**, **гови маҳаллӣ**, **гови таҳҷой**, **гови хоназот//гови хоназод** ва монанди инҳо истифода мегарданд.

Ибораи **гови зотӣ** нисбат ба гови фарбеҳу хушчинс ва хушнасл, ки шири хуб медиҳад, мустаъмал аст: *Гови зоти-ра шираш ба тариф меарза* (Рт.). Калимаи **зотӣ** дар лаҳҷаи Варзоб бештар дар мавриди говҳо истифода мешавад ва нисбат ба ҳайвоноти хурд бошад, камистеъмол аст, нисбат ба ҳайвоноти боркаш умуман истифода намегардад. Дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ин калима доираи васеъ дошта, оид ба чорвои хурд ҳам ба кор меравад. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро **бузи зотӣ** нисбат ба калбузи сафеди пистонкалони сершир истифода шуда, дар лаҳҷаҳои водии Зарафшон бузу гӯсфанди зотӣ маънои бузу гӯсфанди хушзот, асил, бенукс ва аҳдро дорад [10б, с. 52].

Гови чйорнийо́стр навъи гови бузургчусса ва сергӯшту сершир мебошад, ки дар лаҳҷаи Конибодом дар шакли **чернопестра** ба маънои «дурагаи гови зоти олмонӣ бо гови тоҷикӣ» ба қайд гирифта шудааст [134, с. 80].

Гови Карпат дар мавриди гове гуфта мешавад, ки зоташ аз Карпати Украина аст.

Ибораҳои **говӣ маҳаллӣ** ва муродифи он **говӣ таҳҷой** нисбат ба зоти говҳое, ки мансуби худи маҳалли будубоши сокинон ҳастанд, мустаъмаланд. Барои ифодаи зоти говҳое, ки аз дигар минтақаҳо оварда мешаванд ва ба иқлими ноҳия дер мутобиқ мешаванд ва ё мутобиқ шуда наметавонанд, ибораи **говӣ вилоятӣ** истифода мешавад: *Да заминойи мо гови маҳалӣ нагарда, дига гов-о-йи вилоятӣ гашта наметонан* (Хоч.).

Дар ноҳияи Варзоб хонаводаҳои чорводоре зиндагӣ мекунанд, ки чанд насли гузаштаи онҳо ба парвариш ва нигоҳубини ҳайвоноти хонагӣ рағбати зиёд доштанд ва аз нозуқиҳои ин пеша бархӯрдор буданд. Аз ин рӯ, таҷриба ва машғулияти чандинсолашон барояшон имкон фароҳам овард, то парвариши зоти ҳайвоне, ки гузаштаҳояшон парвариш менамуданд, давом диҳанд ва ба он **говӣ хоназот**//**говӣ хоназод** ном ниҳанд: *Гови сафед гови хоназоти худамон-ай* (Ҳуш.). Ҳатто дар ҳамин замина, ибораҳои **говӣ саторӣ** (говӣ хоназоти марбут ба Саттор ном чорводор), **говӣ нажмидинӣ** (говӣ хоназоти марбут ба Наҷмиддин ном чорводор), **говӣ мирзогӣ** (говӣ хоназоти Мирзо ном шахс) ва ғайра ба вучуд омадааст: *Гови нажмидини-ра рав а авул бийор* (Хоч.).

2. 3. 3. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти боркашу саворӣ

Дар лаҳҷаи Варзоб ин гурӯҳи калимаҳо мавқеи маҳсус дошта, бештари воҳидҳои луғавии ин бахш ба асп тааллуқ дорад ва нисбат ба хар, ба истиснои чанд вожа, қариб, ки истифода намешавад. Бо тақя ба маводи мавриди таҳқиқ, танҳо як ибораро доир ба зоти хар зикр намудан мумкин аст, ки он **хари йовонӣ** (хари аз Ёвон овардашуда) мебошад. Дар мавриди зоти асп бошад, калимаҳои **маҳаллӣ**, **тоҷикӣ**, **бадахшонӣ**, **туркманӣ**, **қирғизӣ**, **арабӣ**, **лақайӣ** васеъ

истифода мешаванд. Ин гурӯҳи калимаҳо мисли вожагони ифодакунандаи зоти дигар намуди ҳайвонот дар заминаи макони пайдоиш ба вучуд омадаанд, ки дар ин бобат мо дар бахши зоти ҳайвоноти хурд (бузу гӯсфанд) масоили заруриро баррасӣ намуда будем ва ҳоло танҳо бо овардани мисолҳо иктифо мекунем: *Зоти қирғизӣ барои кӯҳистон мувофиқ-ай* (Так.); *Аспи лақай лаванди бад буд-ай* (Чб.); *Қодир ӯа аспи калони арабӣ дора* (Луч.); *Тойи байтали бадахшонӣ йовош-ай* (Кул.).

Ба мисли ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти калон баъзе ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти боркашу саворие низ мавҷуданд, ки дар заминаи номи одамон, аз чумла, **аспи Хол Машраб, аспии Алимардонов, аспии Мустафо** ва ғайра ба вучуд омадаанд.

Тавре аз маводи мавҷуда аён гашт, бештари мафҳумҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот ба макон ва этнос, монанди туркӣ, помирӣ, арабӣ, ҳисорӣ, олмонӣ, русӣ ва ғайра, далолат мекунанд.

2. 4. Вожагони ифодагари русум ва одоти марбут ба ҳайвонот

Ҳар як халқу миллат аз давраҳои қадим то ба имрӯз вобаста ба хусусиятҳои этникии маҳалли худ русуми махсуси марбут ба ҳайвоноти хонагиро дорад. Чунин суннатҳо байни мардум зиёд ба мушоҳида мерасанд, ки яке аз маъмултаринашон расми марбут ба рӯзҳои ҳафта мебошад. Пирони кордида нисбат ба ҳар яке аз ин рӯзҳои ҳафта тасаввурот ва расми худро дошта, ҳамеша риояи онро таъкид ва тавсия менамоянд. Ҳангоми ба саҳро баровардани ҳайвоноти хонагӣ (бузу гӯсфанд ва гов), аз русуми мутобиқ ба рӯзҳои ҳафта истифода бурда, вақти аз оғил баровардани ҳайвонот рӯзи ҳафтaro риоя мекунанд. Гӯё рӯзҳои душанбе, чоршанбе ва панҷшанбе **рӯзҳои бобарор** ва рӯзҳои якшанбе, сешанбе, чумъа **рӯзҳои бобарор** ва **рӯзҳои хуб** мебошанд. Тибқи ин расм, мардуми деҳа ҳайвоноти хонагиро дар рӯзҳои хуб, яъне якшанбе, сешанбе ва чумъа ба авул, айлоқ ва назди чӯпонон мебаранд. Ҳарчанд расми марбут ба рӯзҳои ҳафта дар байни мардум ба таври васеъ мустаъмал бошад ҳам, шарҳу тавзеҳ ва асоснок кардани онҳо барои мардум хеле душвор аст, зеро онҳо аз асоси ин расм ба хубӣ огоҳ набуда, он ҳамчун унсури аз наслҳои гузашта боқимонда аз ҷониби мардум пазируфта мешавад. Дар тамоми манотиқи чумхурӣ аз нигоҳи русум ва суннати мардумӣ рӯзҳои шанбе, якшанбе, сешанбе ва чумъа рӯзҳои хубанд. Сешанбе рӯзи деҳқонию чорводорӣ, рӯзи якшанбе рӯзи савдо, сафар ва тиҷорат. Рӯзи чумъа сайиди рӯзҳо буда, рӯзи ҳаҷчи мискинон, аёдати беморон, зиёрати мазорон, авфи гуноҳон, ривочи савдо, офияти сафар ва кушоиши корҳост. Аз мутолиаи асарҳои шевашиносӣ маълум гардид, ки русуми марбут ба рӯзҳои ҳафта дар дигар манотиқи кишвар низ мавҷуданд. Аз ҷумла, муҳаққиқ А. Мирбобоев навиштааст, ки «кӯчидан ба чарогоҳҳои тобигона дар рӯзҳои, ки «нек» (baflowog-рӯзҳои хуб) махсус мешаванд, сураи мегирад» [116, с. 140], вале аниқ қайд накардааст, ки он кадом рӯз аст. Дар мардуми яғнобизабон русуми марбут ба рӯзҳои ҳафта аз мардуми ноҳияи Варзоб комилан фарқ мекунад. Муҳаққиқи забони яғнобӣ Г. Ниматов ба «рӯзҳои нек» рӯзҳои душанбе, чоршанбе, панҷшанбе ва ба «рӯзҳои наҳс», яъне рӯзҳои бад, якшанбе, сешанбе

ва чумъаро дохил кардааст [127, с. 74-75], ки бо така ба он ки рӯзи чумъа унвони «рӯзи саид», яъне рӯзи некро дорост, то як андоза таснифоти баҳснок аст.

Расми дигари маъмул ин аст, ки агар хангоми сафар кардан ба ягон чой ва ё бурдани чорво ба сахро аз сари роҳ рӯбоҳ ё гурба барояд, ё роҳро бурида гузарад, он **хосияти бад** шуморида мешавад ва баръакси он агар аз роҳ гург барояд он **хосияти хуб** маҳсуб мешавад. Ин навъи шугун ва боварии мардумӣ қариб дар тамоми ғушаву канори ҷумхурӣ ба назар мерасад.

На ҳама кас молро ба хотири фоида ба даст овардан хариду фурӯш менамояд. Баъзан мардум моли худро ба хотири тангии рӯзгор ва мувоҷеҳ гаштан ба мушкилоти зиндагӣ мефурӯшанд (дар ин замина мақоли хеле маъмули «мол дорӣ – ҳол дорӣ» ба вуҷуд омадааст). Аз ин рӯ, хангоми фурӯши мол соҳибаш аз бадани мол чанд тори мӯйи онро канда, дар чойи исти пештарааш мегузорад, то ин ки «**паяш канда нашавад**» (минбаъд ба таври ҳамешагӣ чояш ҳолӣ намонад ва боз ба чояш ягон моли дигар чойгузин шавад).

Баъзе чарогоҳҳои ноҳияи Варзоб дур аз деҳаҳои аҳолинишин қарор дошта, дорои пайраҳаҳои душворгузар мебошанд. Ба ин хотир, аз сабаби дурии роҳ ва дар (руст) мондан дар пайраҳаҳои душворгузари кӯҳӣ ҳайвонот наметавонанд саривақт ба хона баргарданд ва шаби худро дар сахро рӯз мекунанд. Мардум барои аз дарандаҳо эмин мондани моли аз сахро барнагашташон аз дуохонӣ истифода мебаранд, ки байни мардум бо номи **кӯрхат** маъмул аст. Ин расм ба тарзи хоса ба ҷо оварда мешавад, ки айнан дар байни чорводорони Бадахшон ҳам дар шакли **afsun** ва **kurxat** маъмул аст [116, с. 135]. Барои кӯрхат кардан кордро аз ғилоф бароварда, ба рӯйи он дуои махсусеро, ки ба кӯрхат вобастааст, се ё ҳафт маротиба мехонанд ва ба дами корд **суф** ва **куф** мекунанд. Баъд кордро дар ғилоф чаппа монда, онро дар ягон кунҷи хона ҷониби қибла рост мемонанд, ё дар симҷӯби ҳавлӣ меовезанд. Пас аз пайдо шудани ҳайвон кордро аз ғилоф мегиранд. Ин расм қариб дар ҳама минтақаҳои кишвар мавҷуд аст. Дар Болооби Зарафшон амали мазкурро **курхат**, **бандандозӣ** меноманд. Дар водии Яғноб бошад **курхати карак** (яъне кӯрхат кардан) мегӯянд. Дуохое, ки дар вақти **кӯрхат кардан** хонда мешаванд, дар ҳама минтақаҳои кӯҳистони тоҷик як хел

нестанд. Дар худи ноҳияи Варзоб шаклҳои гуногуни онҳоро вохӯрдан мумкин аст. Ҳангоми ҷамъоварии мавод якҷанд шакли дуо ба даст омад, ки на ҳамаи онҳо фаҳмо ва қобили дарк буданд, зеро ин навъи дуоҳо, аслан, аз даҳон ба даҳон ва аз насл ба насл гузашта, шакли дурусту мантиқии хаттии онро ба даст овардан ғайриимкон аст. Ин навъи дуоҳо чун анъана аз ҳамди Худо ва наъти Паёмбар (с) оғоз ёфта, пас аз он «...бастам даҳони душманон, кулф ба замин, калид ба осмон, даҳони хирсу гургу рӯбоху... (ҳамаи ҷонварони дарандаро, ки шахси дуохон медонад, як ба як зикр менамояд)»-ро мехонанд. Дуои кӯрхат дар қайчӣ низ хонда мешавад.

Иқлими ноҳияи Варзоб барои парвариши ҳайвонот ва истехсоли шир хеле мусоид буда, ҳайвоноти дар ин минтақа парваришёбанда аз ҷиҳати сершир ва ё фарбеҳ будан назаррасанд. Аз ин рӯ, дар деҳаҳо одамоне ба чашм мерасанд, ки дар ҳақиқат, нисбат ба серширӣ ва фарбеҳии чорвои мардум ҳасуданд ва чашми бад доранд. Гӯё ин ҳасодати онҳо боиси ғавт ва ё ба ягон бало гирифта шудани ҳайвон мегардад. Ба хотири нарасидани чашми бад ба шири чорво онро, одатан, дар пинҳонӣ, ғойб аз чашми мардум медӯшанд ва ҳангоми овардани шири дӯшидашуда болои онро мепӯшонанд. Бо мақсади эмин нигоҳ доштани ҳайвонот аз чашми бад, ки онро **суқ** (чашми бад, захми чашм) меноманд, мардум дар гардан ва ё шохи чорвои сершир ва фарбеҳашон **тӯмор** ва **мӯри чашмӣ** (муҳраи чашмӣ) меовезанд. Инчунин, ҳангоми ба чорво чашми бад расидан мардум аз русуми муолиҷавии суннатӣ истифода мекунанд, ки онро **дедонбандӣ**, **дедон фаровардан** ё **дедон бастан** мегӯянд. Вожаи **дедон//дегдон** ба маънои аслии худ оташдонро ифода менамояд. Аммо дар ҳолати феълӣ он маънои маҷозӣ касб намуда, дар силсилаи вожаҳои ифодакунандаи урфу одатҳои марбут ба парвариши ҳайвонот қарор гирифтааст. Тарзи омода кардани дедон чунин аст, ки дуои махсуси марбут ба онро рӯйи риштаи ҳафттара ҳафт маротиба хонда, дар ҳар хондан онро як гирех мекунанд ва онро дар гардан ва ё ягон узви дигари ҳайвон мекунанд. Дар болооби Зарафшон чунин тарзи табобатро **оштонбандӣ**, **дегдонфарорӣ** ва **дегдонбандӣ** меноманд. Дар Яғноб онро **дигдони вантак** (дегдонбандӣ) мегӯянд.

Саховату эҳсонкорӣ аз хислатҳои писандидаи тоҷикон, аз ҷумла сокинони ноҳияи Варзоб, ба шумор меравад. Ин анъанаи нек дар арафаи чашнҳои динию миллий ғайбат мегардад. Бештари мардум қисме аз чорвои қурбонӣ ва ё чорвои бо мақсади хайр қардан забҳнамудаашонро ба мардум тақсим менамоянд, ки нисбат ба ғӯшти тақсиммешуда дар ноҳияи Варзоб калимаи **хомталлош** истифода бурда мешавад.

Яке аз одатҳои дар гузашта маъмул, ки ҳоло аҳён ба назар мерасад, **ширнавбат//ширнӯват** номида мешавад. Яъне, як гурӯҳ занҳо шири говашонро бонавбат ба яке аз аъзоёни дар навбатбудаи ширнавбат медиҳанд. Ин таомул дар тамоми минтақаҳои тоҷикнишин мавҷуд аст.

Вожагони ин фасло, ки иборат аз **рӯзҳои бобарор, рӯзҳои бобарор, хосияти бад, хосияти хуб, кӯрхат, тӯмор, дедонбандӣ, дедон фаровардан, дедон бастан, хомталлош, ширнавбат//ширнӯват** ва ғайра мебошанд, таҳлил қарда, гуфтан мумкин аст, ки парвариши ҳайвоноти хонагӣ қадимтарин шуғли мардуми Варзоб маҳсуб ёфта, русуми марбут ба ин соҳа низ хусусиятҳои таърихии ташаккули зиндагии сокинони ноҳияро дар худ таҷассум намудаанд.

2. 5. Вожағони ифодакунандаи нидоҳои марбут ба ҳайвонот

Нидоҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ хеле ҷолиб буда, воҳидҳои луғавии шомили ин бахш барои рондан, истонидан ва ҷеғ задани ҳайвоноти хонагӣ истифода мегарданд, ки вобаста ба хели ҳайвон (хурд, калон, боркаш ва саворӣ) аз якдигар фарқ мекунанд. Ин гурӯҳи калимаҳо дар адабиёти илмӣ ва таҳқиқоти лаҳҷашиносии ватанию хоричӣ ҳамчун «нидоҳои майлҳои иродавири ифодакунанда» шинохта шудаанд [115, с. 148]. Донишманди рус А. И. Германович ба он назар аст, ки «калима-сигналҳои ба ҳайвон равонашуда бояд ба гурӯҳи нидоҳои императивӣ (повелительных-фармоишӣ), ки таърихан бо роҳи аз дигар ҳиссаҳои нутқ гузаштан ташаккул ёфтаанд, дохил карда шаванд» [145, с. 307]. С. Мирзозода оид ба вожаҳои мавриди андеша таваҷҷуҳ зоҳир намуда, онҳоро «истилоҳоти ба назди худ хондан, аз пеши худ рондан ё ба роҳ даровардан ва истонидани ҳайвонҳои хонагӣ ва парандаҳо» номидааст [183, с. 13]. Масъалаи мазкурро С. Носиров низ батафсил баррасӣ намуда, ин гурӯҳи калимаҳоро «нидоҳои марбут ба даъват ва аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва парандағони хонагӣ» номидааст [162, с. 65-70].

Муҳаққиқи вожағони чорводорӣ забони яғнобӣ Г. Ниматов ин гурӯҳи калимаҳоро дар рисолаи худ ба таври мухтасар зикр намуда, дар ин маврид пажуҳиши нисбатан мукамалтарро бошад, А. Мирбобоев анҷом додааст [127; 116].

Таҳқиқи вожағони марбут ба даъват ва ба назди худ хондани ҳайвонот дар мақолаи забоншинос М. А. Муҳаммед-али низ ба чашм мерасад, ки номбурда паҳлуҳои гуногуни ин қабати вожагонро мавриди баррасӣ қарор додааст [196, с. 82-84].

Ин навъи вожаҳо, асосан, оҳанги даъват, мурочиат ва ронданро дар худ дороянд. Дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳуми умумии рондани ҳайвон таркиби **ҳай кардан** (ҳай – исм аз амали ҳай кардан) истифода бурда мешавад: *Мол-о-ра а думи ман ҳай карда омадан гир* (Кон.).

Ҳамчунин, барои рондан, истонидан ва ҷеғ задани ҳайвонҳо калима (нидо)-ҳои гуногун истифода бурда мешаванд, ки мо онҳоро дар зер вобаста ба навъи ҳайвонҳо ба гурӯҳҳо тақсим намудем.

2. 5. 1. Нидохое, ки хангоми даъват, истонидан ва рондани ҳайвоноти хурд истифода мешаванд

Ба ин гурӯҳ нидоҳои зерин дохил мешаванд: **чигӣ-чигӣ** барои даъвати бузу бузғола: *Буз-а а лави ҷар чигӣ-чигӣ гӯ фаройа бийойа* (Хоч.); **мах-мах** барои ҷеғ задани гӯсфанд: *Гӯспанд-о-ра маҳ-мах гӯ да қутан ҷам шаван* (Хуш.); **ча//чаҳ** барои рондани бузу бузғола: *Чаҳ гӯ буз-о-ра болотар барон раван* (До.); **ай** барои рондани гӯсфанд: *А қафойи гӯспанд-о ай гуфтан гир, ки бо йагон-та-ш қафо намона* (Дм.); **чигӣ** барои боз доштан ва истонидани буз: *Буз-а чигӣ гӯ да вақти ҷӯшидан начума* (Ғф.).

Барои рондани сағ калимаи **тур** истифода бурда мешавад, ки вожаи туркӣ буда, маънои «хез», «бархез»-ро дорад: *Сағ-а тур гӯ бо буз-о-ра насурона* (ШГ.). Дар баъзе асарҳои лаҳҷашиносӣ калимаи мазкур ҳамчун калимаи ўзбекӣ оварда шудааст, вале на ба маънои мавриди таҳқиқи мо, балки ба маънои «боло», «пешгоҳи хона», «ҷойи бамартаба (одамони иззатманд, калонсолон, меҳмононро он ҷо менишонанд)» омадааст [111, с. 50-51]. Сағро бештар дар шакли тақлид бо номаш нидо мекунад: **тузик-тузик, барсик-барсик** ва ғайра. Баъзе калимаҳои дигар низ ба мисли **киш-киш, ҳулакиш, ҳула киш-киш** ва феъли фармоиши **гираша** мавҷуданд, ки барои ба муқобили касе ё ҷондоре равона кардан ва барангехтани сағ истифода мегарданд.

Дар мавриди ҷеғ задани пишак калимаҳои тақлидии **кис-кис** ва **пиш-пиш** истифода мешавад. Барои ронданаш бошад вожаи **пишт** ба кор меравад: *Пишак-а пишт гӯ а пеши деги шир дур рава, ки шира ҳаром мекуна* (Ҷк.).

2. 5. 2. Нидохои марбут ба даъват ва рондани ҳайвоноти калон

Мурочиат намудан, рондан ва истонидани ҳайвоноти калон бо калимаҳои чудоғона ифода ёфта, аз дигар навъи ҳайвонот ба куллий фарқ дорад. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд: **шӯг-шӯг** барои ҷеғ задан ва даъват кардани гӯсола: *Гӯсол-о-ра шӯг-шӯг гӯ ҷам шаван* (Хоч.); **чӯг//чоғ** барои рондани гӯсола: *Чӯг нагӯ гӯсола мегуреа* (Фан.); **шӯг**-барои нигоҳ доштан ва истонидани гӯсола: *Бийо гӯсола-ра шӯг гуфтан гир да пеши очаш иста ман оча-ш-а ҷӯшам* (Хоч.); **ҳеш-ҳеш** барои ҷеғ задан ва даъват кардани гов: *А сари тез гов-о-ра ҳеш-ҳеш гӯ барон бийон* (Якч.); **бош** барои рондани гов: *Гов-а бош гӯ бо алаф-о-йи боға нахура* (До.); **ҳеш** барои нигоҳ доштан ва истонидани гов: *Гов-а ҳеш гӯ қарор меиста* (Кул.).

Ҳамчунин, калимаҳои **эшем** ва **почӯш** низ барои қарор истодани гов ҳангоми дӯшидан истифода мегарданд. Ҳангоми ҷуфт ва хирманкӯбӣ барои гардонидани барзаговҳо аз як ҷониб ба ҷониби дигар воҳиди луғавии **бош-парч** истифода мегардад: *Барзагов-а бош-парч гӯ, ки а рав набароёа* (Лб.).

2. 5. 3. Нидохое, ки барои даъват кардан, рондан ва истонидани ҳайвоноти боркаш истифода мешаванд

Ҳангоми даъват кардан, рондан ва истонидан (нигоҳ доштан)-и ҳайвоноти боркаш аз калимаву таркибҳои зерин истифода бурда мешавад, ки аз онҳо баъзеашон махсуси хар ва баъзеи дигарашон махсуси асп мебошад: **беҳ-беҳ** барои даъват кардани хар ва барои асп бошад, **мах-мах**: *Хари сурх-а беҳ-беҳ гӯ бийоёа, ки ҳози мегуреа* (Чб.);); **йих//их** барои рондани хар: *Хар-а тез-тез йих гӯ, тезтар ра гарда* (Кон.); **чу** барои рондани асп: *Чу нагӯ асп-а бо нагуреа* (Лб.); **йуш** барои нигоҳ доштани хар: *Хар-а йуш гӯ бор-о-ра бор кунем* (Фан.); **так** барои нигоҳ доштани асп: *Аспи калони-т кар-ай чӣ так мегӯйи баръакс ра мегарда?* (Зим.) ва ғайра.

2. 5. 4. Воҳидҳои луғавие, ки овози ҳайвонотро ифода мекунанд

Агар аз назари ҷисмонӣ гирем, ҳамаи ҳайвонот дорои забонанд, вале вазиғаеро, ки ин узв барои инсон иҷро мекунад (харф задан) хоси ҳайвонот нест. Бояд қайд намуд, ки новобаста аз ин маҳрумияташон, онҳо баъзе садоҳо мебароранд, ки барои инсон ҷолибанд. Ин навъ садоҳоро (**шиҳа**, **ҳингираст**-и асп, **ҳангаст**-и хар, **алуҷок**-и сағ, **бааст//вааст//вағаст**-и бузғола, барра, гӯсола ва ғайра, **мааст**-и гӯсфанду буз, **фашаст**-и ҳайвонот ҳангоми хӯрокхӯрӣ) инсон омӯхта, барои ифодаи онҳо калимаҳои мувофиқро истифода намудааст, ки вобаста ба ҳайвон аз якдигар фарқ мекунанд: буз, бузғола, гӯсфанд, барра: **мееее**, **бееее**; сағ: **ҳаф-ҳаф**, **ак-ак**, **ав-ав**, **ҳав-ҳав**; гурба (пишак): **мийав-мийав**; гов, гӯсола: **мӯӯӯӯ-бӯӯӯӯ**; хар: **ҳанг-ҳанг**; асп: **иинии** ва ғайра.

2. 5. 5. Номҳои шартӣ, ки ба ҳайвонот гузошта мешавад

Чег задани ҳайвон тавассути номи ба он гузошташуда мувофиқ ва қулай буда, гузоштани номҳои шартӣ ба ҳайвоноти ҳонагӣ дар лаҳҷаи Варзоб вобаста ба навъи ҳайвон гуногун аст. Тарзи номгузорӣ, ба гароиши соҳибони ҳайвон ба ин ё он фарҳанг ва муҳити забонию маданӣ (бештар русӣ) вобаста аст ва гузоштани номҳои баромади тоҷикидошта хеле кам ба чашм мерасад. Барои гов: **Марийа**, **Маша**, **Машка** (барои говҳои мода), **Миша**, **Кендал** (туркӣ, солҳои охир), **Мишка**, **Васка** (барои говҳои нар); барои хар: **Андроп**, **Рахш**; барои асп: **Рахш**, **Мустанг**; барои сағ: **Барсик**, **Тузик**, **Барбос**, **Барф**, **Рекс**, **Хирс**, **Гург**, **Йулбарс//Жулбарс**, **Палвон**; барои пишак: **Мошон**, **Луса** ва дигар номҳои гузошта мешаванд.

Нидоҳои марбут ба ҳайвонот ва ё вожагони марбут ба амалҳои рондан, нигоҳ доштан ва чег задани ҳайвонот, ки дар лаҳҷаи Варзоб истифода мегарданд, дар дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва забонҳои дигари шарқӣ-эронӣ, аз ҷумла, забони яғнобию забонҳои бадахшонӣ низ мавриди истифода қарор доранд [183, с. 13-14;

127, с. 35-36; с. 46-47; с. 55-56; 116, с. 169-186], ки онҳоро ба таври муқоиса дар ҷадвали зер меорем:

Ҷадвали №1

№	Вазифа	лаҳҷаи Варзоб	забони яғнобӣ	забонҳои помирӣ
1	Назди худ хондани пишак	кис-кис, пиш-пиш	пиш-пиш	
2	Рондани пишак	пишт	пишт	
3	Назди худ хондани сағ	баҳ-баҳ	баҳ-баҳ	
4	Рондани сағ	тур	тур	
5	Назди худ хондани буз	чигӣ-чигӣ	чги-чги	jiū- jiū- jiū!
6	Рондани буз	ча//чаҳ	чаҳ	
7	Истонидаи буз	чигӣ		
8	Назди худ хондани гӯсфанд	маҳ-маҳ	ҳей-ҳей	tpruy- tpruy- tpruy!
9	Рондани гӯсфанд	ай	ай	
10	Истонидаи гӯсфанд	пср	пве-пве	
11	Назди худ хондани гӯсола	шӯг-шӯг	шог-шог	ḡo-d'o-ḡo!
12	Рондани гӯсола	чӯг//чоғ	чоғ	šəg!
13	Истонидаи гӯсола	шӯг		
14	Назди худ хондани гов	ҳеш-ҳеш	ҳош-ҳош	og-šog- šog!
15	Рондани гов	бош	бош	sow!
16	Истонидаи гов	ҳеш	ҳши-ҳши	
17	Назди худ хондани хар	беҳ-беҳ	беҳ-беҳ	kot-kot-kot!
18	Рондани хар	йих, их	их	ixx(a)!
19	Истонидаи хар	йуш, ушш	иш	čuš-š!
20	Назди худ хондани асп	маҳ-маҳ	беҳ-беҳ	kurr-kurr-kurr!
21	Рондани асп	чу//чух	Чух	ču!
22	Истонидаи асп	так		

Нидохои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ давраи тулонии ташаккулро сипарӣ намуда, барои ифодаи майлҳои иродавӣ хеле муҳимманд. Мавҷудияти воҳидҳои луғавии мазкур дар забони адабию лаҳҷаҳои тоҷикӣ, хусусан, лаҳҷаи ноҳияи Варзоб, инчунин, дар таркиби луғавии забонҳои шарқӣ-эронӣ, далели мавқеи хоса доштани лаҳҷаи Варзоб дар системаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва қаробати он бо забони адабӣ, пайванди ногусастани забонию этникӣ ва фарҳангию маданияи сокинони ноҳияи Варзоб бо ақвоми шарқӣ-эронии муқими кишвар маҳсуб мешавад.

2. 6. Вожағони ифодакунандаи амал

Калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб, ки амалро ифода мекунанд, аз унсурҳои муҳимми калимасозӣ бархӯрдоранд. Дар забоншиносии тоҷик ва хориҷа доир ба феъл таҳқиқоти назаррас анҷом пазируфта, омӯзиши системаи феъли лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ ба таври зарурӣ ба роҳ монда шудааст. Аз ҷумла, таҳқиқоти В. С. Расторгуева, А. А. Керимова [63] системаи феъли забони тоҷикиро фаро гирифта, А. З. Розенфелд вожағони марбут ба феъли лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқиро мавриди пажӯҳиш қарор додааст [132]. Пажӯҳиши мукаммалу муфассалтар ба муҳаққиқи варзидаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ Ғ. Ҷӯраев марбут аст, ки як қисми алоҳидаи рисолаи худро ба феъл бахшидааст [139, с. 257-271]. Ҳарчанд, таҳқиқи анҷомдодаи ин муҳаққиқи шинохта дар шакли рисолаи докторӣ танҳо фароғирандаи маводи лаҳҷаҳои ҷанубист, он тавонистааст нозуқиҳои системаи феъли лаҳҷаҳои забони тоҷикиро ба таври мӯшикофона баён намояд, ки ин дастоварди беназир буда, то ба имрӯз чун пажӯҳиши бунёдӣ дар бахши таҳқиқи системаи феъли лаҳҷаҳо кумак расонида истодааст.

Қобили қайд аст, ки аксарияти калимаҳои, ки ҳамчун ифодакунандаи амалҳои гуногуни марбут ба ҳайвоноти хонагианд, умумитоҷикӣ мебошанд. Аз сабабе ки таҳлили муфассал ва ҷудогонаи калимаҳои мазкур ба доираи таҳқиқи мавзӯи мо дохил намешавад, мо онҳоро бо таъя ба маводи гирдомада, танҳо аз рӯйи сохташон тасниф намуда, хусусияти маъноии баъзеашонро шарҳ медиҳем:

а) калимаҳои содае, ки амалро ифода мекунанд: **тӯридан, паридан, чакидан, хойидан, лесидан, макидан, полидан//полойдан, ҷӯшидан, зoidан//зойидан, ҷӯшонидан, пухтан, лақидан, тарошидан, кӯфтан, давондан, даравидан, койидан//коҳидан, бонидан, чаридан, чарондан, ресидан** ва ғайра.

б) калимаҳои таркибие, ки амалро ифода мекунанд: **мол дидан** (хӯрок додан ба мол), **мол бонидан, об додан, йем додан, чав додан, кулук кардан, кӯкан кардан, кӯрхат кардан, авзол кардан** (харро афзор кардан), **ахта**

кардан, нушқур кардан, хала кардан (хорро бо мақсади давидан ба тани хар халондан), **дингалак задан, лағат задан, лағат кардан, шата задан, лағат хӯрдан, озурда шудан, суда шудан** (соида шудани суми ҳайвон), **пуштағелак кардан** (хангоми хоридани ягон ҷои баданаш ҳайвон худаширо ба замин партофта, ғел мезанад), **улос задан, алучок//авучок кашидан, буғӯз шудан, улумак задан, улум кардан, ғов кардан, савор//сувор кардан, савор//сувор шудан, саворӣ//суворӣ кардан, айлоқ шиштан, айлоқгардон кардан, асп давондан, аспдавонӣ кардан, асп хунук кардан** (омода сохтани асп барои мусобиқаҳои варзишӣ), **бача партофтан, буқаталав шудан** (нарталаб шудан), **газала//гизала шудан, галагов кардан, гармохунук шудан, гумол кардан, гушн рафтан, чархак кашидан, дӯғ кашидан, йем кардан, дарав кардан, калахч гирифтан, касал шудан, кӯтарам шудан, қавс овардан, қӯш кардан, ланҷ шудан, лапаст кардан, лачом задан, нӯхта задан, майим шудан, нал кардан, нал задан, нохуна шудан, овла кардан, омухта кардан, омухта шудан, парвариш кардан, пӯст кардан, пӯст партофтан, товон додан, тол гирифтан, тулак кардан, тӯл додан, тӯл гирифтан, ўгур мондан, хоклӯтак кардан** (дар хок ғел задани ҳайвонот), **ҳай кардан, ҳулакиш додан, чаро кардан, чавра кардан, ҷогардон кардан, ҷурғот ховондан, ҷуфт кардан, шал шудан, шир буридан** (вайрон шудани шир), **шир фаровардан, шир ховондан, шиҳа кашидан, шох задан** ва ғайра. Дар сохта шудани ин навъи феълҳо саҳми феълҳои ёрирасони **кардан** ва **шудан** аз феълҳои дигари ёридиҳанда бештар аст.

Аксари калимаву таркибҳои феълии болозикр умумиточикӣ буда, қариб дар тамоми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст. Аз ин рӯ, бо шарҳи чанде аз онҳо иктифо менамоем.

Баъзе ҳайвоноте ҳастанд, ки хангоми ба онҳо наздик шудан мераманд ё дар вақти ҳамлаи ягон даранда низ чунин ҳолат рух медиҳад. Ин амалро **тӯридан** мегӯянд: *Тарафи гов нарав, ки метӯра* (ВҚ.). Феъли **тӯридан** на танҳо дар гуфтори мардуми Варзоб, балки дар гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ ҳам роиҷ аст. Ба ғайр аз ин, феъли **тӯридан** дар забони яғнобӣ низ ба сурати **turak** маъмул буда, танҳо дар мавриди ҳайвонҳои хонагӣ ба кор меравад.

Калимаи **паридан** маънои «чаҳидан, хез кардан, парвоз кардан»-ро дорад. Дар лаҳҷаи Варзоб ва дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бошад, ба ғайр аз маънои болозикр боз маъноҳои иловагиро низ дорост. Аз ҷумла, дар фасли баҳору тирамоҳ бинобар боронгарии зиёд ва тар шудани замин, ҳайвонот аз баландӣ ҷар шуда, осеб мебинанд ва ё мефавтанд, ки нисбат ба ин ҳолат калимаи **паридан** истифода мешавад: *Гови Малик а чашми бедак парид-ай* (Хоч.). Дар баробари ин, вожаи **паридан** нисбат ба амали ҳайвони нар, ки ба болои ҳайвони мода, ба хотири алоқаи чинсӣ мечаҳад, истифода мегардад: *Буқи Сафар да гови ала парид* (Якч.).

Калимаи **чакидан** ба сағ рабт дорад: *Сағ ҷакисод-ай, ҳавлӣ йагон одами ношинос омадгияй* (Кул.). Калимаи **чакидан** ба маънои маҷозӣ нисбат ба касе, ки бисёр гап мезанад, бемаврид сухан мегӯяд низ истифода мешавад: *А саҳар то бегора да қади кӯча мечака* (Даҳ.). Инчунин, мақоли «сағ чакидан мегира, одам ба раҳаш рафтан мегира» ё «сағ мечакад, корвон меравад» нисбат ба шахсе, ки дар бораи дигарон сухани носазо мегӯяд ва касе ба сухани бади ӯ аҳаммият намедихад, истифода мегардад.

Феъли таркибии умумитоҷикии **кулук кардан** нисбат ба амале, ки дасту пойи ҳайвонро баста, ба замин мехобонанд, мустаъмал аст: *Гов-а кулук кун кушем* (Чк.). Бо ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои Панҷакент низ мавҷуд аст [114, с. 87].

Баъзан ба хотири насли бақувват ва хушзот зоидан ҳайвонҳои модаро ба воситаи ҳайвони махсуси наринаи хушзот (бештар барои говҳо) бордор мекунонанд, ки ин амалро **ӯгурмонӣ**, **ӯгур мондан** (аз исми **ӯгур** (алоқаи чинсии ҳайвонот, муҷомаат) мегӯянд: *Буқи қаиқара қати гови калони бийор ӯгур монем* (Хоч.). Дар Болооби Зарафшон ин амал дар шакли **буқа доштан** маъмул аст. Дар шеваҳои тоҷикони Фориш феъли таркибии **угур шудан** мавҷуд аст, ки маънои «одат кардан, омӯхта шудан»-ро дорад [115, с. 180].

Калимаи **нушқур** дар таркиби **нушқур кардан** маънои кавша карданро дорад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» дар шакли **нушхор//нишвор** омада, ба таври зайл шарҳ ёфтааст: «он чи гову шутуру гӯсфанд хӯрдаи худро боз аз меъда ба даҳон оварда бихоянд ва фурӯ баранд» [178, ҷ. 2, с. 343].

Таркиби **хала кардан** (халондан) нисбат ба амале, ки савора бо **халачӯв** (чӯбдасти нӯгаши тез барои идора кардан ва рондани хар) ба тани хар мехалонад, истифода мешавад: *Хар-а хала нақун а тораши нағалтоната* (Ар.).

Дингалак задан дар лаҳҷаи Варзоб амали хари шаттазанро, ки ҳангоми аз кафояш рафтани ва ё ҳангоми хала кардан якбора бо ду пойи кафояш лағад (дар лаҳҷаи Варзоб дар шакли **лағат** роиҷ аст) мезанад, ифода менамояд. Худи калимаи **дингалак** бошад, маънои «частухез»-ро дорад ва сифати такрори **динга-динга** дар таркиби **динга-динга паридан** ифодагари ҳамин маъно аст: *А қафои хари кабуд нарав, ки дингалак мезана* (ВҚ.). Таркиби **дингалак задан** дар ФТЗТ ба маънои «частухез кардан ва лағад андохтани асп ва ё хар бо хар ду пой акиб, чуфтак задан» омада [192, ҷ. 1, с. 454], дар лаҳҷаҳои дигар дар шакли **почалак задан** (лаҳҷаи Панҷакент), **поча задан** (дар лаҳҷаи Ҳисор), **потелук** (дар лаҳҷаи Дарвоз) мустаъмал аст.

Дар мавриди амали махсуси гӯсола, ки ҳангоми макидан синаи модарашро бо фӯкаш саҳт-саҳт фишор дода мемакад, феъли **улумак задан** (аз **улум** – синадаҳон) истифода мегардад: *Гӯсола улумак засод-ай барои ҳамин гов намемонаша мака* (Фан.).

Барои он ки гов ҳангоми дӯшидан мушкилӣ эҷод нақунад, онро аввал ба воситаи даҳони гӯсола нарм меқунанд, ки ин амалро **улум кардан** мегӯянд: *Сини гов-а улум қун ба қӯшаши, ки бо назаната* (Ҳоҷ.).

Чурғотро дар зарфи махсус андохта, ба воситаи як навъ дастгоҳ, ки онро **чархак** меноманд, аз таркиби чурғот маскаро ҷудо карда мегиранд, ки барои ифодаи ин амал феъли **чархак кашидан** истифода мешавад: *Да авул бароии чархак кашидан йагон одами бақуват даркор-ай* (Ҳуш.).

Пас аз чархак кашидани ҷудо кардани гирифтани маска, онро доғ меқунанд, ки нисбат ба ин амал феъли **равған ов кардан** истифода мегардад: *Равған-а ов қун да сатил гир, зимистон беминат мехурӣ* (Рт.).

Дар баробари дигар узвҳо аз каллаву почаи ҳайвон низ ҳар навъ хӯрок тайёр меқунанд. Пеш аз пухтани онро аввал ба таври махсус тоза меқунанд, ки ин

амалро **кала** (калла) **пар кардан** мегӯянд: *Калу поча-ра пар куну да дег андоз* (Дах.).

Тавре маълум гардид, феълҳои ифодакунандаи амал, ки марбут ба ҳайвоноти хонагианд, дар таркиби вожагони лаҳҷаи Варзоб якранг набуда, аз қолибҳои гуногуни калимасозӣ иборатанд ва аксарияташон аз унсурҳои тоҷикӣ сохта шудаанд.

Дар натиҷаи таҳқиқу баррасии боби мазкур метавон гуфт, ки вожагони ғайрипредметии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ як ҷузъи муҳимми таркиби луғати лаҳҷаи Варзоб маҳсуб ёфта, дар ин боб кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки дар баробари таҳқиқи луғавии вожаҳо, инчунин, хусусиятҳои этникии аҳолии низ аз мадди назар дур намонад, зеро вожаҳо худ таҷассумгари урфу одат, таъриху маданияти халқ ба шумор мераванд. Дар таркиби вожагони ғайрипредметии марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб вожаҳои умумитоҷикӣ афзалият дошта, баъзеашон ба тағйироти фонетикӣ дучор гардиданд. Қисми бештари воҳидҳои луғавии дар ин боб таҳлилу баррасигардида аз ҳисоби сифат ва феълҳои таркибӣ ташаккул ёфтаанд. Ҳарчанд баъзе зерфаслҳои боби мазкур, аз ҷумла номҳои шартӣ ба ҳайвонот гузошташуда, ба исм мансубанд, онҳоро шартан дар доираи нидоҳо баррасӣ намудем, зеро ин гурӯҳи вожаҳо чун восита (нидо)-и ба назди худ хондани ҳайвоноти хонагӣ ба шумор мераванд.

ТАҲҚИҚИ ЗАБОНӢ, МАЪНОӢ ВА СОХТОРИИ ВОЖАГОНИ МАРБУТ БА ҲАЙВОНОТИ ХОНАГӢ

3. 1. Матолиби мукаддамотӣ

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар ин боб мавриди таҳқиқ қарор мегирад, муайян намудани ташаккули забонӣ ва ҷанбаҳои маъноиву сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ мебошад. Омӯзиш ва таҳқиқи вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ аз нигоҳи ташаккули забонӣ, яъне калимаҳои худию иқтибосӣ, ҷанбаҳои маъноӣ сохторӣ барои муайян кардани ҳодисаҳои луғавию грамматикӣ аҳаммияти калон дорад. Мавриди зикр аст, ки то ба имрӯз пажӯҳиши комил оид ба ташаккули забонӣ (калимаҳои худию иқтибосӣ), қабатҳои маъноӣ (муродиф, калимаҳои ҳамовоз ва мутаозод) ва сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар асоси маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») анҷом дода нашудааст. Омӯзиши масъалаи мазкур дар шеваву лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ ва забони яғнобию гурӯҳи забонҳои помирӣ аз ҷониби муҳаққиқон ба таври комил ва ҷудогона сурат гирифтааст. Аз ҷумла, дар пажӯҳиши А. Мирбобоев сохтори сарфии вожагони ҷорводорӣ забони ваҳонӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, маводи рисолаҳо ба калимаҳои сода, сохта (бо роҳи вандҳои калимасоз) мураккаб ва ибора-истилоҳҳо ҷудо кардааст [116, с. 162-169]. Омӯзиши пурраи ин қабати вожагонро дар пажӯҳиши муҳаққиқи вожагони соҳаи ҷорводорӣ забони яғнобӣ Г. Ниматов низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки муаллиф маводи рисолаҳо аз ҷиҳати сохтори сарфӣ, қабатҳои маъноӣ (муродиф, ҳамовоз ва мутаозод), калимаҳои худӣ ва иқтибосӣ таҳлилу баррасӣ намудааст [127, с. 84-113]. Пажӯҳиши арзишманди дигар ба муҳаққиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ водии Ҳисор О. Маҳмадҷонов (О. Маҳмадҷонзода) марбут аст, ки як боби рисолаи худро ба таҳлилу сохтори топонимҳои водии Ҳисор бахшидааст [34]. Ш. Исмоилов низ дар асари илмӣ ба лаҳҷаи Рашт бахшидааш ба масоили

калимасозӣ дахл кардааст [20, с. 163-244]. С. Раҳматуллозода як қисми таҳқиқи худро, ки таҳлили луғавӣ-маъноӣ ва сарфӣи вожагони предметии шеваҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқиро дар бар мегирад, ба сохтори сарфӣи калимаҳо бахшидааст, ки заминаи мустаҳками илмӣ барои таҳқиқоти минбаъдаи соҳаи лаҳҷашиносӣ ба ҳисоб меравад [131]. Дар баробари ин, асари тозанашири ин муҳаққиқ бо номи «Калимасозии исм» дастоварди муҳимми соҳаи лаҳҷашиносӣ ба шумор меравад, ки ба масъалаи баррасии роҳҳои калимасозии ду шеваи забони тоҷикӣ: чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ, бахшида шудааст [69].

Пажӯҳиши Ҳ. Талбакова низ дар ин самт назаррас буда, ӯ дар баробари дигар қабатҳои вожагонӣ калимаҳои иқтибосӣ, муродифҳо, калимаҳои ҳамовоз ва мутазодҳоро низ дар асоси асари «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил мавриди таҳқиқ қарор додааст [137, с. 10-82]. Муҳаққиқ М. Саломӣ дар заминаи маводи осори назми асрҳои XII-XIV рисолаи арзишманде таълиф намудааст, ки ба таҳқиқи қабатҳои маъноӣ, аз ҷумла муродиф, калимаҳои ҳамовоз, мутазод ва калимаҳои сермаъно, бахшида шудааст [78].

Аз мушоҳидаи таҳқиқоти баанҷомрасидаи соҳаи лаҳҷашиносӣ, ки ба мавзӯи марбут ба ин боб бахшида шудаанд, маълум аст, ки аксари онҳо дар заминаи қонуну қоидаҳои грамматикӣ забоншиносӣ умумӣ сураат гирифтаанд ва аз ҳамин сабаб моҳияти таҳқиқӣ ягона доранд.

3. 2. Мавқеи калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ

Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, пайваста дар инкишофу тақомул аст ва дар ин раванд аз таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ дар канор нест. Мавқеи вожаҳои худӣ (тоҷикӣ) ва иқтибосӣ дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб баробар набуда, калимаҳои тоҷикӣ заминаи бунёдӣ ва қисмати асосиро ташкил медиҳанд. Мо сараввал калимаҳои худӣ ва масоили марбут ба онро таҳлилу баррасӣ намуда, баъдан ба баррасии вожагони иқтибосӣ мепардозем.

3. 2. 1. Мавқеи калимаҳои тоҷикӣ

Аз таҳлили масоили назарӣ ва осори илмии забоншиносӣ метавон ба чунин натиҷа расид, ки аксари забоншиносон дар мавриди ташаккули таркиби луғавии забони адабӣ ва шеваҳои он назари хоси худро доранд ва бештарашон ду омили асосӣ – дохилӣ ва беруниро таъкид намудаанд. Аз ҷумла, С. Раҳматуллозода оид ба ин ҷиҳати масъала чунин ибрози андеша намудааст: «...чи калимасозӣ ва чи тағйироти маъноӣ калима натиҷаи қонуни дохилӣ ҳисоб шуда, иқтибос ва дигар ҳодисаҳои объективӣю субъективӣ омили берунӣ буда метавонанд» [66, с. 12].

Ҳарчанд мавқеи муҳим ва саҳми арзанда доштани калимаҳои иқтибосӣ дар таркиби луғавии дилхоҳ забон инкорнопазир аст, вале бунёди асосии забон бо калимаҳои худӣ ё решагӣ алоқаи ногуастани дорад. Маҳз калимаҳои худӣ дар дарозии таърих боис гардидаанд, ки пойдевори забони миллиамон то замони мо бегазанд боқӣ монад. Аксари забоншиносон доир ба мавқеъ ва муҳимияти ин қабати вожагон изҳори андеша намуда, перомуни хусусияту аломатҳои фарқкунандаи он ақидаи худро иброз намудаанд. Аз ҷумла, муаллифони китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин нигоштаанд: «Ба гурӯҳи калимаҳои аслии забони тоҷикӣ ҳамаи калимаҳои аслии ҳамин забон ва, инчунин, калимаҳои, ки ба воситаи аффиксҳои забони тоҷикӣ аз калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд (тракторчӣ, экскаваторчӣ, планӣ, коллективонӣ,

фоиданок, байракдор), дохил мешаванд. Воҳидҳои аслии луғавии забони тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ худ, асосан, ба забонҳои ғарбии эронӣ баробар тааллуқ доранд» [17, с. 23].

Дар шинохти вожаҳои худӣ ва иқтибосӣ талабот ва меъёри ягона вуҷуд надорад, вале тахминан метавон гуфт, ки муҳимтарин аломатҳои фарқкунандаи калимаҳои худӣ ё аслии тоҷикӣ инҳоянд:

– **нишонаҳои савтӣ** – калимаҳое, ки овозҳои «ъ», «х» (ҳалқӣ), «қ» ва ё ташдид доранд, ба ҷуз баъзе истисноҳо, калимаҳои аслии забони тоҷикӣ нестанд;

– **хусусияти сермаъноӣ** – сермаъноӣ бештар ба калимаҳои аслии хос аст, калимаҳои иқтибосшуда дорои чунин хусусият нестанд;

– бештари калимаҳои аслии **маъноӣ мушаххас** доранд [17, с. 25].

Калимаҳои худӣ ё аслии тоҷикӣ қисми асосии захираи луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ, хусусан, лаҳҷаи Варзобро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ як қисми қалони вожаҳоеро мушоҳида мекунем, ки калимаҳои решагии аслии тоҷикӣ махсуб мешаванд.

Барои мавҷудият ва рушди ҳар як забон калимаҳои худӣ саҳми аввалиндарача доранд ва қисми асосии таркиби луғавии забони адабӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикиро калимаҳои худӣ ташкил медиҳанд. Бинобар ин, нисбат ба калимаҳои иқтибосӣ бештар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб аз калимаҳои худӣ, яъне тоҷикӣ, иборат мебошанд. Ин гурӯҳи калимаҳо умумитоҷикӣ ба шумор мераванд, чунки, ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ, ба таври васеъ мустаъмаланд.

Ҳангоми таҳлилу баррасии вожагони предметӣ ва ғайрипредметии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар бобҳои якуму дуюм маънову мафҳуми ин гурӯҳи калимаҳоро батафсил баён кардем ва ҳоло бо овардани намунае аз онҳо иктифо менамоем: **гов, буз, хар, асп, сағ, пишак, нимҷӯш, пашм, пода, лачом, рама, пӯстак, пӯстин, сийо, сахро, шикам, шишак, шох, така, хасак, хол, зин, нар, мода, сурх, кавут, зард, холдор, сийокӯр, чаранда, чапуш, серка, чорӣ, панҷӣ, ахта, даванд, подабон, гупӣ, озах, чарм, чанвар, гала, сафед, наргов, барзагов, халачӯв** ва ғайра.

3. 2. 2. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ

Дар баробари калимаҳои худӣ (тоҷикӣ) вожаҳои иқтибосӣ ҷузъи муҳим ва ҳазмгардидаи забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он ба шумор меравад ва мавҷудияти онҳо дар ин ё он забон маъноии заиф будани ин забонро надида, падидаи мазкур хоси ҳамаи забонҳо мебошад. Мувофиқи ақидаи муҳаққиқ Ғ. Ҷӯраев, «...меъёри мақому миқдори калимаҳои иқтибосӣ на муносибати ҳешию мавқеи ҷуғрофӣ, балки пеш аз ҳама, воқеаҳои таърихӣ, гузашти асрҳо ва заруратҳои зиндагӣ ба шумор мераванд» [93, с. 242-243]. Ақидаи болозикр далели дар тули чандин садсолаҳо ва туфайли ҳаводиси таърихии дар ҳаёти халқи тоҷик рухдода ворид гардидани калимаҳои иқтибосиро собит месозад. Барои ворид гардидани калимаҳои иқтибосӣ ва мутобиқшавии он ба қолиби забони иқтибосқабулқунанда азхудкунии луғавӣ шартӣ муҳим ба ҳисоб меравад, ки барои роҳ ёфтани калимаи иқтибосӣ ва пурра ҳазм шудани он дар таркиби луғавӣ бояд марҳилаи тулонӣ ва тезу тунди азхудшавиро аз сар гузаронад ё ба ибораи дигар «... фақат ҳамонҳое азхудшуда ба шумор мераванд, ки ба тамоми қоидаву қонунҳои забони тоҷикӣ мувофиқат карда бошанд» [93, с. 126-127]. Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки тоҷикон аз қадимулайём то ба имрӯз бо аксари миллатҳои дӯсту бародар ва ҳаммарз робитаю муносибати некро пеш гирифта, то ба имрӯз ин муносибатро нигоҳ доштаанд. Тавре ишора намудем, забон ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, туфайли рушду нумуи ҷамъият ташаккул меёбад ва ҳар он чи дар оинаи таърих ҷилва мекунад, дар забон низ инъикос меёбад. Аз ҳамин сабаб, бо дарназардошти робитаҳо, дар баробари дигар соҳаҳои зиндагӣ ба забон, пеш аз ҳама, ба забони зиндаи халқ, яъне шеваю лаҳҷаҳо, низ таъсири забонҳои бегона зиёд буда, ба таври иқтибос ворид шудани калимаҳои арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва каме дертар калимаҳои русӣ-байналмилалӣ ба забони тоҷикӣ далел шуда метавонанд. Раванди иқтибосшавии калимаҳоро олимони ба таври гуногун шарҳ дода, гурӯҳе аз онҳо ин равандро зарбаи мудҳиш ба забон донистаанд ва гурӯҳи дигар онро чун манбаи бойшавии забон маънидод кардаанд. Аз ҷумла, забоншинос Ш. Рустамов қайд кардааст: «Яке аз роҳҳои

бойшавии таркиби луғавии забон, аз забонҳои дигар қабул намудани калимаҳои чудогона мебошад» [76, 101].

Ба андешаи Ғ. Ҷӯраев, «ҳангоми иқтибоси калима бештар соҳаҳои мадди назар мегарданд, ки маҳз ба онҳо як халқ бо халқи дигар муносибат дармепайвандад, ба халқи дигар зиёдтар унсурҳои луғавии соҳаҳои дода мешавад, ки як халқ маҳз бо ҳамин соҳаҳо машҳур аст» [93, с. 146]. Дар ҳақиқат, доираи фарогирии калимаҳои иқтибосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он баробар набуда, калимаҳои иқтибосии забони арабӣ бештар фарогири соҳаи илму маориф ва дин, калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ фарогири соҳаи чорводорӣ ва калимаҳои иқтибосии русӣ-байналмилалӣ, бо вучуди начандон зиёд буданашон, фарогири соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ва саноат мебошанд.

Дар воқеъ, раванди ташаккули забони адабӣ ва вожаҳои соҳаҳои гуногуни лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо, аввалан, аз тариқи имкониятҳои дохилӣ, яъне қолибҳои махсуси калимасозӣ, пайдоиши маъниҳои иловагӣ (калимаҳои сермаъно), маъноҳои маҷозӣ ва тобишҳои услубӣ пайдо кардани калимаҳо сурат гирифта, баъдан, аз ҳисоби ворид гардидани калимаҳои иқтибосӣ ривочу раванқ меёбад, ки аз ҳисоби калимаҳои иқтибосӣ ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ на танҳо хоси забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он, балки ба тамоми забонҳои дунё хос аст. Ин ҷиҳати масъаларо Н. М. Шанский ба таври зайл баҳо додааст: «Дар рӯйи замин чунин забоне вучуд надорад, ки тамоман аз таъсири забонҳои ғайр озод бошад, мисли он ки ягон халқ, соҳиб ва эҷодгари ин ё он забон, наметавонад мутлақ чудо умр ба сар барад» [95, с. 86-87].

Ҳарчанд калимаҳои иқтибосӣ як ҷузъи муҳимми таркиби луғавиро ташкил диҳанд ҳам, на ҳамаи онҳо қобили қабуланд ва танҳо он калимаҳои ба забон ворид ва дар нутқ ҳазм мешаванд, ки дар ҳақиқат, ба онҳо эҳтиёҷ аст. Тавре М. Қосимова нигоштааст: «Ба забон одатан он воҳидҳои луғавие иқтибос мешаванд, ки истилоҳоти илмиву техникӣ, динӣ, номи асбобу анҷоми рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, калимаҳои мансуби аломат, мафҳумҳои абстрактро ифода намоянд» [28, с. 80].

Бояд қайд кард, ки як қисмати калони вожағони лаҳҷаҳои забони тоҷикиро калимаҳои умумистеъмоли ташкил медиҳанд ва ин яке аз хусусиятҳои хоси лаҳҷаҳо мебошад, ки боиси алоқамандии байни онҳо гаштааст ва барои қаробату алоқаи тарафайни соҳибони ин лаҳҷаҳо хизмати арзанда менамояд. Дар ташаккули ин гурӯҳи калимаҳо бошад, саҳми калимаҳои иқтибосӣ назаррас аст.

Ҳарчанд, баъзе аз забоншиносони тоҷик доир ба забонҳои иқтибосшаванда ва миқдори калимаҳои иқтибосӣ маълумоти тахминӣ додаанд, ҳанӯз ҳам доираи таъсир ва истеъмоли онҳо муайян нест. Танҳо ҳаминро метавон гуфт, ки миқдори калони калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он ба забони арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ рост меоянд. Вобаста ба ин масъала Ғ. Ҷӯраев чунин андеша намудааст: «Дар таркиби луғати забони адабии тоҷик, агар баъзе воҳидҳои иқтибосии ҳиндӣ, чинӣ, японӣ ва ғайраро истисно кунем, асосан, нақши забонҳои арабӣ, туркӣ ва русию интернатсионалӣ (бо дарназардошти он ки як силсила калимаҳои забонҳои аврупоӣ тавассути русӣ гузаштаанд) чашмрас аст, зеро забони тоҷикӣ бо ин забонҳо бо ҳукми таърих дар муносибати тулонӣ қарор гирифтааст» [139, с. 11].

Набояд фаромӯш кард, ки ҳарчанд забони адабӣ ва лаҳҷаҳои он аз таъсири калимаҳои иқтибосӣ бархурдор бошанд ҳам, дараҷаи ин таъсирот ба ҳамаи лаҳҷаҳо баробар нест. Бештар ин таъсирот доираи лаҳҷаҳои сокинони манотиқи дар ҳамвориҳо маскунбударо фаро мегирад.

Ба таркиби луғавии лаҳҷаи Варзоб, хусусан ба таркиби вожағони марбут ба ҳайвоноти ҳонагии он, дохил шудани калимаҳои иқтибосӣ ва мавқеи махсусро ишғол намудани онҳо дар тамоми қабатҳои вожағонии ин лаҳҷа сабабҳои зиёд дошта, равобити фарҳангӣ, иқтисодӣ ва оилавӣ доштани халқи тоҷик бо намояндаҳои он забонҳо яке аз сабабҳои маъмултарин мебошад.

3. 2. 2. 1. Калимаҳои арабӣ

Калимаҳои иқтибосии арабӣ як бахши калони таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои онро ташкил медиҳанд. Ба андешаи В. С. Расторгуева

«гурӯҳи аз ҳама қадимтарини калимаҳои иқтибосиро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд» [62, с. 151]. Калимаҳои иқтибосии арабии забони тоҷикӣ ва шеваву лаҳҷаҳои он аз ҷониби муҳаққиқон Н. Маъсумӣ [154], Т. Бердиева [6; 8], Т. Мақсудов [31], М. Кабилов [111], С. Сулаймонов [135], М. Н. Қосимова [28], Ҳ. Мачидов [36], М. Ғозиев [16], С. Раҳматуллозода [66], Ғ. Ҷӯраев [93], Ш. Исмоилов [20] ва дигарон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Дар таҳқиқи калимаҳои иқтибосии арабӣ муҳаққиқон М. Ғозиев ва Т. Бердиева саҳми бориздоранд. Ин муҳаққиқон пажӯҳиши худро дар асоси маводи матбуоти тоҷикӣ анҷом дода, маводи мукаммали илмӣ қобили қабулро, ки пурра ба калимаҳои иқтибосии арабӣ бахшида шудааст, рӯйи қор овардаанд. Мувофиқи маълумоти Т. Бердиева калимаҳои арабӣ (дар асоси маводи рӯзномаи «Овози тоҷик») тахминан 42-45%-ро ташкил додааст [8, с. 128]. М. Ғозиев бошад, дар асоси як матн аз рӯзномаи «Ҷавонони Тоҷикистон» интиҳобгардида, ки аз 65 калима иборат аст, калимаҳои арабиро нишон додааст, ки 20-тои он (45%-и калимаҳои тамоми матн)-ро калимаҳои арабӣ ташкил додаанд [16, с. 32-33].

Дар мавриди замон ва марҳилаҳои воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ ба забони тоҷикӣ андешаҳо гуногунанд. Б. Ғафуров дар асараш доир ба оқибатҳои ба хилофат ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна маълумот дода, чунин қайд намудааст: «Дар Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамон ноҳияҳо ҳам, ки аҳоли забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини Исломо чорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд» [13, с. 321].

Ҳ. Мачидов чунин мешуморад, ки «ба ҷумлаи сабабҳои ба таври фаровон дохил шудани калимаҳои арабӣ на фақат аз ҷониби арабҳо истило шудани сарзамини мо дар ибтидои асри VII, дини мубини Исломо, ки мардуми мо онро охири охирон қабул кардааст, ҳамчунин, кӯшишу хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон мурочиат кардаанд, номбар карда мешаванд» [36, с. 101]. Тибқи маълумоти ироанамудаи Ҳ. Мачидов калимаҳои иқтибосии арабии ба забони тоҷикӣ воридшуда дар охири асри XI

10-15%, дар асри XII 22%, дар асрҳои XIII-XVI 70-80%, дар ибтидои асри XX 60-70%-ро ташкил меод ва ҳоло 40-50%-ро ташкил медиҳад [36, с. 101].

Ба андешаи Н. Маъсумӣ «тағйироти ҷиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин на танҳо ба воқеаи таърихӣ дар асрҳои VII-VIII рӯй додагӣ вобаста аст, балки протсессии дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти тореволюсионии мардуми Осиёи Миёна давом дошт» [40, с. 83].

Муҳаққиқ М. Н. Қосимова бошад чунин менигорад: «Азбаски дар асрҳои IX-X забони адабии тоҷик ва намоёндагони илму ҳунари тоҷик ба забони арабӣ саҳт муқобилият нишон медиҳадгӣ шуданд, калимаҳои арабӣ дар осори хаттии ин асрҳо ниҳоят кам вомехӯрданд» [28, с. 80].

Ба андешаи мо агар зуҳури дини Ислом ва паҳншавии он яке аз сабабҳои иқтибосшавии калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ бошад, омилҳои дигари таъсиргузор ин маскун шудани арабҳо дар сарзамини тоҷикнишин, ки бо тоҷикон алоқа барқарор намуда, дар тули асрҳо то ба имрӯз дар муносибати тарафайн қарор доштанд ва то ҳол доранд, мебошад. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон Ғ. Ҷӯраев доир ба ин масъала чунин навиштааст: «...Арабҳо дар гузашта дар сарзамини Осиёи Миёна ба масоҳати хеле бузург паҳн шуда буданд. Қисми бештари онҳо дар вилоятҳои Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарёи РСС Ўзбекистон, инчунин, водии Вахши РСС Тоҷикистон (асосан дар райони Шаҳритуз ва қисман дар Панҷ) ҷойгир шудаанд» [91, с. 7]. Дар тули чандин асрҳо аҳли илму фазл барои талаби илм ба давлатҳои гуногуни арабзабон сафар намуда, таҳсили илм намуданд, қисмати дигаре осори илмию адабии худро ба забони арабӣ таълиф намуда, дар баробари ин, дар вақти иншоӣ асар аз унсурҳои гуногуни забони арабӣ васеъ истифода намуданд. Солҳои охир анъанаи истифодаи калимаҳои нав ва иқтибосшудаи арабӣ ҳамчун мӯд дар байни рӯзноманигорон ва олимони қарор гирифт, ки сабаби афзудани истеъмоли ин калимаҳо гашт, вале бо таҳти танқид қарор гирифтани ин падида аз ҷониби ҷомеа то як андоза коҳиш ёфт.

Тавре ишора намудем, таъсири калимаҳои иқтибосии арабӣ ба лаҳҷаи Варзоб, хусусан ба таркиби вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагии он, низ мушоҳида мегардад. Лозим ба ёдоварист, ки манбаи асосии пайдоиши ин калимаҳо забони адабӣ мебошад, ки дар давраҳои гуногун то ба имрӯз ба лаҳҷаи Варзоб гузаштаанд. Мустақиман ворид шудани калимаҳои иқтибосии забони арабӣ ба лаҳҷаи Варзоб хеле кам мушоҳида мегардад. Сабаб дар он аст, ки дар гузаштаи дур вақте нақлиёт набуд, ноҳияи Варзоб минтақаи камдастраси воқеъ дар ҳисори кӯҳҳои сарбафалак буд ва дигар ин, ки дар ноҳияи Варзоб мисли дигар ноҳияҳо аҳолии арабзабон хеле кам зиндагӣ намекунанд, инчунин, рафтуомад ва додугирифти мардуми ноҳия бо аҳолии арабзабони муқими Тоҷикистон ба чашм намерасад.

Чанбаҳои маъноии ин гурӯҳи калимаҳоро мо дар ду боби аввал таҳлилу баррасӣ намуда будем ва ҳоло танҳо онҳоро дар доираи гурӯҳҳои тематикӣ ба таври намуна зикр менамоем:

- а) номи вазифа ва касбу ҳунар: **қасов, чалов, далол;**
- б) номи афзори ҳайвоноти хонагӣ: **нал, ҳалқа, чул, лаҷом;**
- в) номи узви ҳайвонот: **бадан, соқ, ҳалқ, тавқ;**
- г) калимаҳои ифодагари аломат, хусусият, ҳислат ва ҳолати ҳайвонот: **аҳл, ваҳшӣ, қобил, даба, майим, айб, нуқс, ҳалол, ҳаром;**
- ғ) дигар калимаҳо: **зот, маслуқ (маслуҳ), лаҳм, мараз, касал** ва ғайра.

Баъзе аз калимаҳои иқтибосии арабии дар боло овардашуда дар лаҳҷаи Варзоб муодили худро доранд, вале новобаста аз ин бо муодили худ баробар истифода мешаванд. Масалан, калимаи **қобил** – **йовош** ва ғайра.

Дар баъзе калимаҳои иқтибосии арабии лаҳҷаи Варзоб тағйироти фонетикӣ ба вучуд омадааст: **майим** (маъиб), **нал** (наъл).

Калимаҳои болозикр ба ҳамаи лаҳҷаҳо ва ба забони адабӣ ба ғайр аз баъзе фарқҳои фонетикӣ марбут аст.

3. 2. 2. 2. Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ

Тоҷикон ва қавмҳои туркзабон тули чандин аср дар сарзамини паҳновар ва давлати Сомониён дар ҳамзистии осоишта ва робитаи наздик қарор доштанд. Пас аз пароканда шудани давлати Сомониён ва баъди он пай дар пай ба вучуд омадани давлатҳои чун Қарахониён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён ва торочгарии муғулҳо тоҷикон бо қавмҳои турку ӯзбек ба ҳайати ин давлатҳо шомил гардиданд, ки ин ҳодисаҳо муносибати тарафайни онҳоро то дараҷае нигоҳ дошт. Аммо он муносибате, ки дар давраи Сомониён буд, пас аз пароканда шудани давлати Сомониён каме сард гашта, дар давраи Ҳокимияти Шуравӣ то андозае ба ҳолати аввалии худ баргашт. Ин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифта, Р. Гаффоров чунин қайд менамояд: «Тоҷикон ва ӯзбекон аз халқҳои қадимтарини Осиёи Миёна буда, асрҳо инҷониб бо якдигар робитаи зичи маданӣ ва додугирифтӣ доимии иқтисодӣ доранд» [15, с. 37]. Ҳоло пас аз соҳибистиқлол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон ин халқҳо муносибату шарикии неку дӯстонаи худро, ки решаи таърихӣ доранд, давом дода истодаанд.

Робитаи тарафайни ин халқҳои ба ҳам дӯст боиси ба забони тоҷикӣ ворид гаштани калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ гашт ва ба қавли Н. Маъсумӣ «Вобаста ба инкишофи ҷамъият ва зиндагӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳам тағйирот ба вучуд омадан гирифт ва ба ин муносибат миқдори калимаҳои ба забони адабии тоҷик дохилшудаи ӯзбекӣ низ афзуд» [40, с. 101].

Дар баробари забони адабӣ, ба лаҳҷаи Варзоб, хусусан, вожагони соҳаи ҳайвоноти хонагӣ низ таъсири иқтибосоти туркӣ-ӯзбекӣ назаррас аст. Бештари калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ ба ин соҳа марбутанд. Ғ. Ҷӯраев нигоштааст: «Агар ба ҳайати калимаҳои иқтибосии туркӣ назар андозем, унсурҳои лексикӣ ифодакунандаи соҳаи чорводориро бештар мушоҳида мекунем. Ин қабил калимаҳо бевосита номи ҳайвонотро ифода накунанд ҳам, ба навъ, хусусият ва тарикӣ парво кардани онҳо оиданд» [139, с. 150-151]. Дар ҳақиқат, ин гурӯҳи калимаҳо ҷойгоҳи худро дар таркиби луғавӣ мустаҳкам намуда, ба дараҷае ҳазм гардидаанд, ки агар баъзе хусусиятҳои фонетикӣ онҳоро ба назар нагирем аз

забони тоҷикӣ фарқ карданашон ниҳоят душвор аст. Агар яке аз роҳҳои пайдоиши чунин калимаҳо ба воситаи забони адабӣ сураат гирад, пас, роҳи дигар ин мустақиман ворид шудани онҳо мебошад, зеро дар аксар деҳаҳои ноҳияи Варзоб ўзбекзабонон зиндагӣ мекунад. Инчунин, оилаҳои низ вомехӯранд, ки дар онҳо яке аз аъзоёни оила, зан ё мард ўзбекзабон аст. Туфайли рафтуомад, додугирифт ва муносибатҳои гуногуни иқтисодию маданӣ ва оилавӣ дар забони ин ду халқ бисёр калимаҳо ва ибораҳои муштаракро дар баҳши вожаҳои соҳаи ҳайвоноти хонагӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Таснифоти калимаҳои иқтибосии туркӣ-ўзбекии марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб ба таври зайл аст:

а) калимаҳои ифодакунандаи узви ҳайвон: **қош, қавоқ, қавурға, белақ** (бозу), **биқин** (пахлу), **суйақ** (устухон), **ортуқ** (гӯшти зиёдатии зери манах), **арқан** (тахтапушт), **қўлтуқ, қил, йол;**

б) номи таом ва мафҳумҳои марбут ба он: **қайла** (гӯшти яхнӣ), **қатик, қаймоқ, суйуқ, қурут, йем, қимиз, айрон;**

в) номи асбобу афзор ва қисмҳои таркибии он: **чорук, тўқум, айил, тийоқ, қамчин, эзангу//ўзангу, чопқу;**

г) калимаҳои, ки номи ҷойро ифода менамоянд: **қўрук, айлоқ, қўш, қўтан, чўл** (биебон), **авул//овул** (деҳлох, девлох), **қўра;**

ғ) номи бемориҳо: **қўтур, қарасон, чўлоқ, ўка//ўпка;**

д) номи ҳайвонот аз рӯйи чинс ва синну сол: **кучук, қанчик, байтал, қутос, хўтуқ, буқа, қушқор//қучқор//қўшқор, той, тайлоқ, солуқ, така, айғир** ва ғайра;

е) номҳои ифодакунандаи ранг: **қашқа, қизил;**

ё) калимаҳои ифодакунандаи хусусият, аломат ва хислати ҳайвон: **йовош, йош, чўлоқ, эғир, чақон, буғўз, лақашох, қасир//қисир, бўрдоқӣ** (гўсфанди парворӣ), **сўқум** (гови парворӣ), **қоқ** (лоғар) ва ғайра;

ж) дигар калимаҳо: **бўдилақ, қудуқ, кўтарма, суқ** (ҳарис), **улоқ, йен.**

Аз байни калимаҳои, ки дар боло зикр намудем, баъзеашон дар лаҳҷаи Варзоб дорои муодили худӣ мебошанд, монанди калимаҳои **йош – қавон** ва

гайра. Вале як нозукии ин масъала дар он аст, ки калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекии мазкур нисбат ба муодилҳои тоҷикии худ серистеъмолтаранд.

Баъзе калимаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ бо фарқҳои фонетикӣ, монанди калимаи **совлик** дар шакли **солук** ба кор мераванд.

3. 2. 2. 3. Калимаҳои русӣ-байналмилалӣ

Ворид шудани калимаҳои русӣ-байналмилалӣ ба забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он омили таърихӣ дошта, яке аз чунин омилҳо ин ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба ҳайати ҳукумати подшоҳии Россия ба шумор меравад. Дар ин давра заминаҳои русикунонии фарҳангу маориф ва дигар соҳаҳо ба миён омада, як гурӯҳ калимаҳои дорои хусусияти ҳарбӣ-сиёсӣ ва соҳавӣ ба забон ворид гардидаанд. Омилҳои дуюм, ки таъсири таъйироти чиддиеро ба бор овард ин барқарор гардидани Ҳокимияти Шуравӣ дар Осиёи Миёна маҳсуб мешавад. Муҳити бисёрқавмии Ҳокимияти Шуравӣ ва сиёсати пешгирифтаи он барои омезиши фарҳангу забон ва арзишҳои миллӣ шароити мусоид фароҳам овард, ки ин ба забони тоҷикӣ ва асолати миллии тоҷикон, ки Тоҷикистон чузъе аз ин иттиҳод буд, зарбаи ҷонкоҳе зад. Калимаҳои зиёди иқтибосии русӣ маҳсули ана ҳамин давраи таърихӣ ба шумор мераванд, ки то ба имрӯз дар таркиби забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он боқӣ мондаанд. Ин равандро забоншинос Р. Гаффаров чунин ба қалам додааст: «Ҷабдулотии азими ин давраи таърихӣ дар забони миллӣ низ инъикос ёфт. Аз як тараф, барҳам хӯрдани ҳукумати амирӣ ва сохти феодали боиси аз байн рафтани бисёр калима ва мафҳумҳои ба он алоқаманд гашта бошад, аз тарафи дигар, пайдо шудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, сохти маъмурӣ, инкишофи босуръати илму маданият ва амсоли инҳо ба забон як қатор калима ва ибораҳои навро дохил кардаанд, ки предмет ва мафҳумҳои тоза истеъмоли онҳоро талаб мекарданд» [15, с. 41].

Дар баробари омилҳои дар боло зикргардида пӯшида нест, ки туфайли ҳамроҳшавӣ ба ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ Тоҷикистон ба сохти нави сиёсӣ ва иқтисодию ҷамъиятӣ рӯ овард, ки он тарзи нави зисту зиндагонӣ ва кору

фаъолиятро талаб мекард. Бунёди заводу фабрикаҳо, корхонаҳои нави истеҳсолӣ, тарзи муосири коркарди маҳсулот ва ба истеҳсолот ворид гардидани дастгоҳҳои пуриқтидор, низоми нави мактабу маориф ва тарзи давлатдорӣ боиси ба вуҷуд омадан ва иқтибос шудани калимаҳои нав ба забони тоҷикӣ гашт.

Ворид шудани калимаҳои иқтибосии русӣ ба забони адабӣ лаҳҷаҳои онро низ бетаъсир нагузошт ва тибқи назари баъзе аз донишмандон ин гурӯҳи калимаҳо, аввал, ба нутқи соҳибзабонон ва баъдан, ба ҳамин восита ба забони адабӣ дохил гардиданд, ки ин масъаларо Ҳ. Мачидов чунин қаламдод намудааст: «Ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ низ якбора ба забони адабии хаттӣ қабул нашудаанд. Дар ибтидо онҳо дар муҳовара – забони зиндаи мардум, ба кор бурда мешуданд, баъдан тавассути асарҳои адибони ҷудоғона ба забони адабии хаттӣ низ ворид шудан мегиранд» [36, с, 115].

Намунаи чунин калимаҳоро мо дар таркиби вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ мушоҳида карда метавонем. Қайд кардан бамаврид аст, ки баъзе аз калимаҳои иқтибосии русӣ дар лаҳҷаи Варзоб ба тағйироти фонетикӣ дучор гаштаанд ва ин падидаи нав набуда, хоси забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ мебошад.

Дар зер намунае аз калимаҳои иқтибосии русиро, ки дар таркиби маводи мавриди таҳқиқ мавҷуданд, зикр менамоем:

- а) номи асбоб: **бочка, филак, плуг, берка//бирка;**
- б) номи касбу кор: **зотехник, аграном, эстарчӣ, ветеринар;**
- в) номи муассиса ё корхонаҳои ба хоҷагии халқ тааллуқдошта: **ферма, калхоз, савхоз;**
- г) номи бемориҳо: **типиркулос//тиберкулоз** (туберкулез);
- ғ) зоти ҳайвонот: **чёрнипёстри** (чернопестра) (дурагаи гови олмонӣ бо тоҷикӣ), **карпат, афчарка;**
- д) дигар калимаҳо: **дохлӣ.**

Бояд зикр намуд, ки аксари калимаҳои болозикр мавриди истифодаи васеъ қарор дошта, доираи истифодаи баъзеи дигарашон, аз қабилӣ **плуг, зотехник, калхоз, савхоз** ва ғайра, тангтар шуда истодааст.

Воҳидҳои луғавии иқтибосии арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ, ки аллакай ҷойгоҳи муайяни худро дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ пайдо намудаанд, аз ҷиҳати меъёрҳои забонӣ ҳазмгардида маҳсуб ёфта, аз нигоҳи дараҷаи истеъмол дар сатҳи калимаҳои худӣ қарор доранд. Бештари ин гурӯҳи калимаҳо на ин ки маҷбурӣ, балки вобаста ба эҳтиёҷ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он пайдо гардидаанд. Аз таҳлилу баррасии маводи ин бахш маълум гардид, ки дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб вожаҳои иқтибосии туркӣ-ӯзбекӣ нисбат ба иқтибосоти арабӣ ва русӣ-байналмилалӣ зиёдтар аст.

3. 3. Таҳқиқи қабатҳои маъноӣ

Қабатҳои маъноӣ (муродиф, калимаҳои ҳамовоз ва мутаозод) дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва шеваву лаҳҷаҳои он ҷойгоҳи махсус дошта, дар ҳақиқат, ин гурӯҳи калимаҳо дар роҳи муайяннамоии хусусият ва маъноҳои калима, тобишҳои маъноӣ, роҳҳои бавучудоии калимаҳои нав ва аз якдигар фарқ кардани маъноӣ калимаҳо кумак мерасонанд. Ба андешаи М. Аҳмедова «гурӯҳҳои маъноӣ яке аз муҳимтарин қишрҳои таркиби луғавии забон ба шумор мераванд, зеро онҳо ба маъноӣ калима асос меёбанд» [104, с. 23]. Вобаста ба маъношиносӣ ва ҷузъҳо ё қабатҳои таркибии он, хусусан, муродифот ва калимаҳои ҳамовоз таҳқиқоти арзишманд анҷом дода шуда, тайи солҳои охир он дар меҳвари пажӯҳиши донишмандони ватанию хориҷӣ қарор гирифтааст. Дар ин самт якҷанд асари мукамал рӯйи қор омада, дар аксари таҳқиқоти ба ин ё он лаҳҷа бахшидашуда ин гурӯҳи калимаҳо мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Муродифот, калимаҳои ҳамовоз ва мутаозодҳо дар таркиби луғати марбут ба ҳайвоноти хонагӣ як ҳиссаи ҷудогоноро ташкил медиҳанд. Бинобар ин, мо дар бораи ҳар кадоми онҳо ба таври алоҳида маълумот медиҳем.

3. 3. 1. Муродифҳо

Доир ба муродифҳо дар дохил ва хориҷи кишвар адабиёти илмӣ фаровоне ба таърифи расида, муҳаққиқони варзида паҳлуҳои гуногуни ин падидаҳо ҳаллу фасл намудаанд. Дастовардҳои М. Муҳаммадиев [125], Н. М. Шанский [95], Ҳ. Мачидов [36], Б. Камолитдинов [23], М. Саломиев [78] аз ҳамин қабиланд, ки ҳар кадоме аз ин таҳқиқоти анҷомёфта дар забоншиносӣ ҷойгоҳи хоса дорад. Хусусан, пажӯҳиши М. Муҳаммадиев, ки ҳамчун як асари мукамал, доир ба мафҳум ва моҳият, омилҳои пайдоиш инкишоф ва таснифоти сарфӣ муродифҳо маълумоти муфассалу мукамал пешниҳод намудааст, ҷолиби диққат аст.

Муродифҳо барои ғанӣ гардонидани таркиби луғавии вожагони соҳаи хайвоноти хонагӣ нақши муҳим доранд. Дар забон бо ду ва ё зиёда аз он калимаҳо ифода кардани як маъно ва ё як мафҳум хоси муродифҳо мебошад, ки онҳо вобаста ба ҳудуди истеъмол, мавқеи истифодашавиашон тобишҳои гуногуни маъноӣ ва услубӣ пайдо карда, якдигарро пурра ва ё қисман иваз менамоянд. Ин гурӯҳи калимаҳо барои қозибанок ва муассир намудани нутк воситаи муҳим арзёбӣ гашта, ба нутқи гӯянда ҷилову обуранги хоса ато менамоянд. Ин ҷанбаи муродифҳоро донишманди тоҷик М. Муҳаммадиев чунин баён кардааст: «Синонимҳо ду ё зиёда калима-мафҳумҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати маъно наздик ва баъзан баробар буда, бо маънои иловагӣ, тобишҳои услубӣ-маъноии худ, бо ҳудуд ва андозаи истеъмолашон дар забон аз якдигар фарқ мекунанд» [184, с. 5]. Ҳангоми омӯзиш ва таҳлилу баррасии муродифҳо ба инобат гирифтани тобишҳои маъноӣ ва муайян кардани мавқеи дурусти истифодаи онҳо муҳим аст, зеро муродифҳо ба таври мутлақ ҷойгузини якдигар буда наметавонанд. Ба андешаи А. Н. Реформатский: «Агар муродифҳо айнан як мафҳумро мефаҳмонданд, мавҷудияти онҳо маъние намедошт ва ин на нишони бойшавии таркиби луғавӣ, балки баръакс, махлутшавӣ ва косташавии он мебуд» [71, 94].

Хусусиятҳои хосро доро будани калимаҳои муродифӣ ва туфайли чунин хусусиятҳо фарқ карда истодани муродифҳо аз калимаҳои ҳамовоз ва калимаҳои сермаъно яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, дарки чунин хусусиятҳо ҳангоми омӯзиши онҳо барои дуруст муайян намудани ҷойгоҳ ва мақоми истифодабарии онҳо нақши муҳим мебозад. Чунин хусусиятнокиро М. Муҳаммадиев ба таври зайл баён намудааст: «... ҳар як калимаи синонимӣ, ба ғайр аз бо синоними худ умумияти маъноӣ доштан, хусусиятҳои ба худ хос низ доштааст. Бинобар ин, синонимҳоро калимаҳои бо ҳама хусусиятҳояшон ба ҳамдигар баробар доништан нодуруст мебошад» [184, с. 5-6].

Калимаҳои муродифӣ дар таҳқиқоти муҳаққиқони осори давраи классикӣ ва лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ, аз ҷумла, Ҳ. Талбакова [137, с. 66-76], Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев [50, с. 226-232; 93, с. 261-287], Ш. Исмоилов [110, с. 19-20;

20, с. 245-276], Н. Гадоев [11, с. 128-137], М. Саломиев [78] ва дигарон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Таҳқиқи муродифҳо ба ғайр аз забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он боз дар асоси маводи забонҳои дигар, аз ҷумла забонҳои шарқӣ-эронӣ, низ ба чашм мерасад. Пажӯҳиши анҷомдодаи Ш. Мирзоев [120], ки асари худро пурра ба масъалаи муродифҳои вожаҳои Шугнон бахшидааст ва рисолаҳои С. Мирзоев [118], Г. Ниматов [127], ки доир ба муродифҳои забони яғнобӣ ба таври мухтасар маълумоти фишурда додаанд, аз хамин қабиланд. Муаллифон доир ба паҳлуҳои гуногуни муродифҳо ибрази андеша намуда, вижагиҳои илмию назарии онҳоро муфассал баён кардаанд.

Лозим ба ёдоварист, ки мисли дигар қабатҳои луғавии лаҳҷаи Варзоб калимаҳои муродифии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ низ таҳқиқношудааст. Аз ин рӯ, рисолаи мазкур кӯшиши аввалин дар ин самт ба шумор меравад.

Вобаста ба мансубият ба воҳидҳои сарфӣ калимаҳои муродифии марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагиро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

а) муродифҳои мансуб ба исм, ки номи ашё ва узви бадани ҳайвонотро ифода мекунанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **дорук = чочак = чоч, дурӯш = берка//бирка**-ро метавон дохил кард.

Калимаҳои муродифии **дорук = чочак = чоч** нисбат ба нӯги пистони гов истифода бурда мешаванд: *Доруки гови ала маҳкам-ай ҷӯшида намешава* (Так.).

Калимаҳои **дурӯш = берка//бирка** барои ифодаи нишонаи маҳсусе, ки ба гӯши ҳайвонот (барои фарқ кардани чорвои шахсӣ ва бегона) зада мешавад, истифода мегарданд.

б) муродифҳои мансуб ба исм, ки номи касбу кор ва пешаи марбут ба ҳайвоноти хонагиро ифода мекунанд. Доир ба ин гурӯҳи калимаҳои муродифӣ метавон **ҷӯпон = дамарда (дахмарда) = подабон, аспбон = галабон** ва ғайраро мисол овард.

Муродифҳои **ҷӯпон** ва **дамарда** аз ҷиҳати маъно аз якдигар фарқ надошта, вожаи **ҷӯпон** нисбат ба вожаи **дамарда** серистеъмолтар аст: *Салим да суруки*

Файзалӣ чӯпон-ай (Хоч.); Даҳмарди Қосим барои мол-о намакда рафтаги-йай (Рт.).

Вожаҳои **галабон** ва **аспбон** машғулияти шахсеро, ки ба нигоҳубини аспҳо машғул аст, ифода мекунанд. Аз ҷиҳати доираи истеъмол вожаи **галабон** нисбат ба муодили худ **аспбон** истифодаи бештар дорад: *Аспбон-о рӯзи дароз корашон гаштан-ай (Чб.); Пеш-пеш асп-о йа галабон омасод-ай (Якч.).*

Ба ҳамин монанд калимаҳои **гӯспандбон** ва **рамабон**-ро метавон мисол овард, ки доираи истеъмоли калимаи **гӯспандбон** васеътар аст.

Дар баробари ин, баъзе калимаҳои муродифии дигаре мавҷуданд, ки мафҳуми умумии ҳайвонотро ифода мекунанд, аз қабилӣ **сурук** = **рама**, ки калимаи **сурук** серистеъмол мебошад: *Да авул йа сурук гӯспанд хов-ай (Хоч.).*

в) муродифҳои сифат, ки ифодагари хусусият, намуди зоҳирӣ, ҷисмонӣ ва ё ягон нуқсони ҳайвоноти ҳонагӣ мебошанд. Калимаҳои муродифии **қоқ** (**қоқнус**, **қоқала**) = **лоғар** = **харов** аз ҷумлаи ҳамин гурӯҳи калимаҳо маҳсуб ёфта, калимаи **харов** нисбат ба дигар муодилҳои худ серистеъмол аст: *Ҳасан йа гови қоқ-а панҷ ҳазор фурӯхт-ай (Дах.); Мол-о имсол харов баромадан (Дм.).*

Калимаҳои **чӯшо** = **ширте** низ ҳамчун муродиф нисбат ба ҳайвони ширдиҳанда истифода мегарданд.

Вожаҳои **шал** = **качал** = **ланг** = **чӯлоқ** нисбат ба ҳайвоне, ки ягон пояш нуқсон дорад ва ё бемор аст, истифода мешавад. М. Муҳаммадиев аз силсилаи муродифҳои мазкур калимаи муродифии **ланг**-ро хоси забони адабӣ гуфтааст [125, с. 54]: *Гӯсоли бӯр а майдакии ҳами хел шал-ай ра намегарда (Фан.); Хари ланг-а саҳро набар, ки ҷар нашава (Зим.); Гови чӯлоқ-а а шавар барор (Хоч.).* Қобили қайд аст, ки калимаҳои **шал** = **качал** = **ланг** = **чӯлоқ** нисбат ба одам низ ба кор мераванд.

г) муродифҳои феълӣ. Ин гурӯҳи муродифҳо дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ бештар барои ифодаи хусусияти ягон узв ва ё нуқсон хизмат намуда, ҳам нисбат ба одам ва ҳам ҳайвон баробар истифода мегарданд. Ба ин гурӯҳ метавон муродифҳои **чӯлоқидан** = **лангидан** = **чамидан**-ро дохил кард. Муродифҳои мазкур нисбат ба одам ва ҳайвоне, ки дар вақти роҳгардӣ мелангад,

мавриди истифода қарор доранд: *Гов-а да вақти чӯлоқиданаш қап, ки нагалта* (До.).

Яке аз хусусиятҳои ифодаёбии муродифҳои лаҳҷаи Варзоб ин бо муодили русиашон баробар истифода шудани онҳо мебошад, ки мо ин хусусиятро дар калимаҳои **шикамрав** = **рахин//рихин** = **атравит** мушоҳида мекунем, ки ба шахс ҳам дахл доранд.

3. 3. 2. Калимаҳои ҳамовоз

Калимаҳои ҳамовоз қисми бештар ва муҳимми таркиби луғавии забони адабӣ, ҳамзамон, лаҳҷаро ташкил дода, бозгӯии хусусиятҳои хоси этнографӣ, таърихӣ ва фарҳанги миллӣ мебошанд. Вобаста ба калимаҳои ҳамовоз аз ҷониби олимони дохилию хориҷӣ маводи фаровони илмӣ таълиф ёфта, заминаи мустаҳками назариявиро дар илми забоншиносӣ асос гузоштаанд, ки асарҳои илмии М. Муҳаммадиев ва Ш. Кабиров аз ҳамин қабиланд. Муҳаққиқ Ш. Кабиров «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ»-ро, ки дар он зиёда аз ҳафт ҳазор омоним тавзеҳ ёфтааст, таҳия намудааст [179].

Ҳарчанд дар пажӯҳишу таълифоти чанде аз муҳаққиқони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, монанди Ғ. Ҷӯраев [50, с. 242-248], Ш. Исмоилов [110, с. 20-21], Н. Гадоев [11, с. 143-151], Г. Абдуллоева [99, с. 140-152] маълумот доир ба калимаҳои ҳамовоз мавҷуд аст, вале то ҳол асари мукаммале, ки фарогири ҳамаи ҷанбаҳои калимаҳои ҳамовоз бошад, рӯйи кор наомадааст. Таҳқиқи калимаҳои ҳамовози мансуб ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар асоси маводи лаҳҷаи Варзоб метавонад то андозае маводи ҷолиберо пешкаши муҳаққиқони минбаъдаи соҳаи лаҳҷашиносӣ гардонад.

То ба имрӯз доир ба калимаҳои ҳамовоз даҳҳо таъриф ба миён омадааст, ки ҳар муҳаққиқ оид ба ин масъала фикру ақидаи худро баён намудааст. Аз ҷумла, донишмандони рус Д. Э. Розентал ва М. А. Теленкова калимаҳои ҳамовозро «вожаҳое, ки бо қиёфаи ягонаи овозӣ ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, маъниҳои гуногунро ифода мекунанд» номидаанд [186, с. 242].

Дар илми забоншиносии тоҷик бошад, оид ба ин масъала ақидаҳо мухталифанд. Масалан, дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» он гурӯҳи калимаҳоеро ҳамовоз номидаанд, ки «сохташон ба ҳамдигар монанд буда, вале маъно ва мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд» [17, с. 23]. Аммо муҳаққиқ Н. Гадоев дар алоқа бо таърифи мазкур хилофи назар дошта, ба он ақида аст, ки «бисёр воҳидҳои лексикӣ шаклашон монанд омоним нестанд, зеро онҳо аз нигоҳи талаффуз фарқ мекунанд» ва «аз решаҳои гуногун ба вучуд меоянд» [11, с. 143]. Таърифи ба ин категорияи луғавӣ мувофиқтар, ки аз ҷониби доираи васеи олимони дастгирӣ ёфтааст, ба олимони М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова ва Ю. Нурмуҳаммадов тааллуқ дорад: «Омонимҳо ду ва зиёда калимаҳои монанд, ки аз ҷиҳати шакл (сохт) ва талаффуз ба ҳам монанд буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд» [46, с. 98]. Дар воқеъ, ба таври мазкур таъриф додани калимаҳои ҳамовоз ба асл наздик аст ва қиёфаи якхелаи овозию талаффузи ба ҳам монандро метавон хусусияти барҷаставу фарқкунандаи ин категорияи луғавӣ унвон кард.

Ҷолибии калимаҳои ҳамовоз дар лаҳҷа дучанд ба назар мерасад, зеро онҳо бо мурури замон ба худ маъноҳои навро касб карда, дар баъзе мавридҳо ба маъноҳои кӯчида ва маҷозӣ дар мубодилаи соҳибзабонон қарор мегиранд.

Ба ин гурӯҳ вожаҳо метавон калимаҳои ҳамовози **меш**, **мол**, **қӯш**, **хасак**, **ланг**, **давидан**, **гирифтан** ва ғайраро дохил кард, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ марбутанд.

Вожаи **меш** дар лаҳҷаи Варзоб ба се маъно: 1. Гӯсфанди мода; 2. халтаи аз пӯсти буз ё гӯсфанд дӯхташуда, ки барои хунук нигоҳ доштани об дар мавзӯҳои аз об дур истифода мешавад; 3. моле, ки аз ҳад зиёд об менӯшад, меояд. Калимаи мазкур дар ФТЗТ ба маънои «гӯсфанд, гӯсфанди мода» омада [192, ҷ. 1, с. 796], дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба маъноҳои болозикр истифода мегардад. Калимаи **меш** дар лаҳҷаи Варзоб ба маънои сеюм нисбат ба одам, яъне шахсе, ки зиёд об менӯшад, низ истифода мешавад.

Калимаи **мол** дар лаҳҷаи Варзоб ба чанд маъно: 1) дорой, сарват, боигарӣ, чизу чора; 2) чорво, меояд.

Калимаи **давидан** умумиточикӣ буда, маъноҳои зеро ифода менамояд: 1. нисбат ба як навъи роҳгардии одаму ҳайвон мустаъмал аст: *Пеш-пешӣ пода рав гов-о надаван* (Вб.); 2. маънои ҷаҳидани буққа (бо мақсади алокаи чинсӣ) ба болои гови модаро дорад, ки онро **буқадавак** низ мегӯянд: *Гов да вақти буқадава а шавар парид-ай* (Рт.).

Калимаи **паридан** дорои маъноҳои зерин аст: 1. парвоз кардан; 2. частухез кардан; 3. ҷаҳидани ҳайвон ба болои ҳайвони дигар бо мақсади алокаи чинсӣ.

Вожаи **гирифттан** ба ду маъно: 1. гирифтани чизе; 2. обистан, бордор шудан, истифода мегардад: *Гов имсол нагирифт-ай қасир мемона* (Ҷк.).

Калимаи **қуш** баромади туркӣ дошта, дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ чунин шарҳ дода шудааст: «1. як ҷуфт барзагови ба омоч басташуда барои заминронӣ; 2. кхн. андозаи замини зироатӣ, ки дар мавсими деҳқонӣ бо як ҷуфти гов кор карда мешуд ва дар хонигариҳои Осиёи Миёна як қуш замин 40-50 таноб (ё 10-12 га)-ро ташкил медод; 3. лаҳҷ. гурӯҳ, тӯда (одатан ҳамчинсҳо): онҳо ба қуши мо ҳамроҳ шуданд; қуш кардан гуфт. ҳамроҳ кардан, бастан (барзаговро ба омоч, аспро ба ароба ва ғ.); васл кардан, пайвастан; қуш шудан а) ҳамроҳ шудан, якҷо шудан; б) аралаш шудан ба коре» ва «қушхона, манзили муваққат, бошишгоҳ (дар сафар); қуш партофттан ҷои нишаст дуруст кардан барои гурӯҳи одамон» [192, ҷ. 1, с. 700]. Дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ калимаи **қуш** ба ду маъно: 1) ҳамроҳ кардан: *Гӯспанд-о-ра бар да сурук қуш кун* (Хуш.); 2) қароргоҳи ҷӯпонҳо дар чарогоҳи тобистона: *Да сари қуш йагон дамарда нест* (Рт.), фаҳмида мешавад.

Калимаи **хасак** ба ду маъно: 1. хасу хошок; 2. ҳамроҳаки (узви дарунии ҳайвон) гов ва дигар навъи ҳайвон, мустаъмал аст: *Гов-а хасакаш нагалтид-ай* (Пғз.).

Вожаи **чака** дорои маъноҳои зайл аст: 1. чакка, дӯғ ё ҷурғоти то ҳадди имкон беобу безардобшуда, киёми дӯғ ё ҷурғот; 2. *анат.* чакка, устухони барҷаста, ки дар миёнаи (зери) чашм ва гӯш ҷо гирифтааст; 3. тараф, сӯй, ҷониб, самт; 4. чакра, қатра.

Калимаи **ланг** дар таркиби калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дорои ду маъно мебошад: 1. як навъ бемории мавсимӣ, ки дар одам ва ҳайвон пайдо мешавад: *Гов-о-ра ланг-о гирифт-ай, гаранган* (Дах.); 2. ланганда, чӯлок: *Хари ланг бор-а соз намебара* (Хг.).

3. 3. 3. Мутазод

Мутазод гуфта, калимаҳоеро меноманд, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳамдигар муқобил, яъне муқобилмаъно ва ё ба таври дигар гӯем, байни ҳамдигар зид буда, онҳо барои муқобилгузории хислати одамон, ҳодисаҳои табиат, аломати ашё ва мафҳумҳои дигар истифода мешаванд. Муҳаққиқ Ҳ. Талбакова вазифаи мутазодҳоро чунин баён кардааст: «Дар табиат ва ҷамъият дар ҳаёти ҳаррӯзаи одамон зиддиятҳо ҳар сари қадам вомерӯанд. Маҳз ҳамин зиддиятҳо ба воситаи антонимҳо ифода карда мешаванд» [189, 13].

Дар забоншиносии тоҷик паҳлуҳои гуногуни мутазодҳо аз ҷониби як гурӯҳ олимон, аз ҷумла Ҳ. Мачидов, Р. Ғаффоров, М. Муҳаммадиев, Н. Маъсумӣ, Б. Камолиддинов, Х. Ҳусейнов то андозае ҳаллу фасл гардида, соли 2008 аз ҷониби муҳаққиқ Ҳ. Талбакова асаре бо номи «Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик» [189] таълиф гардид. Берун аз Тоҷикистон ба омӯзиши ин масъала олимон Л. А. Новиков [55] ва дигарон мароқ зоҳир намудаанд. Новобаста аз таҳқиқоти анҷомёфта, омӯзиши мутазодҳо дар асоси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз мушкилоти ҳалгалаб маҳсуб мешавад. Ҳарчанд доир ба ин қисмати забоншиносӣ муҳаққиқон Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, И. Сулаймонов, Н. Ғадоев, М. Саломӣ ва дигарон дар асоси маводи лаҳҷаҳои алоҳида ва маводи осори адабиёти классикӣ дастовардҳои назаррас дошта бошанд ҳам, аммо онҳо комилан ҳамаи лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикиро фаро намегиранд. Доир ба мутазодҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ низ то ба имрӯз маводи мукаммале таҳия нашудааст.

Бо тақя ба маводи ҷамъоваришуда метавон гуфт, ки мутазодҳои ифодакунандаи паҳлуҳои гуногуни вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ бештар гуногунреша буда, ҳамчунин, воҳидҳои луғавие, ки ҳамреша мебошанд,

кам нестанд. Унсури асосии калимасоз дар воҳидҳои мутазоди ҳамреша ин пешвандҳо ба шумор мераванд.

Мутазодҳоро вобаста ба доираи ифодаёбиашон алоҳида таҳлил намудан аз ғоида ҳолӣ нест. Дар баҳши вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ мутазодҳои гуногунрешаро метавон мушоҳида кард, ки бештарашон умумиточикӣ буда, ба ҳислат, аломат ва хусусияти ҳайвоноти ҳонагӣ марбутанд: **йовош ≠ шатазан, танбал ≠ ҷақон, йобойӣ//йовойӣ = даштӣ = саҳройӣ ≠ ҳонагӣ, нар ≠ мода, сихат//саҳат ≠ касал, қадбаланд ≠ қадпаст, буғӯз ≠ қасир//қисир, сершир ≠ камшир.**

Баъзеи мутазодҳои гуногунреша, аз қабили **йош ≠ пир, фарбе ≠ харов, калон ≠ майда, сийо ≠ сафед** ҳам барои ҳайвонот ва ҳам одам баробар истифода мегарданд.

Ҳамчунин, дар таркиби вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти ҳонагӣ мутазодҳои вучуд доранд, ки ҳамреша мебошанд. Барои сохтани калимаҳои муқобилмаъноӣ якрешагӣ пешвандҳои «но-», «бе-», «ба-» фаровон истифода мешаванд:

1. Пешванди **но-** бештар дар таркиби антонимҳои сифатӣ дида мешавад: **аҳл ≠ ноаҳл, хуб ≠ нохуб, зойо ≠ нозой;**

2. Пешванди **бе-** ва **ба-** аз дигар ҳиссаҳои нутқ бештар аз исм ва сифат антонимҳои сифат месозанд: **бақуват ≠ беқуват, банухс ≠ бенухс, молдор ≠ бемол, ширдор ≠ бешир** ва ғайра.

Пешвандҳои зикршуда ба решаи калимаҳо ҳамроҳ шуда, маҳрумиятро ифода мекунанд. Пешванди **бе-** дар калимаҳои боло на ба калимаҳои решагӣ, балки ба калимаҳои сохта, ки бо пешванди **ба-** сурат мегиранд, муқобил меистанд.

Ҳолатҳои дар шакли ибора омадани мутазодҳо низ зиёд буда, номи ҳайвонот, маҳсулоти ширӣ ва ғайраро ифода мекунанд ва таркибашон, аслан, аз калимаҳои умумиточикӣ иборат аст: **аспи сийо ≠ аспи сафед, хари сийо ≠ хари сафед, гови калон ≠ гови хурд, бузи сийо ≠ бузи сафед, ҷурғоти ширин ≠ ҷурғоти туруш** ва ғайра.

Яке аз масъалаҳои дигаре, ки бояд дар ин бахш баррасӣ гардад, ин мутаозодхое мебошанд, ки вобаста ба хусусияти ҳайвонот ба ҳам муқобил гузошта мешаванд ва танҳо дар таркиби матн хусусияти мутаозодии худро нигоҳ дошта метавонанд. Ин гурӯҳи мутаозодҳо ба қадри кофӣ аз ҷониби донишмандон омӯхта шудааст ва он ҳамчун «антонимҳои контекстуалӣ ё матнӣ» дар забоншиносӣ маълум аст. Муҳаққиқи мутаозодҳои номии забони тоҷикӣ Ҳ. Талбакова ин гурӯҳи антонимҳоро «антонимҳои матнӣ» номида, қайд намудааст: «Дар забони адабии тоҷик баъзе калимаҳои антонимӣ маъноҳои ба ҳам зидро танҳо дар матн ифода менамоянд. Берун аз матн онҳо чунин вазифаро адо карда наметавонанд» [80, с. 27].

Ба сифати мутаозодҳои матнӣ дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ метавон ҳайвоноти хонагӣ (гов, буз, гӯсфанд ва ғайра) ва дар муқобили он ҳайвоноти гуногуни ваҳшӣ (даранда (гург, хирс, дала (ҳайвоне, ки хуни гардани чорворо макида, чорворо ба ҳалокат мерасонад) ва ғайра)-ро мисол овард. Калимаҳои мазкур аз он сабаб хусусияти мутаозодӣ пайдо кардаанд, ки ҳар сол дар пайи ҳамлаи гургу хирс ва дала садҳо сар моли мардум аз байн меравад ва ин боиси муқобилгузории ҳайвоноти даранда бо ҳайвоноти хонагӣ ва ба вучуд омадани калимаҳои мутаозодии болозикр мегардад: *Гург да қӯтан гӯспанди чӯлоқ-а хӯрд-ай* (Ҳоҷ.); *Гови калони-ра да Дуова хирс кафонд-ай* (Ҳуш.).

Ҳамин тариқ, қабатҳои маъноӣ (муродиф, ҳамовоз ва мутаозод) чун воситаи муъҷаз, зебо ва муассири нутқ як ҷузъи муҳимму муассири вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ ба шумор рафта, бештарашон вожаҳои умумиточиқанд ва барои бой гардидани таркиби луғавӣ ва нигоҳ доштани пуробурангии ҳам забони адабӣ ва ҳам шеваву лаҳҷаҳо, саҳми калон доранд.

3. 4. Таҳқиқи сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ

Дар баробари таҳлили хусусиятҳои маъноӣ таҳқиқи сохтори калимаҳо низ муҳим арзёбӣ мегардад. То ба имрӯз аз ҷониби донишмандон асару мақола ва таълифоти гуногун оид ба калимаву калимасозӣ рӯйи қор омадааст ва ҳар кас тибқи шинохти худ ба он баҳо додааст.

Муҳаққиқоне, ки лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикиро мавриди таҳқиқ қарор доданд, кӯшиш намудаанд, ки мафҳуми моҳияти калимаро бо таъна ва дар асоси маводи лаҳҷа шарҳу тавзеҳ диҳанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ Ғ. Ҷӯраев дар рисолаи худ андешаҳои ибрознамудаи олимӯро доир ба калима ҷамъбаст намуда, вожаҳо «ҳамчун воҳиди асосии забон, ҳам барои забони адабӣ ва ҳам барои нутқи шевагӣ, моҳияти ягона дорад» мегӯяд ва «аз маҷмуи овозҳои муайян иборат будан, дорои маъно будан, дорои шаклҳои морфологӣ будан, вазифаҳои муайяни синтаксисӣ доштан, хусусиятҳои номинативӣ доштан, дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ва синтаксисӣ истифода шудан ва ғайра»-ро аз муҳимтарин аломатҳо ва хосиятҳои калима маънидод намудааст [139, с. 34].

Дар густаришу ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон ва лаҳҷа, ба вуҷуд омадани калимаҳои нав нақши калимасозӣ қалон аст ва он яке аз унсурҳои муҳими забон ба шумор меравад. Таҷрибаи бойи таҳқиқи ин падида дар пажӯҳиши муҳаққиқони зиёде инъикос ёфтааст, ки метавон таҳқиқоти назарраси дар ин хусус анҷомдодаи олимӯ ва муҳаққиқони тоҷик, аз қабилӣ Ш. Ниёзӣ [53], Ш. Рустамов [75], С. Алиев [103], Ф. Амонова [4], Ш. Бобомуродов, А. Муминов [177], Г. Мирзоев [117], А. Зоҳидов [19], Н. Маъсумӣ [41] ва дигаронро ишора кард, ки назарияҳои асосгузоштаи онҳо то имрӯз дар илм роиҷ аст. Саҳми муҳаққиқони бурунмарзӣ Л. С. Пейсиков [59], О. Д. Мешков [42], В. В. Лопатин [30], Е. А. Земская [18] низ дар ин самт назаррас буда, онҳо доир ба тарзу усули калимасозӣ таҳқиқоти пурмухтаво анҷом додаанд. Як гурӯҳ муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла М. Давлатова [107], Н. Насимӣ [126], С. Низомова [54], Ю. Кенҷаев [113], А. Амлоев [3], Олимҷонов М. [129] ҷиҳатҳои гуногуни калимасозиро дар асоси осори насрию назмии шоиру нависандагони классики муосири тоҷик

мавриди баррасӣ қарор додаанд, ки шоёни таҳсин аст. Дар илми шевашиносии тоҷик доир ба калимасозӣ, хусусан, бо ёрии вандҳо (аффиксҳо) ва қолибҳои калимасозии мураккаб сохтани калимаҳо, таҳқиқоти анҷомдодаи муҳаққиқон А. З. Розенфелд [73, 74], Ҷ. Мурватов [44], С. Раҳматуллозода [131, 69], Ш. Исмоилов [20] муҳим арзёбӣ мегарданд.

Яке аз сабабҳои гуногунрангии вожагони ифодакунандаи мафҳумҳои марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ бо усулҳои гуногуни калимасозӣ ба вучуд омадани онҳост, ки яке аз роҳҳои маъмули бой гардидани захираи луғавии ин бахши вожагон маҳсуб мешавад. Қисми калони калимаҳои мазкур бо ду роҳ: аффиксатсия (калимаҳои сохта) ва васлшавии решаҳои калима (калимаҳои мураккаб), ба вучуд омадаанд. Бо роҳи сарфӣ сохта шудани калимаҳои марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ дар забони адабӣ ва шеваву лаҳҷаҳо мавҷуд буда, дар он нақши аффикс (ванд)-ҳо ниҳоят муҳим аст.

Дар асоси маводи дарихтиёрдошта вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагиро метавон аз ҷиҳати сохт ба сода, сохта ва мураккаб ҷудо кард, ки мо онро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

3. 4. 1. Калимаҳои сода

Як қисми таркиби луғавии забони адабӣ ва лаҳҷаҳо, аз ҷумла бахши вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагиро калимаҳои сода ташкил медиҳанд. Хусусияти сарфӣ ин гурӯҳи калимаҳо, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки онҳо баръакси исмҳои сохта ба морфемаҳои маънодор тақсим нагашта, танҳо аз як реша иборатанд. Бештари калимаҳои решагӣ аз ҷиҳати сохт сода мебошанд. Дар забоншиносии тоҷик асари илмие, ки сирф ба масоили назарии калимаҳои сода бахшида шуда бошад, мавҷуд нест ва ин масъала дар қиёс бо калимаҳои сохтаву мураккаб ва, ҳамчунин, дар доираи ҳиссаҳои нутқ баррасӣ мегардад.

Вожаҳои **гов, буз, хар, пишак, саг, асп, гӯсола, бара, серка** ва ба ҳамин монанд садҳо калимаи дигар аз қабилҳои калимаҳои содаи марбут ба ҳайвоноти

хонагӣ маҳсуб ёфта, умумиточикианд ва ба шарҳу тафсили зиёдатӣ эҳтиёҷ надоранд.

3. 4. 2. Калимаҳои сохта

Қисми дигари калимаҳоро дар таркиби вожагони соҳаи ҳайвоноти хонагӣ калимаҳои сохта ташкил менамоянд, ки онҳо бо илова кардани вандҳо ва аниқтараш бо асоси калима якҷо омадани пешванду пасванд сохта мешаванд. Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода сохтори сарфӣи шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқиро мавриди таҳқиқ қарор дода, як қисми кори худро перомони бо роҳи пасвандҳо сохта шудани калима бахшидааст, ки пажухиши мазкур бо фарогирӣ ва шарҳу тафсири 35 пасванди калимасоз дар байни дигар таҳқиқоти марбут ба калимасозӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад: «...аффиксҳои калимасоз (пешвандҳо, пасвандҳо, миёнвандҳо) дар таркиби воҳидҳои маъноии гуногун теъдоди калони калимаҳоро месозанд, ки ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъият тааллуқ доранд» [131, с. 46]. Қобили қайд аст, ки барои сохтани чунин гурӯҳи калимаҳо мувофиқати маъноии ҷузъҳои калимаи сохта низ нақши муҳимро мебозад ва ба ифодаи дигар: «Калимаи сохта васлшавии сунъии решаи аффикс набуда, дар он ҷузъҳо ба ҳам аз ҷиҳати маъно мувофиқат мекунанд ва мувофиқати маъноии асосу аффикс ба онҳо имконият медиҳад, ки ба ҳам васл шуда, маънои нави пайдо кунанд, ки ба маънои ҳам асос ва ҳам аффикс баробар ояд» [76, с. 102]. Муҳаққиқ А. Амлоев ба усули калимасозии сарфӣи диққати ҷиддӣ дода, онро ба ду қисм: калимасозии исм бо ёрии вандҳо (пешванду пасвандҳо) ва бо роҳи мураккабшавӣ сохтани исмҳо тақсим намуда, қайд менамояд, ки «калимасозии вандии исм, яъне ба воситаи пешванду пасвандҳо сохтани калимаҳо, нисбат ба қисми дуҷумла мавқеи махсусро ишғол менамояд» [3, с. 12].

Тарзи сохта шудани чунин гурӯҳи калимаҳо дар лаҳҷаи Варзоб ба қолибҳои калимасозии дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва ҳам забони адабӣ шабоҳат дорад, новобаста аз он, ки баъзе фарқҳо вобаста ба маҳсулнокии

колибҳои забонӣ ва тарзу усулҳои калимасозӣ аз якдигар тафовут доранд. Дар баъзе ҳолатҳои дигар шабоҳат на танҳо байни лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, балки нисбат ба забонҳои дигар низ дида мешавад. Дар забонҳои шарқӣ-эронӣ, аз ҷумла забони яғнобӣ, метавон унсурҳои калимасозии забони тоҷикиро мушоҳида кард, ки бе тағйироти шаклу мавқеи истифодабарӣ мустақиманд, аз қабилҳои пасвандҳои **-ак, -ӣ, -ҷӣ, -ин, -ина, -ча** ва ғайра. Вобаста ба ин А. Л. Хромов чунин менигорад: «Дар тафовут аз суғдии ҳаггӣ, дар забони яғнобӣ ба воситаи вандҳои сохта шудани калимаҳо маҳдудтар аст, зеро таркиби луғавии он аз ҳисоби иқтибосоти забони тоҷикӣ бой гардидааст» [172, 665]. Муҳаққиқи забони яғнобӣ Г. Ниматов далели мавҷудияти пасвандҳои мазкурро дар забони яғнобӣ ва тоҷикӣ «муштаракии решаҳои таърихии ҳар ду забон»-и ба ҳам хеш медонад. А. Зоҳидов доир ба калимасозӣ ва иштироки пасвандҳои маълумот дода, дар асоси мушоҳидаи 10000 калимаи забони тоҷикӣ таҳқиқот анҷом додааст. Дар натиҷаи таҳқиқот муайян кардааст, ки аз ин миқдор калима 3694 калимаашро калимаҳои сохта ташкил дода, 2953 калимаи он аз асосҳои содда сохта ва 741 калимаи дигараш аз асосҳои мураккаб ба воситаи пешванду пасванд сохта шудааст [109, с. 2].

Дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагии лаҳҷаи Варзоб пасвандҳои **-ҷӣ, -гар, -ӣ, -ак, -а, -ча, -ин, -дор, -акӣ, -бон, -о, -е, -бара/-вара (-зор, -дор), -вар, -ворӣ, -дон, -гона (-гоник)** ва ғайра сермаҳсул буда, бо дарназардошти маводи мавриди таҳқиқ ҳар якеро дар алоҳидагӣ таҳлилу баррасӣ менамоем. Бо таъки ба ин, ки шарҳу тафсири мукаммали пасвандҳои болозикр дар осори илмии як гурӯҳ муҳаққиқон, аз ҷумла С. Раҳматуллозода [69], А. Амлоев [3] ва дигарон, оварда шудаанд, мо кӯшиш менамоем, ки аз шарҳи такрорӣ онҳо худдорӣ намоем.

Пасванди **-ҷӣ**. Ин пасванд дар бахши вожагони марбут ба ҳайвоноти ҳонагӣ камистеъмол маҳсуб мешавад ва барои сохтани исмҳои марбут ба касбу кор ва машғулияти шахс истифода мегардад. Ба ин гурӯҳ метавон калимаҳои **авулҷӣ, айлоқҷӣ, эстарҷӣ** ва ғайраро дохил кард: *Имсол йагон авулҷӣ авул намебаромад-ай* (Так.). Бо ҳамин вазифа пасванди **-ҷӣ** дар шеваҳои лаҳҷаҳои

дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла шеваҳои ҷанубӣ, мустаъмал аст [139, с. 26; 69, с. 7-14].

Пасванди **-гар**. Пасванди мазкур барои сохтани исмҳои марбут ба касбу кор ва фаъолият хизмат менамояд: **ахтагар, даравгар** (шахсе, ки ба даравидани алаф машғул аст): *Шарифа гӯ хона бийойа да даравгар-о авқот бара* (Ғф.).

Пасванди **-гарӣ** исмҳои марбут ба машғулияти чорводорон: **ҷуфтгарӣ, даравгарӣ** ва хислату рафтори ҳайвон: **девозагарӣ, харигарӣ** ва ғайраро ифода менамояд.

Пасванди **-ӣ**. Ин пасванд дар забони адабӣ ва дар аксар лаҳҷаҳо, аз ҷумла лаҳҷаи Варзоб, ҳамчун пасванди сермахсули исму сифатсоз истифода мегардад. Пасванди мазкур дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Ромит [105, с. 47], лаҳҷаҳои Ванҷу Бадахшон [73, с. 27-28; 74, с. 16-17] ва ғайра, низ мавриди истифода қарор дорад. Бо дарназардошти маводи мавҷуда пасванди мазкурро аз рӯи вазифа метавон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кард:

а) аз исмҳои ифодакунандаи касбу кор ва ихтисос исмҳои месозад, ки ҳамчун исми маънӣ амал ва соҳаи фаъолиятро мефаҳмонанд: **чорводорӣ: Агар меҳнат кунӣ, ҳами касби чорводорӣ касби ҳалол-ай** (Чб.); **буздорӣ, гӯспандорӣ: Гӯспандорӣ касби пайгамбарамон-ай, бо фиребгарӣ накунӣ, ки барака намейовӣ** (Хг.); **молдорӣ: Бачам молдорӣ ҳолдори-йай** (Ҷк.); **ҷӯпонӣ: Чил-панҷо гов куну ҷӯпонӣ карда гард** (До.); **говдорӣ: Говдорӣ хуб буд-ай, хонат бе ширу ҷургот наместона** (Ғж.).

б) аз исм сифате месозад, ки аз ҷӣ сохта шудани ашӯро ифода мекунад: **пашмӣ, чармӣ: Айили хар-а ба йа тасми чармӣ банд** (Зим.).

в) аз шумораҳо исм месозад, ки онҳо ба синну сол далолат мекунанд: **чорӣ: Гӯспанди чорӣ да моли Шариф-ай** (Фан.); **панҷӣ: А бозор йагон панҷисерка хар барои марака, ки ба бузаку музакбозӣ намеша** (Якч.).

Пасванди **-ак**. Ин пасванд дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо, инчунин, дар забонҳои форсӣ, пашту, гурӯҳи забонҳои помирӣ, забони яғнобӣ ба маънои хурдию навозиш ба таври васеъ истифода мегардад. А. Л. Хромов дар асари ба забони яғнобӣ бахшидаи худ оид ба ин пасванд маълумот дода, баромади

таърихии онро аз пасванди суғдии -ак, -ака медонад, ки аз асосҳои номӣ исмҳо месозад [172, с. 666]. Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода низ дар бораи пасванди -ак таваҷҷуҳ зоҳир намуда, андешаи худро ба таври зайл баён намудааст: «Пасванди -ак дар забони адабиёти классикӣ хусусияти шаклсозӣ дорад. Ҳоло пасванди мазкур, муродифҳои гуногун дошта, ба ғайр аз сохтани шакли нав, инчунин, хусусияти калимасозиро дорост ва аз ин рӯ элементи грамматикӣ фаъл, сермахсул ва серистеъмол махсуб мешавад» [131, с. 50]. Ин хусусиятҳои пасванди -ак-ро дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ низ метавон мушоҳида кард, ки ҳам ба вазифаи пасванди шаклсоз ва ҳам пасванди калимасоз хизмат карда, маънои хурдию навозишро ифода менамояд: **чапушак, харак, калак, чурак, шалак, лесак, нарак, мастак** ва ғайра: *Хараки бечора ӯа умр хизматата мекунайу бо ту норозӣ* (Дм.).

Аз калимаи **хас** бо иловаи пасванди -ак исме сохта мешавад, ки узви дохилии чорворо мефаҳмонад: **хасак** (пардаи тунуке, ки пас аз зоида аз батни ҳайвонот меафтад): *Ду рӯз шуд хасаки говам нагалтид-ай бо ӯагон бало нашава меғӯм* (Хуш.). Вожаи **белак** (шона, белаки китф) низ ҳамин тавр сохта шудааст.

Бо пасванди мазкур ҳолатҳои аз сифат сохта шудани исми ифодагари асбобу афзор: **чангак** (сим ё оҳани нӯғаш қач, ки ба он зарфи ширдорро меовезанд), **барак** (қӯшчилав, тасмаи дутораи лаҷом, ки аспавор бо он аспро идора мекунад) ва пойафзол: **хомак** низ ба чашм мерасад.

Пасванди -ак, ҳамчунин, аз исм исме месозад, ки номи бемориро ифода менамояд: **пучак, хоришак**: *Гов хоришак шуд-ай даст нарасон, ки нагузарата бо* (Кул.).

Аз калимаҳои тақлиди овозӣ низ бо истифода аз ин пасванд исмҳо сохта мешаванд: **пишак, чазак** (чаззаи чарбу), **тапак**: *Тапак-о-ра да тани оғал зан* (Хоч.).

Пасванди -аст. Бо пасванди -аст бештар вожаҳои тақлиди овозӣ сохта мешаванд, аз ҷумла **вағаст, мааст, бааст, ҳангаст** ва ғайра. Пасванди мазкур дар шакли **-ас//-ос//-аст** барои ифодаи маъноҳои болозикр дар шеваҳои дигар низ мустаъмал аст [69, с. 114].

Пасванди **-ала** бештар барои сохтани сифатхое, ки нуқсони ҷисмони хайвон ва шакли зоҳирии онро ифода менамоянд, хизмат мекунад: **качала** (каҷ), **кӯзала** (қоматхамида), **қоқала** (лоғар) ва ғайра.

Пасванди **-а**. Пасванди мазкур яке аз пасвандҳои сермаҳсул маҳсуб ёфта, бо исм ва шумораву исм пайваст шуда, калимаҳои нав месозад: **чарха**: *А падвал чарха-ра бийор мӯйи буза ресем* (Рт.); **дугӯша**: *А дугӯша ӣа коса ҷургот гир* (хуш.); **талха**, **панча**, **ларза**, **савора** ва ғайра. Муҳаққиқ А. Л. Хромов баромади пасванди мазкурро аз форсии миёна медонад [172, с. 656-666].

Пасванди **-анда**. Дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб бо пасванди **-анда** вожаҳои сохта шудаанд, ки асоси онҳо феъл мебошад: **чаранда**, **гиранда**, **газанда** ва ғайра.

Пасванди **-ча**. Ин пасванди шаклсоз ба мисли пасванди **-ак** маънои хурдию навозиширо ифода мекунад: **кучукча**, **барача**, **бузғолача**, **бузича**, **такача**, **серкача**, **буқача**, **тайлоқча** ва ғайра: *Баройи қурбонӣ ӣагон такача ӣов тайор кун* (Ҷк.); *Йа серкача-ра а бозор чорсад сум харидам* (Вб.); *Буқача-ра тарбия кун баройи ҷуфткунӣ даркор меша* (Ҷб.).

Инчунин, пасванди мазкур аз исм исме месозад, ки макорро ифода менамояд: **оғалча**, **ҳелча**: *Бузғол-о-ра да ҳелча андоз* (Шм.).

Пасванди **-ин** нисбатан кammaҳсул буда, аз исм сифати нисбӣ месозад: **рихин//рахин**: Тайлоқи рахин да сари кӯш мурдаӣ; **пашмин**: *Гови сурх-а синаш пашмин-ай* (Вқ.).

Пасванди **-дор**. Ин пасванд дар сурати бо исм якҷо омаданаши исми нав месозад, ки соҳибият, яъне соҳиби чорво ва боигарию ифода мекунад: **молдор** (соҳиби чорво, соҳиби боигариҳои гуногун): *Карим а вахтойи пеш молдор-ай* (Пғз.); **буздор** (соҳиби буз): *Нархи буз-а рав а буздор нурс чанд мегӯ* (Ар.); **гӯспандор** (соҳиби гӯсфанд): *Да ин қишлоқ дига ҳишке ранги Ҳамид гӯспандор нест* (Зим.). Пасванди **-дор** умумиточикӣ буда, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ва гурӯҳи забонҳои помирию яғнобӣ дар ҳамин шакл мавҷуд аст [116, с. 164; 127, с. 86; с. 88].

Пасванди **-акӣ**. Ин пасванд аз исм исми нав месозад, ки бештар ба шахс далолат мекунад: **харакӣ**: *Йа харакӣ а боло омасод-ай* (Кон.); **аспакӣ**: *Ун аспаки-ра рав бин кӣ боша* (Кул.);

Пасванди **-бон**. Пасванди мазкур сермахсул буда, ифодагари касбу кор ва машғулият мебошад: **бузбон**: *Салим ду сол шуд да Таговийо бузбон-ай* (Так.); **галабон**: *Да палатки галабон-о йагон кас нест* (Ғф.); **гӯсолабон**: *Баройи поди чӯшо гӯсолабони нав мебийо* (Хоч.); **говбон**: *Ферма йа говбонаш-а а кор пеш кард* (Чб.) ва ғайра.

Пасванди **-о**. Дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ барои чамъбандии исмҳо ба ҷои пасванди **-ҳо** шакли ихтисоршудаи он **-о** серистеъмол аст ва пасванди мазкур ягона пасвандест, ки чун унсури асосии шакли чамъсоз хизмат мекунад: **гово**, **бузо**, **гӯспандо**, **аспо**, **харо** ва ғайра.

Ҳарчанд, дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои он пасвандҳои чамъбандии **-он** (**-вон**, **-гон**, **-ён**), **-ҳо** фаровон истифода шаванд ҳам, дар лаҳҷаи Варзоб маъмул нестанд. Мавқеи истифодаи пасвандҳо дар лаҳҷаҳо мисли забони адабӣ ба овозҳои садонок ва ҳамсадои охири калима вобаста буда, мавқеи истифодаи пасванди чамъбандии **-о** дар лаҳҷаи Варзоб аз доираи ин қоида берун аст ва ҳангоми сохтани шакли чамъи калимаҳое, ки бо садонок ба анҷом мерасанд, овози садоноки онҳо ихтисор мегардад: **бузғола-бузғоло**, **гӯсола-гӯсола** ва ғайра. Пасванди мазкур айнан бо ҳамин вазифа дар лаҳҷаҳои тоҷикони Мастҷох [87, с. 35] ва лаҳҷаҳои забони дарии Афғонистон [128, с. 91] мавҷуд аст.

Пасванди **-вар**. Пасванди мазкур дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ яке аз пасвандҳои каммахсул ба шумор меравад. Бо ин пасванд дар таркиби маводи мавриди таҳқиқ калимаи **ҷонвар//ҷанвар** сохта шудааст, ки дорои оҳанги навозиш буда, маънои «ҳайвон» (ба ғайр аз парандаву сағу пишак)-ро ифода менамояд ва бо таъя ба мисоли болозикр тахминан метавон гуфт, ки пасванди «-вар» бо «-дор» аз феъли доштан, яъне он чизе, ки ҷон дорад, муродиф аст: *Ҷанвар бақуват-ай, ҳоле даҳ соли дига хизмат мекуна* (Зим.). Каммахсул будани пасванди мазкур на танҳо ба лаҳҷаи Варзоб, балки ба дигар лаҳҷаву шеваҳо, аз ҷумла шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ, низ хос аст [69, с. 46].

Пасванди **-бара/-вара (-зор, -дор)**. Пасванди мазкур барои сохтани сифатҳое, ки ягон хислати ҳайвон ва ё беморию нуқсони ҷисмонии онро ифода менамояд, истифода мегардад: **ачинабара//ачинавара, йарабара//йаравара, захмбара//захмвара**. Пасванди мазкур дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва дар забонҳои эронӣ вомехӯранд. Аз ҷумла, дар шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ пасванди мазкур дар шакли «-вара» омадааст [69, с. 14-18]. Дар забони яғнобӣ бошад, ин пасванд ҳамчун муродифи пасванди «-зор» дар шакли «-**vará**» барои сохтани номҳои ҷуғрофӣ мустаъмал аст [88, с. 30]. Ҷ. Мурватов пасванди мазкурро хоси шеваҳои ҷанубӣ дониста, дар забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ мавҷуд набудани онро қайд кардааст [50, с. 260]. Вале муҳаққиқи номвожаҳои ҷуғрофии водии Ҳисор О. Маҳмадҷонов менависад, ки «ин анҷомаи номсоз бештар дар низоми топонимии қисмати шарқии водии Ҳисор (махсусан, дар навоҳии сарғаҳи Кофарниҳон) ба таври фаровон истифода мешавад [34, с. 39].

Пасванди **-дон**. Пасванди мазкур барои ифодаи номи ҷой, макони гузоштан ва нигоҳ доштани чизе дар таркиби калимаҳои **кадон** (коҳдон, ҷойи нигоҳдории коҳ), **бачадон** (бачадон, раҳм), **задон** (захдон, бачадон, нутфагоҳ), **ширдон** (ширдони пистон) меояд.

Пасванди **-го//-га (-гоҳ, -гаҳ)**. Вожаҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд номи ашё, исми маънӣ ва маконро ифода менамоянд: **ҷога** (зарф барои нигоҳдории маҳсулоти ширӣ), **пойга** (аспдавонӣ), **ҷарого**. Пасванди мазкур дар шакли -гоҳ, -гаҳ дар забони адабӣ ва гунаҳои он -го//-га дар шеваҳои дигар, аз ҷумла ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ, мавҷуд аст [69, с. 93-95].

Пасванди **-ок**. Бо истифода аз пасванди **-ок** исм: **хошок** ва калимаҳои тақлиди овозӣ: **алучок** (уллоси сағ) сохта шудаанд.

Дар баробари пасвандҳои калимасоз, инчунин, дар таркиби вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ калимаҳое низ ҳастанд, ки бо пешвандҳо сохта шудаанд ва дар байни онҳо пешванди **бе-** сермаҳсул аст. Ин пешванд аз исми сифат сохта, ба аломат ё хислате доро набуданро мефаҳмонад: **безабон**: *Бераҳм*,

чанвари безабон-а а коркунира куштӣ (Хг.); **бегӯш**: *Хари бегӯшат-а хар-о тарафи авул сурондан, бурдан* (ВҚ.).

Ҳамчунин, дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ калимаҳое вомехӯранд, ки аз пешванду пасванд сохта шудаанд: **бе+мол+й**: *Да ин даври замон бемолӣ қинд-ай* (Чк.).

Тавре аз маводи ин бахш маълум шуд, унсури асосӣ дар бунёди калимаҳои навъи сохта пасванду пешвандҳо ба шумор мераванд, ки аксари чунин вандҳо унсури тоҷикӣ маҳсуб мешаванд ва бештар дар ҳамон шакле, ки дар забони адабӣ доранд, дар лаҳҷаҳо низ ҳамон гуна меоянд.

3. 4. 3. Калимаҳои мураккаб

Калимаҳои мураккаб дар таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ хеле зиёданд ва аз гурӯҳи калимаҳои сермаҳсул маҳсуб мешаванд. Ин қабил вожаҳо муддати даҳсолаҳост, ки мавриди омӯзиши забоншиносон қарор доранд. Дар ин муддат таҳқиқоти арзишманди зиёде дар заминаи забони адабӣ, забонҳои форсии миёна, забонҳои шарқии эронии Тоҷикистон, дар мисоли забонҳои помирӣ ва яғнобӣ ва шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ анҷом пазируфта, натиҷаи онҳо дар шакли рисолаҳои илмию монография ва дастуру мақолаҳо таълиф гардидааст, ки дар ин самт нақши муҳаққиқони варзида Ғ. Ҷӯраев [91], М. Маҳмудов [35], Ҷ. Мурватов [44], Ш. Рустамов [76], Д. Саймиддинов [77], О. Маҳмадҷонов [34], С. Раҳматуллозода [131, 69], А. Амлоев [3], М. Олимҷонов [129] бағоят калон аст. Дар таҳқиқоти болозикр чанбаҳои гуногуни калимаҳои мураккаб мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Аз ҷумла, С. Раҳматуллозода шаклгирии калимаҳои мураккабро дар заминаи маводи лаҳҷаҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро ба исмҳои мураккаби типӣ копулятивӣ, детерминативӣ, тарзи калимасозии омехта ва калимаҳои мураккаби сечузъа ҷудо намудааст [69, с. 121-182], ки таснифоти мазкур аз рӯйи муҳтаво ва фарогирӣ ҷолиби диққат аст. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар аксари адабиёти илмӣ ба омӯзиши забони тоҷикӣ бахшидаи донишмандон ду типӣ калимаҳои мураккаб:

типи пайваст (қолибҳои копулятивӣ) ва типи тобеъ (қолибҳои детерминативӣ) қайд шудааст.

Дар созмон ёфтани **калимаҳои мураккаби типи пайваст** нақши асосиро баробарҳуқуқи чузъҳо – асосҳо, мебозанд. Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода як баҳши пажухиши худро ба сохтори калимаҳои мураккаби исмӣ (исмҳои мураккаби пайваст) баҳшида, маҳз ҳамин нуқтаро иброз медорад, ки «мисли забони адабӣ исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробарҳуқуқ ба вучуд меоянд» ва «онҳо аз асосҳои якхела (такрор) ва асосҳои гуногун сохта мешаванд» [69, с. 121]. Тибқи андешаи А. Амлоев низ «Яке аз хусусиятҳои барҷастаи фарқкунандаи исмҳои мураккаби пайваст ё копулятивӣ аз исмҳои мураккаби тобеъ ин аст, ки чузъҳои ин гурӯҳи исмҳои мураккаб бар хилофи муносибати чузъҳои исмҳои мураккаби тобеъ, ки яке аз чузъҳояшон ба дигаре тобеъ аст, баробарҳуқуқ мебошанд» [3, с. 103].

Қолибҳои калимасозии типи пайвастро дар заминаи воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи ҳайвоноти ҳонагии лаҳҷаи Варзоб дида мебароем:

1. Аз такрори бевоситаи калимаҳо, калимаҳои тақлиди овозие сохта мешаванд, ки садои ҳайвоноти гуногун ва нидохҳои даъвати ҳайвонотро ифода менамоянд: **ҳаф-ҳаф, мийав-мийав, шўг-шўг, чигӣ-чигӣ, маҳ-маҳ, беҳ-беҳ** ва ғайра.

2. Бе иштироки ванд (аффикс)-ҳо бо истифода аз асосҳои баробарҳуқуқи гуногун калимаҳои мураккаби пайвасти ифодакунандаи анвои хӯроки аз маҳсулоти чорво истехсолшаванда сохта мешаванд: **ширчой, ширбиринч, қурутов, фатирмаска** ва монанди инҳо.

3. Миёнванди **-о-** ва **-у-** аз асосҳои исмӣ: **саропо** (тамоми бадан), **сарутан**; аз асосҳои муқобилмаънои сифатӣ: **гармохунук**; аз такрори асоси замони ҳозираи феъл: **гурезогурез, шапошап, кӯвокӯв, паронар, кашокаш, занозан, часпочасп**; аз асосҳои гуногуни замони ҳозираи феъл: **бардорузан**; аз асосҳои замони гузашта ва ҳозираи феъл: **харидуфурӯш** ва ғайраро ташкил додаанд.

Тавре аз таҳлили маводи болозикр аён гардид, калимаҳои мураккаби типи пайваст, асосан, бо роҳи такрори бевоситаи калима ва бо ёрии миёнванди **-о-** ва

-у- сохта шудаанд. Мавҷудияти чунин қолибҳои фаъоли калимасозии типии копулятивиро дар забони адабӣ ва шеваҳои он муҳаққикон таъкид намудаанд [69, с. 121-128; 3, с. 104].

Калимаҳои мураккабии типии тобеъ дар таркибии вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб ҷойгоҳи махсус дошта, қолибҳои ин типии калимасозӣ ва воҳидҳои марбут ба он нисбат ба типии калимасозии пайваст бештаранд. Хусусияти асосии калимаҳои мураккабии тобеъ дар он аст, ки ҷузъҳои асосӣ баробархуққ набуда, яке асосӣ ва дигарӣ тобеъ маҳсуб мешавад. А. Амлоев низ фарқи калимаҳои мураккабии типии тобеъро аз пайваст дар он медонад, ки дар калимаҳои типии тобеъ «... яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст...» [3, с. 148; с. 109].

Калимаҳои мураккабии типии тобеъро метавон ба тариқи зайл тасниф кард:

I. Калимаҳои мураккабии тобеъ, ки ҷузъи якум асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад. Ба андешаи муҳаққиқ С. Раҳматуллозода ин гуна калимаҳо «... аз ибораҳои изофие, ки изофат ҳазф гардида, боиси ба вучуд омадани вожаи мураккаб шудааст, сохта мешаванд» [69, с. 129]. Дар таркибҳои калимаҳои мазкур ҳиссаҳои гуногуни нутқ иштирок менамоянд ва ҷузъи асосии калимаҳои мазкур дар аввал воқеъ мегардад. Вобаста ба маънои ин калимаҳо мо дар боби аввал батафсил бо мисолҳо маълумот дода будем:

а) исм + исм: **сарҷӯпон;**

б) исм + сифат: **сарҳуй, пуштлӯч** (ҳайвони савории бе афзор), **ордбирйон, гӯштбирйон.**

II. Калимаҳои мураккабии тобеъ, ки ҷузъи дуюм асосӣ буда, ҷузъи якум ба он тобеъ мебошад, теъдодашон нисбат ба гурӯҳи якум дар таркибии вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ зиёдтар буда, чунин қолибҳоро доро мебошанд:

а) исм + исм: **чапаргӯш, аспсувор, харсувор, байталсувор, чавдарав, говчалов, пишакбача, сағбача, харбача, тойбайтал, барзагов, арадос//арадост** (аррадост, асбоб барои реза кардани алаф), **чаҳдег//чарҳдег** (зарфи калони сафолин барои гирифтани ширу ҷурғот), **чаҳчӯв//чарҳчӯв** (дастгоҳ барои ҳосил кардани маска аз ҷурғот), **чинчӯв** (чӯбе, ки бо он ширро

чен мекунанд), лавбанд, фўкбанд, шохбанд, нўхтабанд, побанд, улоқбанд, гўсолаҳона, бараҳона, бузҳона, харҳона, говҳона, аспҳона, гўспандҳона, бузғолаҳона, саргинҳона, оғалҳона, молҳона, косаҳона, тахтапушт, сутунмўхра, ширчай;

б) исм + сифат: ширмаст, шохчунг, мийонала, думсафед, гўшдароз, гардансафед;

в) сифат + исм: сийолавак, сурхной, кўруда (кўррўда), харомрўда, пирбайтал, пиргов, пирбуз, қасиргов, қасирбайтал, нарбуз, нархар, мочахар, модбуз, модгов, лакашоҳ, чамбаршоҳ, лакагўш, кўрхат;

г) шумора + исм: чорпо//чорво, хазорҳона (меъдаи ҳозимаи ҳайвоноти кавшақунанда), чоритака, панчитака, шишаксерка, чориқушқор ва ғайра.

Ш. Баррасии амиқи шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ боиси густариши ҷанбаҳои назарии забоншиносӣ, аз ҷумла баҳши лаҳҷашиносӣ, гардид. Андешаҳои муҳаққиқ С. Раҳматуллозода дар мавриди ҳамнишинии калимаҳо ва бо ҳамин роҳ ташкил ёфтани як гурӯҳи калимаҳои мураккаб ҷолиби диққат ва қобили пазириш буда, дар самти шинохти дурусту фарқи калимаҳои дар қолиби исму феъл, сифату феъл, зарфу феъл, сифати феълию феъл ташкилгардида кумаки басо бузург мерасонад. Баръакси ақидаи муҳаққиқони дигар С. Раҳматуллозода ақида дорад, ки ин калимаҳо аз ибораҳои феълӣ сохта нашудаанд, балки аз ҳамнишинии калимаҳои мустақилмаъноӣ забон ва аз ҷумлаҳои сода ташкил шудаанд [69, с. 157]. Мавриди зикр аст, ки дар калимаҳои мураккаби мазкур ҷузъи асосӣ феъл маҳсуб мешавад. Ин нуқтаро А. Амлоев чунин таъкид менамояд: «Сохтори исмҳои мураккаби аз ибораҳои феълӣ сохташуда бо усулу қолаби калимасозии ҳоси исм сохта нашудаанд. Зеро исмҳои мураккаб аз ибораҳои исмие сохта мешаванд, ки дар онҳо бевосита ҷузъи асосӣ исм мебошад. Аммо дар калимаҳои мураккаби аз ибораҳои феълӣ сохташуда ҷузъи асосӣ на исм, балки феъл аст» [3, с. 132]. Агар ба вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти ҳонагӣ аз ҳамин ҷиҳат назар кунем, метавонем маводи фаровонро пайдо намоем, ки дар чунин қолибҳо шакл гирифтаанд:

а) исм + асоси замони ҳозираи феъл: **чондор, молдор, холдор, бачадор, гӯсоладор, молбон, говбон, аспбон, бузқаш, буқаталав, говхар, говфурӯш, говчӯш, арақчин, саглес** (касалии пӯст), **тийоқшап**;

б) зарф + асоси замони ҳозираи феъл: **шавдарав, нимчӯш**;

в) шумора+ асоси замони ҳозираи феъл: **чилбур//чулбур**.

Дар таркиби вожагони марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ якчанд вожаеро метавон мушоҳида кард, ки онҳо на дар асоси қолибҳои калимасозии пайвасту тобеъ, балки бо **усули омехтаи калимасозӣ** сохта шуда, аз ду ва зиёда асос ва пасванд иборатанд, монанди **рӯдилӣ, хаспулӣ, гушнравӣ, алафдаравӣ, таҳҷойӣ, ширполоӣ, ширховонӣ, бачапартоӣ, аспналкунӣ** ва ғайра.

Таҳлили маводи болозикр нишон дод, ки калимаҳои сода, сохта ва мураккаб яке аз қисматҳои назарраси вожагонро ташкил дода, роҳҳои гуногуни калимасозӣ дар ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ ва сохта шудани калимаҳои нав хизмат менамоянд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии маводи боби мазкур маълум гардид, ки таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар баробари мавҷудияти калимаҳои решагӣ, аз таъсири равандҳои таърихӣ забонӣ чун воридшавии иқтибосот дар канор намондааст. Инкишофи ҷанбаҳои маъноӣ (муродифот, калимаҳои ҳамовоз ва мутақод) ин қабати вожагонро пурҷилову пурбуранг намудаанд ва бо истифода аз имконоти қонуниятҳои муносири дохилӣ ва тӯфайли калимасозӣ вожаҳои нав ба бор омадаанд. Ҳамаи омилҳои зикргардида дар умум боиси тақомул ва ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ, хусусан тағйироти миқдорию сифатӣ, дар баҳши вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ лаҳҷаи Варзоб гардиданд.

ХУЛОСА

Таҳқиқи илмии вожағони лаҳча яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, ба таври умум, он матолиби зиёди гузаштаи мардум, аз ҷумла мардуми эронитаборро низ фаро гирифтааст. Тавре аз маводи мавриди пажухиш бар меояд, дар луғоти марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагӣ унсурҳои гуногуни таърихӣ ва суннатӣ то ба имрӯз хифз гардидааст, ки ба ҳайси намуна аз гузаштаи дури забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он пазируфта мешавад. Пажухиши вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он, аз ҷумла дар мисоли маводи ғӯйиши тоҷикони Варзоб, дар баёни бисёр матолиби осори забонҳои форсии бостон ва миёна муфиду судманд мебошад.

Пас аз омӯзиш ва баррасии вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб ба чунин натиҷа расидан мумкин аст:

1. Бо дарназардошти таҳлилу арзёбии адабиёти илмӣ метавон ба хулосае омад, ки вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он, ба истиснои лексикаи чорводорӣ ва водии Зарафшон, ба таври комил ва зарурӣ таҳқиқ нашудаанд [1-М].

2. Ҳарчанд муҳаққиқони ватанию хоричӣ дар осори илмиашон оид ба баъзе хусусиятҳои этникӣ, лаҳча, номвожаҳои ҷуғрофӣ, таркиби аҳоли ва таърихи маскуншавии сокинони Варзоб маълумот дода бошанд ҳам, пажухиши сирф вожагонӣ, хусусан доир ба вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ, сурат нагирифтааст. Чанд асару мақолае, ки дар асоси маводи лаҳҷаи Варзоб таълиф гардиданд, хусусиятҳои савтӣ ва сарфию нахвии лаҳҷаро баррасӣ намуданд [1-М].

3. Таҳлили маводи мавриди таҳқиқ нишон дод, ки ин бахши вожагон дорои ҷанбаҳои хоси забониву этникӣ аст ва месазад, ки дар радиҳои пажухиши мазкур вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он низ мавриди таҳқиқи илмиву диссертатсионӣ қарор дода шаванд [4-М].

4. Вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он дар муддати асрҳои зиёд ташаккул ёфта, роҷеъ ба ин соҳа луғоти зиёде ба вучуд омадааст [4-М].

5. Рушду такомули унсурҳои вобаста ба парвариши ҳайвонот ва хусусиятҳои этникии сокинони ноҳия боиси таҳаввули вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб гардидааст [4-М].

6. Аз таснифоти маъноиву луғавии маводи луғоти марбут ба ҳайвоноти хонагии ғўйиши Варзоб маълум мешавад, ки бештари онҳо дар заминаи забони тоҷикӣ ба вучуд омадаанд [4-М].

7. Дар баробари калимаву таркибҳои умумиточикӣ дар таркиби вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ воҳидҳои луғавии лаҳҷавӣ низ кам нестанд, ки онҳо аз забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигар бо хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва савтиашон фарқ мекунанд [4-М].

8. Дар қисмати иқтибос метавон ба чунин натиҷа расид, ки фишурдаи он чунин аст:

а) таҳлилу пажӯҳиши вижагиҳои луғавию маъноии луғоти ҳайвоноти хонагӣ нишон медиҳад, ки дар он воҳидҳои луғавии иқтибосии арабӣ, туркӣ, русӣ-байналхалқӣ низ мавқеи вижа касб кардаанд. Унсурҳои иқтибосӣ, аз як тараф, ба меъёрҳои савтиёти ғўйиши Варзоб мутобиқ шуда бошанд, аз ҷониби дигар, онҳо дар ташаккулу таҳаввули луғоти соҳа ғаболанд, бо вучуди он ки теъдодашон фаровон нест [5-М];

б) як қисми луғоти марбут ба ҳайвоноти хонагии ғўйиши Варзоб, ки вожаҳои иқтибосшуда аз забонҳои арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ мебошанд, бештарашон ба ин ғўйиш ба воситаи забони тоҷикӣ дохил гаштаанд. Аз ин ҷиҳат, дар ифодаи маъноӣ ин бахши вожаҳо байни лаҳҷаи Варзоб ва забони адабӣ ғайр аз фарқҳои оғозӣ тафовути дигаре дида намешавад [5-М];

в) дар муқобили вожаҳои иқтибосӣ луғотеро метавон дарёфт намуд, ки ҳамчун унсурҳои куҳани луғавӣ бидуни тағйироту таҳаввулот дар шаклу маъно боқӣ мондаанд [5-М].

9. Дар қисмати таҳқиқи муродифҳо, калимаҳои ҳамовоз ва мутазодҳо равиши маъмули забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он идома ёфтааст [7-М].

10. Қабатҳои маъноӣ (муродиф, калимаҳои ҳамовоз, мутазод) дар таркиби луғати лаҳҷа, хусусан дар таркиби вожағони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ, мавқеи

хос дошта, барои муайян намудани хусусият ва маъноҳои калима, тобишҳои маъноӣ ва роҳҳои пайдоиши вожаҳои нав сахми калон доранд [7-М].

11. Қисме аз муродифҳо аз роҳи иқтибос ба вучуд омадаанд [7-М].

12. Вожаҳои ҳамовоз низ хусусиятҳои худро дошта, бо роҳҳои зерин пайдо шудаанд: лаҳҷавӣ, лаҳҷавӣ-иқтибосӣ [7-М].

13. Вожаҳои зидмаъно аз нигоҳи истифодаи маъно бештар ба мафҳумҳои зерин марбутанд: ҳаҷм, ранг, андоза ва амсоли инҳо, ки бештар умумиточиқанд [7-М].

14. Луғоти марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб ҳам мисли гӯйишҳои дигари забони тоҷикӣ аз вожаҳои сода, сохта ва мураккаб иборатанд, ки дар асоси меъёрҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба вучуд омадаанд. Мусаллам аст, ки дар забони тоҷикӣ, асосан, ду роҳи маъмули морфологии калимасозӣ мустаъмал аст: а) вожасозӣ ба воситаи аффикс (пешванду пасванд)-ҳо; б) калимасозӣ тавассути пайваст гардидани асосҳои гуногун бо ҳам (вожаҳои мураккаб). Ҳамин ду омил вожасозӣ дар луғоти марбут ба соҳаи ҳайвоноти хонагии гӯйиши Варзоб баръало ба мушоҳида мерасад [3-М], [6-М].

15. Пасвандҳои **-ҷӣ, -гар, -ӣ, -ак, -а, -ча, -ин, -дор, -бон** ва пешванди **бе-** дар созмон ёфтани калимаҳои сохтаи марбут ба ҳайвонот сермаҳсул маҳсуб мешаванд [3-М], [6-М].

16. Аз ҳисоби калимаҳои мураккаби пайваст (қолибҳои копулятивӣ) ва тобеъ (қолибҳои детерминативӣ) таркиби вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ ғанӣ гардидааст. Бо усули омехтаи калимасозӣ созмон ёфтани як гурӯҳи дигари вожаҳо низ роиҷ аст [3-М], [6-М].

17. Калимаҳои мураккаби тобеъ бештар дар қолибҳои исм+исм, исм+сифат, сифат+исм, шумора+исм, исм+асоси замони ҳозираи феъл, зарф+асоси замони ҳозираи феъл, шумора+асоси замони ҳозираи феъл созмон ёфтаанд [3-М], [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар заминаи пажуҳиши илмии мазкур метавон чунин тавсияҳоро оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ иброз намуд:

1. Таҳқиқи луғавӣ-маъноӣ ва сохтори вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб исбот намуд, ки ин бахши вожагон дорои ҷанбаҳои арзишманди забонию этникӣ аст. Аз ин рӯ, бояд доир ба вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ забони адабӣ ва дигар шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ низ таҳқиқоти густардаи илмӣ сурат гирад.

2. Дастовардҳои илмӣ, низоми муайянгардида ва методологияи таҳқиқи рисолаи мазкур дар ҳалли як қатор масоили назарии шевашиносӣ мусоидат намуда, барои муҳаққиқони минбаъдаи вожагони лаҳҷаҳо, бахусус вожагони марбут ба ҳайвоноти хонагӣ, хизмат мекунад ва истифода аз ин равиши таҳқиқ бениҳоят судманд аст.

3. Натиҷаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва маводи рисолаи мазкурро дар соҳаи забоншиносӣ, хусусан бахши шевашиносӣ, зимни ташкил ва гузаронидани дарсу машғулиятҳои луғатшиносӣ, маъношиносӣ, сарф ва ғайра дар факултетҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии миёнаи касбӣ, инчунин, ҳангоми таълифи китобҳои дарсӣ, дастуру воситаҳои таълимӣ ва тадвини луғатҳои шевагӣ мавриди истифода қарор додан аз манфиат холӣ нест.

РҶҶҶҶҶҶ АДАБИЁТ

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

1. Агаян, Э. Б. Введение в языкознание [Текст] / Э. Б. Агаян. – Ереван: Изд-во ЕГУ, 1960. – 616 с.
2. Аламшоев, М. Животноводческая лексика шугнанского языка [Текст] / М. Аламшоев. – Душанбе: Институт гуманитарных наук АН РТ, 2007. – 239 с.
3. Амлоев, А. Я. Калимасозии исми дар насри бадеии Фазлиддин Мухаммадиев [Матн] / А. Я. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.
4. Амонова, Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках [Текст] / Ф. Амонова. – Душанбе: Изд-во ТТУ, 1982. – 55 с.
5. Баранникова, Л. И. Введение в языкознание [Текст] / Л. И. Баранникова. – Саратов: Изд-во СУ, 1973. – 384 с.
6. Бердиева, Т. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований. По материалам прессы 20-х годов [Текст] / Т. Бердиева. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 271 с.
7. Бердиева, Т. Тенденции развития лексики таджикского языка советского периода [Текст] / Т. Бердиева. – Душанбе: Дониш, 1982. – 134 с.
8. Бердиева, Т. Назарияи иктибос [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе: ДДТ, 1991. – 128 с.
9. Блинова, О. И. Введение в современную региональную лексикологию [Текст] / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1973. – 257 с.
10. Веди́на, Т. И. Введение в языкознание [Матн] / Т. И. Веди́на. – М.: Высшая школа, 2001. – 288 с.
11. Гадоев, Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 с.
12. Головин, Б. Н. Введение в языкознание [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: Высшая школа, 1977. – 311 с.

13. Ғафуров, Б. Ғ. Тоҷикон [Матн] / Б. Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 870 с.
14. Ғаффоров, А. К. Дастур оид ба хӯрокҳои чорво [Матн] / А. К. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 143 с.
15. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид») [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 224 с.
16. Ғозиев, М. Корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар матбуоти тоҷикӣ (давраи истиқлол-солҳои 1991-2008) [Матн] / М. Ғозиев. – Душанбе: Бебок, 2012. – 188 с.
17. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика ва морфология (зери таҳрири Б. Ниёзмухаммадов) [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1982. – 465 с.
18. Земская, Е. А. Словообразование как деятельность [Текст] / Е. А. Земская. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
19. Зоҳидов, А. Влияние русского языка на словообразование таджикского литературного языка [Текст] / А. Зоҳидов. – Худжанд, 2009. – 669 с.
20. Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
21. Калинин, А. В. Лексика русского языка [Текст] / А. В. Калинин. – М.: МГУ, 1971. – 231 с.
22. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳақим Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 185 с.
23. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке [Текст] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 288 с.
24. Касимов, О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси [Текст] / О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 135 с.
25. Кисляков, А. Н. Семья и брак у таджиков [Текст] / А. Н. Кисляков. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 102 с.

26. Кисляков, А. Н. Таджики Каратегина и Дарваза [Текст] / А. Н. Кисляков, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1966. – 281 с.
27. Кодухов, В. И. Введение в языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.
28. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10) [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе: ДДМТ, 2003. – 490 с.
29. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешин [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе: ДДМТ, 2003. – 113.
30. Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика [Текст] / В. В. Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 316 с.
31. Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара [Матн] / Т. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 160 с.
32. Маслов, Ю. С. Введение в языкознание [Текст] / Ю. С. Маслов. – М.: Высшая школа, 1987. – 272 с.
33. Маҳмадҷонов, О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 84 с.
34. Маҳмадҷонов, О. О. Таҳқиқоти таърихӣ ва забоншиносии номвожаҳои чуғрофии водии Ҳисор [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 2012. – 216 с.
35. Маҳмудов, М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб [Матн] / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 278 с.
36. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик [Матн] / Ҳ. Маҷидов. Ҷ. 1. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 242 с.
37. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1959. – 294 с.
38. Маъсумӣ, Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 210 с.
39. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73 с.
40. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Н. Маъсумӣ. Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 352 с.

41. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
42. Мешков, О. Д. Словообразование современного английского языка [Текст] / О. Д. Мешков. – М.: Наука, 1976. – 245 с.
43. Мирзоев, Ҳ. Истилоҳоти соҳаи аспарварӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ҳ. Мирзоев. – Душанбе, 1997. – 185 с.
44. Мурватов, Ҷ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Бахшҳои исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф [Матн] / Ҷ. Мурватов. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 3-79.
45. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
46. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмуҳаммадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
47. Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников [Текст] / С. Назарзода. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 332 с.
48. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 370 с.
49. Неменова, Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка (Северная группа) [Текст] / Р. Л. Неменова. – Сталинабад: Изд-во Акад. наук тадж. ССР, 1956. – 190 с.
50. Неменова Р. Л. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика) [Матн] / Р. Л. Неменова, Ф. Ҷӯраев. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.
51. Неменова, Р. Л. Селения Варзоба [Текст] / Р. Л. Неменова // Этнографический сборник. – Вып. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 262 с.
52. Неменова, Р. Л. Таджики Варзоба [Текст] / Р. Л. Неменова. – Душанбе: Дониш, 1998. – 250 с.
53. Ниёзӣ, Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1954. – 50 с.

54. Низомова, С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / С. Низомова. – Душанбе: Матбааи ВКД, 2010. – 178 с.
55. Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке [Матн] / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1973. – 290 с.
56. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 239 с.
57. Ожегов, С. И. Лексикология, лексикография, культура речи [Текст] / С. И. Ожегов. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.
58. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию [Текст] / И. М. Оранский. – М.: Наука, 1988. – 390 с.
59. Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1973. – 199 с.
60. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1975. – 204 с.
61. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии (Вып. 1. Варзобский говор таджикского языка) [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. наук тадж. ССР, 1952. – 207 с.
62. Расторгуева, В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
63. Расторгуева, В. С. Система таджикского глагола [Текст] / В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. – М.: Наука, 1964. – 288 с.
64. Раҳматуллозода, (Хоркашев) С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯйи маводи шеваи ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ) [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 143 с.
65. Раҳматуллозода, (Хоркашев,) С. Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2012. – 66 с.
66. Раҳматуллозода, (Хоркашев,) С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 120 с.

67. Раҳматуллозода, (Хоркашев,) С. Баррасии лингвистии гурӯҳи мавзуии таркиби луғати лаҳча (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ) [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
68. Раҳматуллозода, С. Р. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.
69. Раҳматуллозода, С. Р. Калимасозии исм [Матн] / С. Р. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
70. Раҳматуллозода, С. Р. Таҳлили лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва парандагон [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2020. – 57 с.
71. Реформацкий, А. А. Введение в языкознание [Текст] / А. А. Реформатский – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
72. Розенфельд, А. З. Говоры Каратегина [Текст] / А. З. Розенфельд. – Сталинабад: Изд-во АН тадж. ССР, 1960. – 190 с.
73. Розенфельд, А. З. Ванджские говоры таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд-во Ленингр. ун.та, 1964. – 149 с.
74. Розенфельд, А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд-во Ленингр. ун.та, 1971. – 192 с.
75. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозири тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 78 с.
76. Рустамов, Ш. Исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
77. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
78. Саломиён, М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М. Саломиён. – Душанбе, 2020. – 158 с.
79. Смирницкий, А. И. Лексикология английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956. – 260 с.
80. Талбакова, Ҳ. Антонимҳои номӣ яке аз воситаҳои муҳимми забони тасвир [Матн] / Ҳ. Талбакова. – Душанбе: Матбааи ДСРТ, 2010. – 89 с.

81. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (материалҳо) [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе: Маориф, 1967. – 82 с.
82. Трубочев, О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках [Текст] / О. Н. Трубочёв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 115 с.
83. Успенская, Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района [Текст] / Л. В. Успенская. – Душанбе: Изд-во АН тадж. ССР, 1962. – 115 с.
84. Уфимцева, А. А. Опыт изучения лексики как системы [Текст] / А. А. Уфимцева. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 288 с.
85. Ёзбеков, С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарак [Матн] / С. Ёзбеков. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – 182 с.
86. Фозилов, Д. Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав [Матн] / Д. Ф. Фозилов. – Душанбе: ДСРТ, 2013. – 168 с.
87. Хромов, А. Л. Говоры таджиков Магчинского района [Текст] / А. Л. Хромов // Труды АН тадж. ССР. – Душанбе: Изд-во АН тадж. ССР, 1962. – 215 с.
88. Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола [Матн] / А. Л. Хромов. – Душанбе: Шуҷоиён, 2010. – 174 с.
89. Ҳомидзода, Д. Шевашиносӣ [Матн] / Д. Ҳомидзода. – Душанбе: Сино, 2022. – 265 с.
90. Хусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Хусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 260 с.
91. Ҷӯраев, Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 227 с.
92. Ҷӯраев, Ғ. Дастуруламали ҷамъоварии луғати шеваҳои тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, Т. Мақсудов, М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1982. – 108 с.
93. Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 320 с.
94. Ҷӯраев, Ғ. Очерки забони дари Афғонистон [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 283 с.

95. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.

96. Шанский, Н. М. Основы словообразовательного анализа [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1993. – 56 с.

97. Шарофов, Н. О. Лексикаи касбу хунар – сарчашмаи терминологияи техникии тоҷик [Матн] / Н. О. Шарофов, Т. Қ. Ҷӯраев. – Душанбе, 1991. – 92 с.

98. Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.

Диссертатсия ва авторефератҳо

99. Абдуллоева, Г. З. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Г. З. Абдуллоева. – Душанбе, 2013. – 182 с.

100. Абдуназаров, Х. История животноводство Таджикистана: опыт и проблемы (1924-1991 гг.) [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук. / Х. Абдуназаров. – Душанбе, 2006. – 289 с.

101. Аламшоев, М. Шугнанская животноводческая лексика в этнолингвистическом и сравнительно-историческом освещении [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. / М. Аламшоев. – Санкт-Петербург, 2002. – 36 с.

102. Алиев, Б. Этнолингвистикаи забони яғнобӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Б. Алиев. – Душанбе, 1998. – 158 с.

103. Алиев, С. С. Полусуффиксация в системе словообразования в современном таджикском языке в сопоставлении с персидским [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / С. С. Алиев. – Душанбе, 1979. – 55 с.

104. Ахмедова, М. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии омонимҳои забони форсӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / М. Ахмедова. – Душанбе, 2010. – 163 с.

105. Бердиев, Б. Ромитские говоры таджикского языка [Текст]: дис. ... канд. фил. наук. / Б. Бердиев. – Душанбе, 1979. – 199 с.

106. Бердикулов, Ҳ. Лексикаи чорводории водии Зарафшон [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Ҳ. Бердикулов. – Душанбе, 1992. – 132 с.

107. Давлатова, М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайнул-ахбор» Гардези XI в [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / М. Давлатова. – Душанбе, 1969. – 25 с.
108. Замонов, З. И. Лексика даштиджумского говора таджикского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / З. И. Замонов. – Душанбе, 2009. – 155 с.
109. Зоҳидов, А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони хозираи тоҷик [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / А. Зоҳидов. – Душанбе, 1992. – 165 с.
110. Исмоилов, Ш. Лексика Каратегинского говора [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1982. – 203 с.
111. Кабиров, М. Лексикаи лаҳчаҳои тоҷикони Чирчиқи Вилояти Тошканди Ҷумҳурии Ўзбекистон [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / М. Кабиров. – Душанбе, 1995. – 213 с.
112. Каримова, М. Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шароити дузабонӣ (дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи Лаҳш) [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / М. Каримова. – Душанбе, 2018. – 172 с.
113. Кенчаев, Ю. Хусусиятҳои луғавӣ ва калимасозии «Таърихи Байҳақӣ» [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Ю. Кенчаев. – Хучанд, 2004. – 155 с.
114. Қаҳҳоров, М. Лексикаи лаҳҷаи Панҷакент [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / М. Қаҳҳоров. – Душанбе, 1998. – 211 с.
115. Қосимов, В. Шеваҳои тоҷикони Фориш [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / В. Қосимов. – Душанбе, 1966. – 324 с.
116. Мирбобоев, А. Лексика животноводства ваханского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / А. Мирбобоев. – Душанбе, 1991. – 205 с.
117. Мирзоев, Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. – 20 с.
118. Мирзоев, С. Лексикаи забони яғнобӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / С. Мирзоев. – Душанбе, 1998. – 127 с.

119. Мирзоев, Х. Х. Типология коневодческой лексики на материале таджикского (персидского) и английского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Х. Х. Мирзоев. – Душанбе, 1997. – 140 с.
120. Мирзоев, Ш. Синонимия в лексике шугнанского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Ш. Мирзоев. – Душанбе, 1999. – 230 с.
121. Мохаммад Эсмаил. Лексико-грамматический анализ говора *gilakii rashti* (вариант бияпас) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Э. Мохаммад. – Душанбе, 2015. – 176 с.
122. Муминова, С. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / С. Муминова. – Душанбе, 2021. – 209 с.
123. Мурватов, У. Шеваҳои тоҷикони маҳалҳои атрофи Андичон [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / У. Мурватов. – Душанбе, 1968. – 434 с.
124. Муродов, Ҳ. Тасвири бадеии асп дар таърихи адабиёти тоҷик [Матн]: рис. ... д-ри илм. филол. / Ҳ. Муродов. – Душанбе, 2010. – 306 с.
125. Муҳаммадиев, М. Синоним дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / М. Муҳаммадиев. – Сталинобод, 1960. – 269 с.
126. Насимӣ, Н. Словообразование глагола в языке Садриддина Айни [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Н. Насимӣ. – Душанбе, 1992. – 22 с.
127. Ниматов, Г. Лексикаи чорводории забони яғнобӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Г. Ниматов. – Душанбе, 1998. – 183 с.
128. Обидов, У. Омӯзиши муқоисавии лаҳҷаҳои забони дарию Афғонистон [Матн]: рис. ... д-ри илм. филол. / У. Обидов. – Душанбе, 1995. – 334 с.
129. Олимҷонов, М. О. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша) [Текст]: рис. ... д-ри илм. филол. / М. О. Олимҷонов. – Душанбе, 2022. – 385 с.
130. Орипова, Ф. М. Структурно-семантический анализ животноводческой лексики в таджикском и английском языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Ф. М. Орипова. – Душанбе, 2016. – 175 с.

131. Раҳматуллозода, (Хоркашев,) С. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук. / С. Хоркашев. – Душанбе, 2015. – 367 с.
132. Розенфельд, А. З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка [Текст]: автореф. дис. ... док-ра филол. наук. / А. З. Розенфельд. – Л., 1966. – 30 с.
133. Саидов, Р. Шевахои Вахиёи Боло [Матн]: рис. ... д-ри илм. филол. / Р. Саидов. – Душанбе, 1970. – 313 с.
134. Сангинова, Р. И. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикони Конибодом [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Р. И. Сангинова. – Душанбе, 2012. – 183 с.
135. Сулаймонов, С. Становление арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1997. – 365 с.
136. Султонов, М. Б. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии (на материале научного наследия IX-XI вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук. / М. Б. Султонов. – Душанбе, 2008. – 323 с.
137. Талбакова, Ҳ. Хусусиятҳои лексикӣ ва фразеологӣ «Маъвои дил»-и Раҳим Чалил [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 1977. – 165 с.
138. Ҳошимов, С. Хусусиятҳои лексикӣ «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / С. Ҳошимов. – Душанбе, 1972. – 216 с.
139. Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ (дар асоси маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ) [Матн]: рис. ... д-ри илм. филол. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 1992. – 333 с.
140. Юсупова, С. Таҳқиқи луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шевахои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ [Матн]: рис. ... ном. илм. филол. / С. Юсупова. – Душанбе, 2019. – 168 с.

141. Явич, М. М. Таджикские сказки о животных: (Опыт количественного анализа) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / М. М. Явич. – Душанбе, 1968. – 201 с.

Мақола ва маърузаҳо

142. Абдуллоева Г.З. Мавқеи истилоҳоти чорводорӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор / Г. З. Абдуллоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – №8. – С. 96-99.

143. Андреев, М. С. Краткий отчет о работах этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году [Текст] / М. С. Андреев // Сб. «По Таджикистану». Вып. 1. – Ташкент: Востказгосиздат, 1927. – С. 20-24.

144. Борщевский, Л. С. Очерки Гиссарского края (Течение реки Варзоб) [Текст] / Л. С. Борщевский // Туркестанские ведомости. – Санкт-Петербург, 1910. – №50. – С. 50-52.

145. Германович, А. И. Слова клича и отгона животных в русском языке [Текст] / А. И. Германович // Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе. Т. 19. – Крым, 1954. – С. 306-311

146. Зайниддинова, З. Терминҳои падар ва модар дар шеваҳои Ленинободу Конибодом [Матн] / З. Зайниддинова // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 189-196.

147. Зайниддинова, З. Маълумот доир ба истилоҳоти ифодакунандаи «зан» дар шеваҳои чанубӣ [Матн] / З. Зайниддинова // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 162-170.

148. Кисляков, А. Н. Древние формы скотоводство и молочного хозяйства у таджиков бассейна р. Хингоу [Текст] / А. Н. Кисляков // Известия ТФ АН СССР. – Сталинабад, 1949. – №15. – С. 38-44.

149. Климчицкий, С. И. Ягнобцы и их язык [Текст] / С. И. Климчицкий // Труды Тадж. базы АН СССР. – Сталинабад, 1940. – Т. IX. – С. 137-139.

150. Колпаков, А. П. К вопросу о скотоводческих терминах у таджиков Кулябской области [Текст] / А. П. Колпаков // Сообщения ТФ АН СССР. Вып. IX. – Сталинабад, 1948. – С. 30-32.

151. Липский, В. И. Горная Бухара, результаты трёхлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896-1899 гг. [Текст] / В. И. Липский // Гиссарская экспедиция. Ч. 1. – Санкт-Петербург., 1896. – С. 131-135.
152. Маев, Н. А. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства [Текст] / Н. А. Маев // Материалы для статистики Туркестанского края. – Санкт-Петербург, 1879. – С. 218-220.
153. Материалы по районированию в Средней Азии. Территория населения Бухары и Хорезма [Текст]. – Ташкент, 1926. Кн. 1, Ч. 1: Бухара. – С. 283-289.
154. Маъсумӣ, Н. Дар бораи баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ // Шарқи сурх. – Сталинобод, 1951. – №5. – С. 78-87.
155. Мирзоев, С. Таҳқиқ ва рамзкушоии бархе аз вожаҳои ҷуғрофии Варзоб (дар асоси маводи забонҳои шарқии эронӣ) [Матн] / С. Мирзоев // Забон: таҳқиқ ва таълим (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ). – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019. – С. 113-123.
156. Мурватов, Ҷ. Назаре ба лексикаи кордсозӣ [Матн] / Ҷ. Мурватов // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 89-103.
157. Муҳаммадиева, Ҳ. Қайдҳо оид ба баъзе хусусиятҳои лексикаи нонвой [Матн] / Ҳ. Муҳаммадиева // Забоншиносии тоҷик – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 60-66.
158. Набиева, Г. В. Инкишофи лексикаи сарулибос [Матн] / Г. В. Набиева // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 39-49.
159. Неменова, Р. Л. Таджики Варзоба (отчет о поездке 1961 г.) [Текст] / Р. Л. Неменова // Известия АН тадж. ССР. – Душанбе, 1963, – №1 (32). – С. 67-75.
160. Неменова, Р. Л. Сложение таджикского населения Варзоба [Текст] / Р. Л. Неменова // Советская этнография. – Душанбе, 1969. – №5. – С. 356-391.

161. Неменова, Р. Л. Некоторые особенности говора таджиков Зидди [Текст] / Р. Л. Неменова // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 180-189.
162. Носиров, С. М. Нидоҳои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагони ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар [Матн] / С. М. Носиров // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2015. – №3. – С. 65-70.
163. Пещерева, Е. М. Молочные хозяйство у горных таджиков и некоторые связанные с ними обичаи [Текст] / Е. М. Пещерева // Сб. «По Таджикистану». Вып. 1. – Ташкент, 1927. – С. 214-218.
164. Раҳматуллозода, (Хоркашев,) С. Истилоҳоти марбут ба ҳайвонот [Матн] / С. Хоркашев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2014. – №3 (58/1). – С. 341-356.
165. Саидов, Ҷ. Баъзе хусусиятҳои истилоҳоти соҳаи чорводорӣ дар лексикаи лаҳҷаи Муъминобод [Матн] / Ҷ. Саидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2012. – №4 (91). – С. 122-127.
166. Сангинова, Р. Номгӯии парандагон ва ҳайвонот дар лаҳҷаи тоҷикони Конибодом [Матн] / Р. Сангинова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2010. – №4(52). – С. 103-107.
167. Саркорӣ О. Оид ба омӯзиши лексикаи соҳаи чорводорӣ дар забони рошорвӣ [Матн] / О. Саркорӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015. – №4/8 (183). – С. 67-71.
168. Сиёев, Б. Таърихи воҳидҳои чуфт дар забони адабии тоҷик [Матн] / Б. Сиёев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1968. – №9. – С. 11-16
169. Сулаймонов, И. Лексикаи чорводорӣ дар лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор [Матн] / И. Сулаймонов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2010. – №1 (35). – С. 199-209.
170. Фарҳодова, С. Лексикаи марбут ба ҳайвоноти боркаш дар гӯйиши тоҷикони Ғорон [Матн] / С. Фарҳодова // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2019. – №3. – С. 51-60.

171. Фарходова, С. Истилоҳоти ифодакунандаи «гов» дар гӯйиши тоҷикони Ғорон [Матн] / С. Фарходова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – №3 (256). – С. 139-145.

172. Хромов, А. Л. Ягнобский язык [Текст] / А. Л. Хромов // Основы иранского языкознания: Новоиранские языки: Восточная группа. – М.: Наука, 1987. – С. 644-701.

173. Шарофов, Н. О. Оид ба лексикаи касбу ҳунари забони тоҷикӣ [Матн] / Н. О. Шарофов // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 56-60.

Фарҳанг ва луғатномаҳо

174. Арабско-русский словарь (Под ред. Х. К. Баранова) [Текст] – М.: Русский язык, 1985. – 944 с.

175. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

176. Бердикулов, Ҳ. Луғати мухтасари лексикаи чорводории водии Зарафшон [Матн] / Ҳ. Бердикулов, С. Муродов. – Самарқанд: Матбааи Институти педагогии Самарқанд, 1992. – 135 с.

177. Бобомуродов, Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] / Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 116 с.

178. Ғиёсиддин М. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М. Ғиёсиддин. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 434 с.

179. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.

180. Қодиров, Т. А. Луғати тафсирии истилоҳоти соҳаи чорводорӣ (русӣ-тоҷикӣ) [Матн] / Т. А. Қодиров, К. А. Дӯстов. – Душанбе: Бебок, 2011. – 400 с.

181. Қодиров, Т. А. Фарҳанги тафсирии истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ [Матн] / Т. А. Қодиров, К. А. Дӯстов. – Душанбе: Контраст, 2020. – 1200 с.

182. Маҳмудов, М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.

183. Мирзозода, С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 280 с.
184. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
185. Расторгуева, В. С. Очерки по таджикской диалектологии (Вып. 5. Таджикско-русский диалектный словарь) [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. наук тадж. ССР, 1963. – 250 с.
186. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1976. – 399 с.
187. Рузиев, М. Фарҳанги мухтасари луғоти ҳайвоноти ҳонагӣ [Матн] / М. Рузиев. – Душанбе: Матбааи ДДОТ, 2021. – 26 с.
188. Русско-таджикский словарь [Текст] / М. С. Асимова. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
189. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик [Матн] / Ҳ. Талбакова. – Душанбе: Матбааи ДСРТ, 2008. – 110 с.
190. Ўзбекско-русский словарь [Текст] / С. Ф. Ақобирова, З. М. Марупова, А. Т. Ходжаханова. – Ташкент. Ин-тут языка и лит-ры им. А. С. Пушкина АН узб. ССР, 1959. – 839 с.
191. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 2017. – 842 с.
192. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн] / С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 996 с.; Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 1095 с.
193. Ҷӯраев, Ғ. Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Қурбонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 127 с.
194. Gharib, B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English) [Text] / B. Gharib. – Tehran: Farhangon, 1995. – 473 p.
195. Mohammad Hassan-dust. A Comparative-Thematic Dictionary of the New Iranian Languages and Dialects [Text] / H. Mohammad. Vol. 1. – Tehran: Akademy of Persian Language & Literature, 2011. – 574 p.

Захираи электронӣ

196. Мухаммед-али, М. А. Слова призыва животных в современном русском языке и их место в лингвистической литературе [Электронный ресурс]. URL: <http://journal.pushkin.institute/archive/archive/1973/1973-3/> (дата обращения: 11.03.2017 г.).

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Рузиев, М. Назаре ба дараҷаи омӯзиши лаҳҷаҳои Варзоб ва муносибати он бо лексикаи чорводорӣ [Матн] / М. Рузиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – №4/3 (203). – С. 110-115.

[2-М]. Рузиев, М. Вожаҳои марбут ба рондан, боздоштан ва ба назди худ хондани ҳайвоноти хонагӣ дар лаҳҷаи Варзоб [Матн] / М. Рузиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №3. – С. 68-71.

[3-М]. Раҳматуллозода, С., Рузиев, М. Таҳлили сохтори лексикаи марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб [Матн] / С. Раҳматуллозода, М. Рузиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2020. – №2. – С. 5-16.

[4-М]. Рузиев, М. Хусусиятҳои луғавии калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (дар заминаи маводи ғӯйиши мардуми Варзоб) [Матн] / М. Рузиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2020. – №3. – С. 34-44.

[5-М]. Рузиев, М. Калимаҳои иқтибосии марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ»)) [Матн] / М. Рузиев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2022. – №1. – С. 93-100.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Раҳматуллозода, С., Рузиев, М. Нақши пасвандҳои калимасоз дар ташаккули лексикаи марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб [Матн] / С. Раҳматуллозода, М. Рузиев // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – Хоруғ, 2020. – №3. – С. 33-42.

[7-М]. Рузиев, М. Вожагони марбут ба истифодаи ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ»)) [Матн] / М. Рузиев // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ ва

рушди забони модарӣ» (Душанбе, 18-уми феввали соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 98-99.

[8-М]. Рузиев, М. Таснифи қабатҳои семантикии лексикаи марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») [Матн] / М. Рузиев // Забон – ҳастии миллат (Маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, 15-уми июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С.135-142.

[9-М]. Рузиев, М. Лексикаи ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») [Матн] / М. Рузиев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 2022. – №1 (1). – С.137-140.

[10-М]. Рузиев, М. Лексикаи ифодакунандаи амалиёти вобаста ба ҳайвонот (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») [Матн] / М. Рузиев // Муҳаққиқ. – Душанбе, 2022. – №4 (57). – С. 6-9.